

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 9 1893

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

1893 № 9

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՅԱՐԻ

Երես

1 ԱՂԱՅԵԱՆՅ, ՂԱԶԱՐՈՍ	1299	Իմ կեանքի զլլաւոր դէպքերը.
2 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ	1329	Պօէտին (բանաստեղծութիւն):
3 ՍԵՆԿԵԻԶ, ՀԵՆՐԻԿ	1330	Առանց Գաւառանքի:
4 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ	1348	Այլազգայնութիւն. առաջ (բան.):
5 ՂԱՐԱՅԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ	1349	Քաղաքակրթ. զարգացմ. ընթացքը:
6 ԲԱՂԱՂԵԱՆՅ, ՍԱՄՈՒԷԼ	1363	Բոլորի բեղմնաւորութիւնը:
7 ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ, ՍՈՖԻԱ	1379	Ընտանիքը և զարգացմ. II:
8 ԱԹԱՆԱՍԵԱՆՅ, Ա.	1393	Գիւղատնտեսութեան ուսումը:
9 Ս. Թ.	1406	«Ախտահանութիւն» Լէօն:
10 ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆՅ, ՄԱՐՏԻԶ	1409	«Էլիզա» Մոլիւրաբարիճէի:
11 ԼՈՒՍԻՆԻ	1414	Օձման հանդէսից:
12 ՄԱՐԿՈՍԵԱՆՅ, Ի.	1420	Կաթողիկոսը և բողոքակ. հաշիւը:
13 ՄՈՒՐԱԳԵԱՆՅ, Յ.	1425	Սև ծովի ափերից II:
14 Ս. Թ.	1434	Ռուսաստանից:
15 Ֆ.	1439	Արտասահմանեան Քրոնիկ:
16 Շ.	1453	Ռուս-Ֆրանսիակ. բարեկամութիւնը:
17 ԽՄԲ.	1455	Զանազան լուրեր:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՆՆԵՐ:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротинянца, Гол. пр., д. №41.

1893

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 9 1893

Ս Ե Պ Տ Ե Մ Ր Ե Ր

1893 № 9

Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ Տ Ա Ր Ի

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типографія М. Д. Ротиніанца, Год. пр., д. № 41.

1893

ԻՍ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱՌՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՅԻ

(Շարունակութիւն 1)

Միւս շաբաթ օրը ես առաջին անգամ գնացի հայոց եկեղեցին: Եկեղեցի չգնալուս պատճառներից մէկն էլ ահա ինչ էր: Մոսկւա նոր եկա՞ ժամանակս մի օր գնացի ժամ: Իբրեւ չաջողակ ձայն ունեցող և շարական դաս առած մարդ, ուղղակի գնացի հոգևորականների դասը և առաջարկեցի աւագ քահանային, որ թոյլ տայ ինձ շապիկ հագնել և երգել, որ հայ եկեղեցու սովորութեամբ ոչ ոքի չի մերժում: Բայց հայ քահանան կոպտութեամբ վրնդեց ինձ, ասելով. — Ի՞նչ հարկաւոր է, դու ո՞վ ես, գնա՛, գնա՛... Նս հեռացա՛յ, բայց ժամուսն էլ չկանգնեցի և այնուհետև էլ ժամ չդնացի, ասելով մտքումս՝ «Այստեղի ժամն էլ չէ ժամ եղել, հայն էլ սրտեղից հայ կը լինի...»

Պետերբուրգի եկեղեցում Մոսկւայի հակառակ ընդունելութիւն գտայ: Երևի բախտիս անկը շուռ էր եկել և ամեն ինչ պտտում էր դէպի աջ: Այստեղի աւագ քահանան տէր-Գրիգորն էր: Սա նոյնպէս ներկայ էր նախընթաց զբական ժողովին: Ամենքը գովում էին իմ գրւածքը, իսկ սա՝ իմ հասակը, մօրուքը, և ասում էր. — «Մեր Տիգրան Հայկազնին կը նմանի», կարծես Տիգրանին տեսած լինէր: Սա մի պարթև հասակով մարդ էր և շատ բարի, զօրեղ էլ

1) Տես «Մուլճ» № 4, 5, 6 և 7-8.

ձայն ունէր: Ինձ սիրով ընդունեց, շապիկ հագցրեց: Երևելի ձայնաւոր Սուքիասեանցին խնդրեց, որ Նոյն օրը դպրութիւնը ես անեմ, ինքը միայն ձայն պահի, զիրքն էլ ես կարգամ: Նոյն օրը ժողովուրդ չը կար, բայց մէկը կար իր ամուսնու հետ, որ ամբողջ ժողովուրդ արժէր իմ նպատակի յաջողութեան համար: Դա էր ինքը Լազարեանը, իր տոհմի վերջին ծերունի շառաւիղը:

Ժամերգութիւնս հիանալի էր. կարօտել էի, շատ ժամանակ էր ժամ չէի ասել, բոլորի վրէժը այսօր լուծեցի, փափագս առայ: Գիրքը կարդացի սքանչելի առողանութեամբ: Երբոր պատարագը վերջացաւ, գնդապետ երեցփոխը մօտեցաւ ինձ և շատ քաղաքավարութեամբ, ժպիտը բերնին՝ ասաց. — Վեհազնը կամենում է տեսնել ձեզ. հրամայեցէք վերեւ գնանք:

Վեր բարձրացանք փառաւոր սանդուղքներով և հասանք մինչև ընդունարան: Այստեղ դիմաւորեց ինձ բարեսիրտ ծերունին, որին խոր դուլիս աւի, մի հինգ բոպէ խօսեց հետս, ասելով, որ ինձ շատ հաւանել է, և խնդրում է որ շաբաթ կիրակի ժամումը երգեմ: — Դուք ռոճիկ կըստանաք, ասաց, և բնակարան, իսկ այս առէք ձեզ, առ ժամանակ: Այս ասելով առաւ ինձ մի նամակի ծրար: Ես առայ, գլուխ վեր բերի, և դուրս եկայ լուռ ու մունջ: Ի՞նչ խօսէի, ինձ բան չը հարցրեց որ պատասխան տամ: Երևի, ասացի մոքունս, գեներալ Սուլթանշահը, պ. Եզեանցի առաջարկութեամբ, ինչ որ ասելու է, ասել էր: Եւ այդպէս էլ էր, ինչպէս ստուգեցի յետոյ:

Երբոր հեռացայ, ծրարը բաց արի, միջին քսանըհինգ մանէթ դրաց: Կեանքիս մէջ առաջին անգամն էի ծրարով փող ստանում, այն էլ ընծաց:

Ասած է՝ «աղան որ ձէթ տայ, փէշդ դէմ արայ», իսկ քսանը հինգ մանէթը ձէթ չէր և ինձ շատ հարկաւոր էր: Նոյն օրը ինձ սենեակ տւին, և ես իմ հրէական անկիւնից տեղափոխուեցայ հայկական եկեղեցու գաւիթը:

Միւս օրը Մ. Սիմէոնեանցը, որ Ներսիսեան դպրոցում իմ դասընկերն է եղել և զրացի, բերաւ մի ձեռք հաղուտ, ինձ համար շատ թանկագին, ասելով որ պ. Մովսէս Բուդաղեանցն է ուղարկել քեզ ընծաց: Ես չէի ուղում վերցնել, բայց Մարտիրոսն ինձ

յանդիմանեց ընկերաբար, թէ այն մարդը իբրև ողորմութիւն չի ուղարկել, նոր հագուստ է առել քեզ համար, նա քեզ շատ սիրեց, ինքն էլ է բանաստեղծ, եթէ չընդունես, նրան վիրաւորած կը լինես:—Շատ լաւ, ասացի, կընդունեմ, բայց երեսս չի պատիլ, որ դամ նրան շնորհակալութիւն անեմ, ես կամայեմ:

—Այդ հարկաւոր չէ, ասաց, ես քո փոխանակ շնորհակալութիւն կանեմ:

Այսպէս՝ ահա ամսական նշանակեցին երեսուն մանէթ. քիչ յետոյ շինեցին քառասուն, մինչդեռ իմ պաշտօնակից երկու ուսանողներից մէկն ստանում էր 10 մանէթ, միւսը՝ 15: Հոգևոր կոչում ունեցողները լաւ ուճիկ ունէին:

Եկեղեցում ընդունւելուս լուրը հաղորդեցի պ. Եղեանին, պատմելով, որ ինձ շատ հաւանեց վեհազնը:

—Այո, պատասխանեց Եղեանցը,—ես գիտէի, որ նրանք շատ կը հաւանեն... ձեր փառաւոր մօրուքին...

Պարոն Եղեանցի նկատողութիւնը շատ ուղիղ էր, թէև երգիծական: Նրանք գնահատեցին իմ արտաքին հանգամանքները և ոչ ներքին: Արտաքին բարեյաջող հանգամանքներով աւելի դիւրին է մեծամեծների շրջանը մտնել քան թէ ներքին: Ես ունէի այդ բարեյաջող հանգամանքը, բայց բնածին բարոյական հակումներիս շնորհիւ գալթակղեցուցիչ ոգուն գլուխ չըտուի: Բեսարաբիայի թեմի ժամանակաւոր կառավարիչ Եղիազար եպիսկոպոսը երբոր եկաւ Պետերբուրգ, այնպէս սիրահարւեց իմ արտաքինով, որ իսկոյն մի ուրար ձգեց ուսիս:—Ձեմ ուզում, ասացի, սրբազան հայր, ես հոգևոր կոչում չունեմ:—Շատ մի՛ խօսիր, ասաց, չոքիր առաջիս. ինձ խնդրում են, որ ես այս քօռ ու քաչալներին տէրտէր շինեմ: Աստուծուն հաճելի են միայն քեզ պէսները:

Չընդգիմացայ, ընդունեցի ուրարը: Այս բանը շատ դիւր եկաւ վեհազնին:—Մենք ձեզ քահանայ չենք շինիլ, ասաց, այլ վարդապետ և յետոյ էլ եպիսկոպոս...

Իմ պաշտօնակից Մ. Տէր-Գրիգորեանը (Ղովբի թարգմանիչը), որի յանդիմութիւնը մինչև ծայրայեղութեանն էր հասնում, իսկոյն միջամտեց և ասաց.

—Յետոյ էլ կաթողիկոս, վեհազն տէր...

Վեհազնը եկեղեցու պաշտօնեաներիս ստեպ-ստեպ ճաշի էր հրաւիրում, ուր զրաի հայերից ներկայ էր լինում միայն գեներալ Սուլթանշահը: Այդ գերդաստանական ճաշերին ես այնպէս էի լինում, ինչպէս ասեղների վրայ նստած, ինձ կոմպլեմենտներ էին անում և ես շատ ամաչում էի պատասխանել, դանակ ու պատաքաղը ստեպ-ստեպ ձեռքիցս թռչկոտում էին այս ու այն կողմ: Շատ ուշ ընտելացայ այդ բանին: Ախրր ո՛ւր Մոսկւայի ամսական երեք մանէթանոց ճաշը և ուր պալատական լակէյների ձեռքով ընդունածը:

Այդ ճաշերն ինձ դուր չէին գալիս, որովհետև այդ մի պատիւ չէր, այլ ողորմութիւն, բայց չէի կարող մերժել: Դուրս գալիս սովորաբար ստանում էինք և ընծաներ մի-մի ծրարով: Իմ սուսցածը միշտ աւելի էր լինում, քան Տէր-Գրիգորեանինը. նրա ծրարից դուրս էր գալիս առաւաւելն 10 մանէթ, իսկ իմից երեսուն էր, բայց միասին էինք ուտում, թատրոն գնում և այլն:

Որովհետև այս բոլորը եղաւ «Արութիւն և Մանէլ» վէպիս շնորհիւ, հարկաւոր եմ համարում մի երկու խօսք էլ այդ վէպի ուղղութեան մասին գրել:

Ոմանք այն միտքը տարածեցին ընթերցող հաւասարակութեան մէջ, որ իբր թէ իմ աշխատութիւնը մի հետեւութիւն է անմահ Աբովեանցի վէպի: Այդպէս չէ: Նրա «Վէրք Հայաստանին» մի ողբ է, ողբ հայրենիքի թշաւուրթեան վրայ, ողբ հայրենասիրի, բղխած մի զգացուն սրտից, զարգացած ուղեղից: «Արութիւն և Մանէլը» բերում է մի բոլորովին նոր ուղղութիւն, բոլորովին ինքնուրոյն: Սա մի պատերազմ է յայտնում հին զազափարների, հին դաստիարակութեան դէմ, որոնց վրայ չի ողբում, այլ շարձակում է անխնայ և նրանց տեղը տարածում նորը և լաւագոյնը: Լեզւի կողմից էլ այս վէպն նոյն նորութիւնն է բերում, որ հեղինակին խօսեցնում է մաքուր գրական լեզուով, միայն գործող անձերին է թոյլ տալիս, որ մօտաւորապէս իրանց խօսելու ոճով ու բարբառով հանդէս գան, ինչպէս այդ թոյլ են տալիս ռուս գրողներն ևս: «Վէրք Հայաստանի» մէջ ստոյգն և անստոյգը ուշալական և իդէալականը խճողւած են իրար հետ, մինչդեռ «Արութիւն և Մանէլը», իրականի նկարչական պատկերն է

գնում ընթերցողի առջև: Գեղարեստական տեսակետից «Վերք Հայ-աստանին» սրտի խորքից բղխած մի բնական ժայթքումն է, հեղինակը միտք չի ունեցել իր շէնքի գեղեցկութեան վրայ ուշ դարձնելու: Իսկ «Արութիւն և Մանուէլի» մէջ ամեն մի գլուխը մինկարչական ամբողջութիւն է. բոլոր գլուխներն ի միասին կազմում են պատկերների մի կարգ: Հերոսն այստեղ զարգացման ճանապարհի վրայ է դրած, սրա համար այս վէպը կարող է շարունակել հեղինակի զարգացման հետ և դառնալ մի կենսագրութիւն՝ ժամանակակից անցքերի հետ կապւած: Իմ «Մի երես նորագոյն պատմութիւնից» յօդւածը, որ տպւեց «Իրական Հանդէսի» մէջ, որից արտատպւելով ձրի բաժանւեց իմ գրքի բաժանորդներին, պէտք է մոռնէր «Արութիւն և Մանուէլի» մէջ, բայց ինչ-ինչ պատճառներով այդ չընդլեց և ես ստիպւեցայ զանազան փոփոխութիւններով տպել առանձին: «Արութիւն և Մանուէլը» վէպ անւանել անգամ կարելի չէ, բայց որ մեզանում ասոււմ է, դրա պատճառն այն է, որ մենք վիպական գրւածների ամեն ձևի համար ջոկ բառ չունենք: Իմ առաջին նկարչական ամբողջութեամբ գրած վէպը «Երկու Քոյրն» է: «Արութիւն և Մանուէլն» այդ ամբողջութիւնը չունի, և կարող չէ ունենալ, որովհետև դա մի պատկեր չէ, այլ թանգարան պատկերների: Իրա նախագիծն այնպէս է կազմած, որ ժամանակով այս աշխատութեան բովանդակութիւնն ևս պէտք է մոռնէր նրա մէջ: Ետո անգամ մի բան ուզեցել եմ տեսնել կամ անել, ասելով. «Արանով Արութիւնիս մէջ մի գլուխ ևս կաւելանայ». Փորձը ցոյց տաւ սակայն որ այս նախագիծն անիրագործելի է գեղարեստական տեսակետից. Յայտնի անցքերի մէջ գործող անձը անյայտ մնալ կարող չէ, մինչև հեղինակը չըշեղւի բնականից ու իրականից և չըստեղծէ տիպերի և անցքերի մի խառնուրդ. իսկ ես չուզեցայ անել, ազգային ստոյգ պատմութեան օգնելու նպատակով:

Կրթական տեսակետից՝ իմ վէպն ունեցաւ իր սքանչելի ազդեցութիւնը նոր սերնդի վրայ, թէև ամենից շատ շահուողները հաւի նման կտուցները գետին քսեցին, իբր ոչինչ չըկերած: Այդ վէպով ժողովուրդը ծանօթացաւ նոր սերնդի յառաջադէմ մտքերի հետ, իսկ նոր սերունդը ժողովրդի մտաւոր ու բարոյական կողմերի հետ: Սրանից աւելին թող դատէ կրիտիկոսը, որ անշուշտ ի նկատի

կունենայ և մեր վիպագրութեան զարգացման պատմութիւնը, սկըսած Թաղիատեանից, ցոյց տալով, թէ ո՞վ ի՞նչ նորութիւն է ներս բերում, ո՞րն է հետեւողութիւն և որը՝ ինքնուրոյն:

XIV

1864 թւականի վերջին և 1865 թւականի սկզբի ամիսները Պետերբուրգի մտաւոր կեանքի վերածնութեան ամենաթունդ ժամանակն էր:

Ինչպէս գարնանամուտը աւելի քնքոյշ ծաղիկներ է բուսցնում, իսկ ամառնամուտը սար ու ձոր լցնում է ամեն տեսակ՝ լաւ ու վատ, կոշտ ու քնքոյշ, հոտաւէտ և անհոտ բոյսերով, այնպիսի մի ամառն էր ներկայացնում Պետերբուրգի այդ ժամանակաւ մտաւոր կեանքը: Հնութիւնն ու նորութիւնը պատերազմ էին յայտնել իրար դէմ, սրանք էլ՝ դարձեալ բաժանւած զանազան ճիւղերի՝ անխաջ յարձակում էին միմեանց վրայ, ամեն ինչ քննադատում, ամեն իսաւար վարագոյր յետ քաշում: Արեւմտեան Եւրոպայի լուսաւոր մտքերի առջև դրւած թումբը քննադատելով՝ այդ քաղաքը հեղեղեց նորանոր գաղափարներով: Դա էր առաւելապէս թարգմանական գրականութիւնը, որ իւրաքանչիւր օր տասնեակ հատորներով էր դուրս գալիս: Մարդ շշկւում էր, չգիտէր որը կարդայ և որը թողնի, քանի որ մէկը միւսից զարգացուցիչ էր, մէկը միւսից դրաւիչ: Դուրս եկաւ Բոքլը և ահագին յեղափոխութիւն ձգեց, ոչ միայն իր դրքովը, այլ և իր անձնովը: Այդ մարդը համալսարանի երես չէր տեսել, ուրեմն կարելի է եղել երևելի հանդիսանալ և առանց համալսարանի: Այդ համոզմունքը հաստատեց Սմալսի «ինքնօղնութիւնը»: Սա հազարաւոր կենսագրական փաստերով ցոյց տւեց, թէ մարդս ինքը կարող է միայն զարգացնել իրան, թէ՛ ուրիշի օգնութիւնը պակասեցնում է ինքնօղնութեան ուժը: Այս օրինակները ծայրացեղ էին և միակողմանի, բայց շատ գալթակզական էին:

Ինքնակրթութեան ախտով ես արդէն վարակւած էի բնականից, հարկաւոր չէր, որ այդ բանը սովորցնէր ինձ Բոքլը կամ Սմալսը, բայց դրանցով ես աւելի ոգի առայ, չկորցնելով իմ ինքնուրոյնութիւնը: Մեր կեանքի տեսակէտից ես համաձայն չէի Սմալսի: Եւ ահա ինչո՞ւ: Ոչինչ չի զարգանում առանց սնունդի. ինչ-

պէս բոյսն իր սնունդն է պահանջում, նոյնպէս պահանջում է և միտքը: Ես ինչպէս ինքնակրթւեմ հայկական չոր անապատում, ինչ սնունդով: Մնունդ եղած տեղը զարգացումն ինքն իրան կը լինի: Անգլիացի մտաւոր առատ և ճոխ սնունդը կարող է Բոքլներ յառաջացնել, իսկ հայկականը...

Մեզանում մի առած կայ. ասում են՝ «կճուճը թօլ էլաւ, խուփը գտաւ»: Թօլ էլած կճուճը կարող է և կոտրւել կամ չգտնել իր խուփը: Եթէ թօլ անես մի մագնիտ, նա, որտեղ երկաթի փշրանքներ կան, իրանից կը կպցնէ կամ ինքը կը կպչի իրանից զօրեղ երկաթի: Բայց կարող է պատահել, որ փշրանքներ չգտնի. բաւական չէ ուրեմն, որ մարդ մեղւի նման զանազան ծաղիկներից հիւթ ժողովելու և քաղցր մեղր շինելու յատկութիւն ունենայ, հարկաւոր են և ծաղիկները: Բնութիւնը կենդանուն չի ստեղծում նախքան նրա սնունդը, ընդհակառակը՝ սնունդն ինքը իրանից արտադրում է կենդանի:

Ասած է՝ «Ջորին Հաջ գնալով՝ հաջի չի դառնալ»: Պաշտպանելով սնունդի անհրաժեշտութիւնը, կարելի չէ ուրանալ և անհատի սննդառութեան գործարանների առողջութիւնը, նրա աճելու ընդունակութիւնը և բեղմնաւորութիւնը: Այդպէս որ չլինէր՝ սնունդի առատ տեղում հանճարները բանջարի պէս կը բուսնէին, կրթւելու համար Եւրոպա գնացողները բոլորն էլ կը վերադառնային մի մի Կանտ ու Կոնտ դառած, ընդհակառակը շատերն ստամոքսն են խանգարում և այնպէս վերադառնում, շատերն էլ իրանց ուղեղը գնում են ուշով և վերադառնում ապուշ. հեղինակի գիտութիւնը բերելու տեղը, նրա սոսկ անունն են բերում:

Ձեմ կարող ուրանալ և թաքցնել մեղքս: Ես վարակեցայ իմ շրջանի ընդհանուր ախտով, որով և ընկայ պ. Եզեանցի աչքից: Ինձ դուր չէին զալիս նրա կրօնական գաղափարները, նրա կղերական ձգտումները: Ինձ առաջարկում էր, որ ես թարգմանեմ Ներսէս Շնորհալու Ընդհանրականը: Ես չը համաձայնեցի, առարկելով՝ որ մեր ժողովուրդն այդ տեսակ գրքերի կարօտութիւն չունի, նրա մէջ պէտք է տարածել բնական դիտութիւնների տարերքը, որ նա բացատրել կարողանայ բնութեան երևոյթները և ազատի իր դաւաւոր նախապաշարմունքներից: Սրանից պ. Եզեանցը եզրակացրեց,

որ իբր թէ ես ենթարկւել եմ զանազան ի զմեռի, և ի ստերի կարգն եմ ընկել: Պր. Եղեանցը նկատեց նաև, որ համալսարան մոնեղլուս փափագը թուլացել է իմ մէջ, և այս աւելի ևս դուր չեկաւ նրան: Համալսարանի արեւելեան բաժինը մոնեղլու ես մեծ դիւրութիւն ունէի, հանգամանքներն էլ շատ յաջող էին: Մի քանի անգամ մասնաւոր կերպով գնացի դասեր լսեցի, բայց դասի ժամանակ քունս տանում էր ոչ թէ նրա համար, որ դասի նիւթն ինձ համար բարձր էր, այլ ընդհակառակը շատ ստոր: Համալսարանի միւս մասերը հեշտութեամբ կարող չէի մոնել. պրոֆեսորներն ինձ անճանօթ էին, սէր էլ չունէի դէպի որ և է մասնագիտութիւն: Այս պատճառով ահա իմ համալսարանս դարձաւ Պետերբուրգի հասարակաց դրադարանը, որի մշտական ընթերցողը դարձայ: Այդ ժամանակ սունկի պէս բնութմ էին և շատ էթանագին և մինչև անգամ ձրի գրադարաններ, որոնցից նոյնպէս օգուտ էի քաղում, ուզած դրքերս զննելով տանը: Այժմ չկան այլ ևս այդ դրադարանները:

Այդպէս ահա իմ ինքնակրթութեան համար մենակ իմ ընդունակութեանը չեմ պարտական, այլ Պետերբուրգի մոաւոր վերածնութեան շրջանին, այն բորբոքող և եւանդոտ կեանքին, որի մէջ չէի կարող չեփւել: Շատերն ականատեսներից ինձ յանդիմանում էին, երբ տեսնում էին կարգալիս բարձր բովանդակութիւն ունեցող մի գիրք, և ասում էին ընկերաբար՝ «Այդ ի՞նչ քո խելքի բան է, որ դրա վրայ ժամանակ ես կորցնում»: Բայց սխալում էին իրանց ընդունակութեան չափով. իրանք որ չէին հասկանում, ենթադրում էին, որ ես էլ չգիտի հասկանամ: «Ես հօ գիտեմ, որ հասկանում եմ, ասում էի ես, «բայց չգիտէի, որ այս հասարակ բանը հասկանալու չափ սրանք չեն զարգացրել իրանց ինքնօգնութեան ոյժը, զուրկ են բազմակողմանի հետաքրքրութիւնից. զարգացած չեն դրանց զգացումները, և այս բոլորը միայն նրա համար, որ նւազ է կեանքից ստացած դրանց պաշարը, աղքատ է իրանց փորձառութիւնը, միակողմանի և մեքենայական է դրանց մոաւոր զարգացումը, ամուլ է դրանց ուղեղը»:

Ես իմ միտքը չէի բռնադատում, չէի յոգնեցնում, այլ միայն բաւականութիւն էի տալիս նրա ձգտումներին, բաւականութիւն

էի տալիս իմ հետաքրքրութեանը, այն պատճառով էլ ամենադժուար թւացող գիրքը ես կարդում էի այնպէս, ինչպէս շատերը մի գրաւիչ ուսման:

Տիեզերքն ինձ հետաքրքրում էր, ինչպէս չկարգացի տիեզերագիտութեան վերաբերեալ գրքեր: Մարդկային կեանքն ինձ հետաքրքրում էր, ինչպէս չկարգացի նրա կեանքին վերաբերեալ գրքեր, և այլն: Եւ քանի որ այդ բոլորը գրւում է պարզից սկսելով և աստիճան առ աստիճան բարձրանալով դէպի բարդը, ինչ դժւարութիւն կայ այդ բանը հասկանալու համար, եթէ առ այդ ունես բնական պահանջ, մի տեսակ քաղց և ծարաւ և անզուսպ հետաքրքրութիւն: Դժւարը նոր բան ասելն է, նոր գիւտ անելն է, իսկ արած պրծածը չհասկանալու համար բաւական բթամտութիւն ունենալու է: Փորագրութեան և ճնշման տակ ձգելու համար ամեն փոյտ պէտք էի գալիս: Ես չեմ ասում, որ ամեն ոք կարող է ամեն ինչ անել, բայց ով որ իր մէջ կարողութիւն է զգում, թող սկսէ գործել, աշխատել, և կը տեսնէ, թէ ինչպէս սկզբում դժուար և անմատչելի թւացող գործը—իր ձեռքին դառնում է մի խաղալիկ: Ես մէկ անգամ մի հասակաւոր վարդապետի ուսներէն էի սովորեցնում: (Ինչո՞ւ թաքցնենք, այդ վարդապետը այժմ Սուքիաս եպիսկոպոսն է): Սկզբումը դա դժւարանում էր: Գործն սկսել էի մի հաստ ըմպանից, որ հետաքրքրէ իրան: Մի վախենաք, ասացի, միայն սրա տասներորդ մասը պիտի սովորէք:—Հապա մնացածը, հարցրեց:—Մնացածն արդէն կը գիտենաք, որովհետեւ ամեն մի հեղինակ գործ է ածում յայտնի չափով բառեր և դարձաւորներ: Գիրքը գլխէ ի գլուխ նորանոր բառեր և դարձաւորներ չի պարունակում: Արա բոլոր հարստութիւնը տասներորդ մասումն արդէն վերջացած կը լինի: Եւ այդպէս էլ եղաւ: Մինչև գրքի կէսը որ հասանք, հայր սուրբն սկսեց ամեն ինչ թարգմանել առանց իմ օգնութեան:

Մտքի զարգացման համար ֆիզիքական պարապմունքը անհրաժեշտ պայման պէտք է համարել: Մեզանում ոչ միայն այս չկայ, այլ որ ամենից վատն է՝ ուսանող ասւած երիտասարդները իրանց ուսումնի աւարտած են համարում այն հասակում, երբ նոր պիտի սկսէին ուսում առնել: Գոնէ շարունակէին իրանց ինքնակրթութիւնը մի նոր բան սովորելով, կամ սովորածը լաւ իւրաց-

նեւու համար: Վերջապէս ինքնազարգացումը պէտք է շարունակել անընդհատ, ինչպէս գիտութիւնն ինքը զարգանում է անընդհատ: Մի կէտի վրայ կանգ առնել՝ կը նշանակէ լճանալ, նեխել, կամ ընդդիմանալ և քարանալ: Սակայն մարդիկ կան, որ պարծենում են շարունակ միւլենոյն զուրնան փչելով: Նոր սերնդին խորհուրդ կը տայի դրանց օրինակով չվարակել. այլ սփորել, սովորել, շարունակ սովորել և սովորացնել միւլենոյն ժամանակ, շատից շատ, քչից՝ քիչ:

XV

Պետերբուրգի մտաւոր կեանքի վերածնութիւնը, ինչպէս ասացի, նման էր մի հեղեղի: Դրա առաջը սկսեցին առնել 65 թւականի վերջերից և սկսեց մի յետաշարժ ուղղութիւն: Այնուամենայնիւ ծանօթացայ ես Միքայէլ Նալբանդեանցին, որ ազատութիւն ստացաւ գեներալ Սուլթանշահի երաշխաւորութեամբ: Այս մարդուն առաջին անգամ ես տեսել էի Թիֆլիս, ուր եկել էր էջմիածին գնալու համար: Այդ ժամանակ մենք յափշտակեցանք նրա ճարտար հայախօսութեան վրայ: Դրական լեզուով մենք ղրու ևս թոթովում էինք. այդպէս չէր Նալբանդեանցը, նրա լեզուն արդէն կազմակերպւել էր և խօսում էր այնպէս, ինչպէս որ գրւում էր: Իսկ հիմա նրան խօսել արգելել էին բժիշկները. թոքախտը մաշել էր նրան և առաջւայ Նալբանդեանի սուերագիծն էր մնացել: Բայց որքան զարգացել էր մտաւորապէս և որքան յետ թողել իրանից Ս. Նազարեանցին: Համակիր չէր այլ ևս ոչ նրա լեզւին և ոչ նրա ուղղութեանը, համարելով յետամնաց և պահպանողական: Նալբանդեանցը աշխարհից կտրւելով՝ չէր կտրւել ժամանակակից գրականութիւնից, շարունակ կարդացել էր միայնութեան մէջ և շատ էր մտածել: Նրա գրածներն մի մասը Մ. Տէր-Գրիգորեանցի ձեռքն ընկաւ, բայց թէ ում մօտ մնաց յետոյ՝ ես չիմացայ: Գրւածներից նշանաւոր էր «Արկարծք Աղամայ» պօէման, գրւած ընտիր գրաբառով: Այդ բանաստեղծութիւնը ղլխէ ի ղլուս բերան էր արել Մ. Բուդաղեանցը և ասում էր շատ տեղ: Դա մի շատ հրաշալի բանաստեղծութիւն էր, նկարագրում է բնականի կռիւը անբնականի դէմ, Աղամը վիճում է հրեշտակի հետ, որ թոյլ

չի տալիս նրան սիրելու Եւային: Հրաշալի էր մանաւանդ սիրահարւած Արամի և Եւայի դեզեցկութեան նկարագիրը: Նալբանդեանցի տաղանդը, մտաւոր զարգացումը, լեզւի հարստութիւնը անհամեմատ բարձր էր Ռ. Պատկանեանից, իսկ բնաւորութեամբ շատ շիտակ էր Նալբանդեանցը, ինչպէս ուղիղ վեր բարձրացող մի բուրգ, մինչդեռ Պատկանեանը մի տատասկ էր փուլած գետնի երեսին, որի մօտով անցնել չէր կարելի անպատիժ:

Պետերբուրգում աչդ միջոցին գլուխ բարձրացրեց Միքայէլ Միանսարեանցը, թարգմանել տալով Կոմբը և Լաբուլէի դասախօսութիւնը: Կոմբի կէսը թարգմանեց Մ. Տէր-Գրիգորեանցը, իսկ միւսը կէսը Եղի. Բաստամեանցը Մոսկւայում (յետոյ Վահան վարդապետ): Սրա թարգմանածը մի փոքր անհարթ էր, սրբագրեցինք ես ու Տէր-Գրիգորեանցը, բայց սա բոլորն իր անւան սեփականեց և զրկեց խեղճին, առարկելով, որ նրա թարգմանածը պէտք չէկաւ: Իսկ Լաբուլէն համարեա բոլորն էլ ես թարգմանեցի, բայց որովհետև իրան էր յանձնւած թարգմանութիւնը, խնդրեց որ ես բաժին չպահանջեմ: Միանսարեանցը ժողովում էր և ազգային երգերը, որ յետոյ տպագրեց Քնար Հաջկական վերնագրով: Սրա ձեռնարկութեան համար տառեր էին հարկաւոր: Ես յանձն առայ ձուլել տալ Լիմանին և ձուլել տւի: Երբ ամեն ինչ պատրաստ էր արդէն Եակչատի տպարանում, ես շարեցի մի երես բան և տպել տւի, որ ցոյց տամ Միանսարեանցին և ուրախացնեմ: Եւ իրաւ շատ ուրախացաւ և սկսեց օգային ամրոցներ կազմել, թէ ինչ և ինչ է մտադիր տպագրելու: Բաւական հարստութիւն ունէր, բայց ասում էր՝ «մեծ գործերիս այն ժամանակ կը ձեռնարկեմ, երբ բախտ ունենամ արժանանալու վիճակախաղի երկու հարիւր հազարին»... Հասարակութեան մէջ սա այնպիսի մի զիրք էր բռնել, որ ուզում էր սուերով ծածկել Սանասարեանցին և Եղեանցին, որոնք դեռ մի նշանաւոր ազգային գործ էին կատարել: Ես չգիտէի, որ մի ներքին լուռ նախանձ կայ սրանց մէջ: Ուղենալով ուրախացնել և Սանասարեանցին և Եղեանցին, նրանց ևս ցոյց տւի տառերի օրինակը, պատմելով գործի հանգամանքը և պովելով Միանսարեանցին: Նրանք նայեցին և դտան, որ տառերը շատ անպէտք են և անճուրի, որ նրանցով կարելի չէ

օրինաւոր բան տպել: Եւ շատ վիրաւորեաժ զգացի ինձ, բայց ձայն հանեցի: Վիրաւորանքս չծածկեցի Միանսարեանցից, և նա ինձ մխիթարեց, ասելով՝ նրանք քեզ չեն վիրաւորել, այլ ինձ. դրանք չեն ուզում, որ ես մի բան արած լինեմ, բայց ես պիտի անեմ՝ դրանց ջգրու: Մտքումս ասացի, «Միայն լաւ բան արէք, թէկուզ միմեաց ջգրու լինի»:

Ուսանողութեան սէրն ու յարգանքը Սանասարեանցն էր վայելում և ոչ Միանսարեանցը, որովհետեւ նա էր պէտք գալիս մի դրամական օգնութեան պահանջ եղած ժամանակ, բացի այն մշտական տուրքից, որ վճարում էր ամսէ ամիս չքաւոր ուսանողաց օգտին: Այդ մարդը շատ առատաձեռն էր և տւածը տալիս էր առանց զգացնել տալու ստացողին, որ նրան մի բան տւաւ: Տալիս էր իբրեւ թէ պարտ լինէր ուզողին: Եւ հարստահարում էր անխնայ: Նրա համար չկային ոչ բախտախնդիրներ, ոչ խաչագողներ, զիմողին չէր մերժում. իր ողորմածութիւնը տարածում էր և օտարների վրայ: Եթէ իմ բնաւորութեան մէջ շահելու տրամադրութիւն լինէր, ես կարող էի այդ աղնիւ հայրենասէրի հաշով ապրել: «Աշխատանք և վարձատրութիւն, և ոչ ձրիակերութիւն», այն է եղել իմ նշանաբանը: Իմ այդ իբր ասպնդումը միջոցին ես վերջին չքաւորութեան մէջ ընկայ: Պատճառը ոչ ոքի յայտնի չէր: Շատ անգամ օրերով քաղցած էի մնում, աւելորդ հագուստս ծախում էի: Միքայէլս ձուլարանումը իր արեւստն աւարտեց, բայց շատ մաշեց խեղճը, բոլոր միսը հալեց և մնաց չոր կմախքը: Դրա վրայ աւելցաւ և մեր ընկեր Նաշան: Դա ևս եկաւ Պետերբուրգ և հիւանդացաւ թոքախտով: Եկեղեցու դաւթում թոյլ չէին տալիս ընկերներին մօտս պահել, հարկադրւած առանձին սենեակ էի վարձել նրանց համար, ստացածս չէր բաւականանում երեքիս և երեքեանքս էլ մնում էինք քաղցած: Ճար չկար, պէտք է դիմէի արտաքին օգնութեան: Այս բանը յայտնեցի Ա. Բաբայեանցին, որ Ռուբէն Զալալեանցի գնալուց յետոյ իմ մօտերիմ բարեկամն էր: Սա հաւաքեց մասնաւոր օժանդակութիւն կարող ուսանողներից, բայց քիչ էր, դիմեցի պ. Սանասարեանցին, և նա ասաց. «Այդ մասին բնաւ հոգ մի անէք, ես ինքս կուղարկեմ նրան հայրենիք իմ քրոջ որդու հետ (Լևոնի) և ուղարկեց»:

Իմ այդ նեղութեան ժամանակս Պետերբուրգ էր Աղեքսանշը Երիցեանը: Դա Թիֆլիսումը գրավածառի խանութ էր բացել Տէր-Միքայէլեանի հետ, եկել էր զրքեր գնելու, ուրեմն հարուստ էր: Արութիւն և Մանուէլի ձեռագիրը տարայ մօտը, և ասացի՝ «զրքեր էք տպում, այս բանն էլ առէք և տպեցէք, թանգ չեմ գնահատիլ, յիսուն մանէթով կը տամ: Աղեքսանդրը պատասխանեց: Շատ էժան ես գնահատում, դա աւելի թանգ արժէ, բայց ես պիտի նայեմ իբրև վաճառական, թէ արդեօք այդ դիրքը որ տպագրեմ, կը վաճառուի և կը կարողանամ տպագրութեան ծախքը հանել: Դու գիտես որ մեզանում կարդացողների թիւը շատ նւազ է: Իմ կարծիքով պէտք է զոնեւ մի բարերար, որ իր հաշուով տպէ: — Ես չեմ կարող բարերար գտնել, ասացի, բայց ուրախութեամբ կը վաճառեմ նոյն իսկ 25 մանէթով: Կը տպւի և ձրի, բայց փող շատ է պէտք: 2գնեց անիրաւը. զոնէ ասէր՝ «փողի կարօտութիւն ունես, աւքեղ 25 մանէթ պարտք»:

Միքայէլի գնալուց՝ յետոյ էլ չթեթեացաւ իմ նեղութիւնը: Եաշան միտց և տկարութիւն շատ քաշեց խեղճը: Միքայէլն ու ես տնտեսապէս և բարոյապէս անբաժան ընկեր էինք, իսկ Եաշային օգնում էինք իբրև ազնիւ ընկերոջ, նա ինքը ոչինչ խնայած չէր մեզանից երբէք: Բայց ես ինչպէս ասէի մէկին, թէ այնպիսի մի ընկեր ունիմ և օգնում եմ նրան: Այդ կը համարէի մի տեսակ մեծամտութիւն և սնափառութիւն իմ կողմից. պիտի ասէին՝ իր գլուխը չի կարողանում պահել, ուրիշների հոգսն էլ է քաշում, այն էլ մի օտարի: Մէկ անգամ հարկադրւած էի նոյն իսկ պ. Եզեանին երթալ մի հինգ մանէթ ձեւքափով ուղկելու. կամ պարտք: Պարոն Եզեանցը տւաւ ինձ հինգ մանէթը, միւսնոյն ժամանակ հաշւեց իր ելքն ու մուտքը և ասաց, որ հազիւ ծայր ծայրի է բերում, ինձ էլ պատւիրեց, որ հաշուով ապրեմ, եղած ժամանակ չշտայլել և յետոյ քաղցած նստել: — Այս անգամ ներեցէք, ասացի, միւս անգամ այդպէս կանեմ:

Չնայած իմ նեղ վիճակին, ինձանից աւելի ևս նեղացած ուսանողներ կային. դրանք էլ ինձ էին դիմում օգնութեան, տնտեսական թշուառութիւնը մի սովորական երևոյթ էր մեզ համար, չէինք յուսահատուում: Մէկ անգամ մէկին փող չունէի որ տայի,

ժամացոյցս տւի, որ գոնէ գրաւ դնէ: Վերջը թափել չկարողացանք, այնպէս էլ կորաւ: Ես դերւիշի պէս մէկից ատնում եւ միւսին էի տալիս, բայց ոչ ոք չգիտէր այդ բանը: 67 թւականի սկզբում Եաշային տարայ իր ծնողաց մօտ Մոսկւայ: Շատ ցուրտ էր, սարսափելի ցուրտ: Տաք վերարկուս եւ թաղիքի ոտնամաններս հագցրի Եաշային որ չմրսի, բայց ես մրսեցի այնպէս, ինչպէս ցրտահար եղած վարդենի: Վերադարձայ Պետերբուրգ ձայնս իսպառ կտրւած, գոյնս թռած, առուցութիւնս կորցրած: Այլ ես երգել չէի կարողանում եւ ռոճիկս ստանում էի ողորմութեան պէս: Միքայէլի զնալուց յետոյ ես ինձ մի տեսակ որբացած զգացի, սկսեցի հայրենիքիս կարօտը քաշել եւ մաշուել: Զմեռը մօտենում էր եւ ես յոյս չունէի, որ դարձնեմ կարժանանամ, այնքան սաստիկ էր կարօտս: Վեհագնը իր բժիշկներին ուղարկեց ինձ տեսնելու: Եկան զննեցին եւ միաձայն վճռեցին, որ վերադառնամ հայրենիք. «Եթէ մնաք, չէք ապրիլ, ասացին. ձեր տկարութիւնը եւ ֆիզիքական է եւ հոգեկան»:

Վճռեցի եկեղեցուց երեք հարիւր մանէթ ճաշի ծախք ստանալ եւ ուղարկել հայրենիք: Հէնց այս միջոցին Պետերբուրգ հասաւ նորընտիր Գէորգ կաթողիկոսը եւ իջաւ Լազարեանի բնակարանումը: Հետը բերել էր եւ Պետրոս եպիսկոպոսին ու Խորէն Գալֆայեանին եւ իր թարգման Նիկողայոս Տէր-Յովհաննիսեանին: Մանկունուն թողել էր Մոսկւայումը: Բերել էր եւ շաթիրներին, որոնք գորգի վրայ դրւած խաչի գլխների էին նմանում: Ինքը Լազարեանը դուրս էր եկել իր բնակարանից եւ տեղաւորել իր դստեր մօտ: Դադեցկին (պալատապետ) փնփնթում եւ կատաղում էր, տեսնելով, որ պատուաւոր հիւրերը փչացնում են թանգազին կահկարասիքը, չիմանալով ոչ նրանց պատիւը եւ ոչ զինքը: Հաճարակ մահկանացուների համար անմատչելի պալատը դարձել էր մի հասարակաց պանդոկ, ուր անխտիր ներս ու դուրս էին անում ամեն կարգի մարդիկ:

Կաթողիկոսն ասել էր՝ թէ ինձ ինչ է մտադիր անելու. Էջմիածնումը, թէ մտադիր է վերանորոգելու եւ տպարանը եւ մի ամսագիր հրատարակելու: Այն դէպքից օդուտ քաղելով՝ Սանասարեան եւ Փզեանը մասնացոյց են լինում ինձ եւ իմ Միքայէլի վրայ, վկայելով, որ մենք այդ գործին շատ յարմար ենք:

— Եթէ այդ երկուստեղների տանէք այնտեղ, ասել էր

պ. Սանասարեանցը, ես էլ իմ կողմից, ինչ որ հարկաւոր լինի թէ ձուլարանի և թէ տպարանի համար, կը հոգամ: Մայրեր ունեւ՝ մօտս, աչն էլ կը տամ:

Այստեղ ուշադրութեան արժանի է պ. Սանասարեանցի հեռատեսութիւնը, որով իր տալիք օգնութիւնը կապում է մեր այնտեղ լինելու հետ, շատ լաւ իմանալով, որ ամեն օգնութիւն ապարդիւն կանցնի եթէ այնտեղ չլինեն զործին հմուտ մարդիկ:

Սրա վրայ Վահափառը ինձ կանչեց մօտը, պատուիրեց, որ երթամ Թիֆլիս սպասեմ մինչև իր վերադարձը, խոստանալով, որ այնտեղից ինձ կը տանէ Էջմիածին լաւ ռոճիկով: «Դէ, ապրեա, տղա» ասաց և աջը մեկնեց, ես համբուրեցի և դուրս եկայ լուռ ու մունջ:

XVI

Պետերբուրգից դուրս եկայ 1867 թւականի վերջերին: Երկաթուղին Պետերբուրգից մինչև Մոսկւա և այլտեղից մինչև Կոզլով էր: Այդտեղից պէտք է փոստով գնայինք: Ընկերս մի օֆիցեր էր, Լիւնդեկիստ ազգանունով, որ բաւական կարդացած և զարգացած մարդ էր: Ճանապարհորդում էինք սանկայով, արթուն մնալու համար՝ ընկերս պատմում էր իր կարդացած հեղինակներից զանազան բոմաններ: Չարմանալի յիշողութիւն ունէր. Շէքսպիրի բոլոր դրամաները բերան գիտէր: Մեզ հետ կային և կաբարդացիք, որոնք նոյնպէս Պետերբուրգից էին գալիս, այնտեղի կայսերական թիկնապահ գնդի ձիաւորներից էին: Նովոչերքասկից որ դուրս եկանք, ճանապարհին մեր առջև գնացող կաբարդացիք կանգնեցրին իրանց սանկան և սկսեցին իրանց լեզուով հարայ-հրոց բարձրացնել և գղակները գնդակի պէս վեր վեր նետել: Մօտեցանք և հարցրինք պատճառը — Հաբա չէք տեսնում, ասացին, նայեցէք, հրէն հորի-զօնի ծայրում մեր Ելբուսը:

Տեսնելով հայրենի լեռան գաղաթը, ուրախութիւնից չըգիտէին թէ ինչ անեն: Երկար ժամանակ լեռներից զուրկ մնալով՝ շատ էին կարօտել խեղճերը: Ուրեմն մինակ ես չեմ կարօտ քաշել, ասացի ես մտքումս, սրանք էլ են իմ օրումս: Այստեղ պատկերացան իմ երևակայութեանս մէջ հայրենիքիս ծաղկապատ լեռները, որոնց

տեսութեանը շուտով պիտի արժանանայի և փափազս առնէի՝ առաւ-
առաւ ծծելով նրանց կենսատու օդը:

Շատ մարդիկ կան, որոնք իրանց վրայ չեն փորձել, թէ ինչ
է քաղցը, ծարաւը, փափագը, կարօտը, սէրը և ուրիշ շատ զգա-
ցումները: Ուրիշի զաւակի մահւան վրայ աւելի նրանք են լաց լի-
նում, որոնք փորձով գիտեն, թէ ինչ է ծնողական կսկիծը. միտն
են բերում իրանց զաւակը և լալիս աղի արտասուներով: Ընկերս
ճիծաղեց չէրքէզների ոգևորութեան վրայ, իսկ ես նրանց հետ վեր-
վեր կըթռչէի, եթէ չամաչէի...

Ուղեկիցս առ ժամանակ մնաց Ստաւրոպոլ, իսկ ես չէրքէզների
հետ գնացի մինչև Վլադիկաւկազ, և այստեղ էլ մնացի մինչև եօթն
օր, որովհետև ճանպան կապած էր «ЗВАЗЫ»-ների պատճառով: Այս-
տեղ ճանպուս ծախսը հատաւ, մնաց հինգ մանէթ միայն: Ել սպա-
սել կարելի էր. մոռածների ուղտով գնալ: Գնացի ուղտապահների
մօտ, սակարկեցի մինչև Թիֆլիս երեք մանէթ: Նստեցի մի ուղտի
վրայ իմ եւրոպական շորերովս և քաղաքի միջով լանգու-լանգու-
անելով անցայ մինչև միւս ծայրը: Ամենքն էլ ապշած նայում էին
և հարցնում միմեանց, թէ ո՞վ է արդեօք այս գիժը: Այդտեղ իմ
ուղտապահներն իջան ուրիշ քարաւանի մօտ, որոնց բեռները ղեռ
պատրաստ չէին: Ես մնացի դրանց մօտ կանգնած մոլորածի պէս:
Մէկ մանէթ կանխիկ էի վճարել. «Եթէ այսօր գնալու չէիք, ասա-
ցի, ինչո՞ւ բէ՛հ առաք ինձանից»...

Այս միջոցին, չըգիտեմ, Աստուծ ուղարկեց, թէ իրանք եկան.
մօտեցան ինձ երեք հոգի Ղալարցի վաճառականներ, և միտքս իմա-
նալով՝ առացին, ուղտով անցնել անհնարին է, դուք բոլորովին
կը սառչիք: Մենք էլ պէտքէ գնանք Թիֆլիս, սպասեցէք միասին
երթանք. ինչ ունիք շտապելու: Ես չամառեցայ, իսկ նրանք աշ-
խատեցին համոզել ինձ և իբրև մի խենթի խելքի բերել: Տեսայ
որ ինձ անխելքի տեղ են դնում, պատճառը յայտնեցի, խոստովա-
նելով, որ սպասել չեմ կարող, որովհետև ճանպու ծախքը հատել
է: Ղալարցիք խնդացին:

— Գնանք, գնանք, ասացին, մեղ մօտ: Մենք կարող ենք ձեզ
մինչև Թիֆլիս տանել, իսկ այնտեղ դուք կը վճարէք ձեր բաժին
ծախքը:

— Եթէ ալդքան բարի կը լինէք, ասացի,—ես ուրախութեամբ կը վճարեմ թէկուզ պարտքիս կրկնապատիկը:

Կանխիկ վճարած մանէթս այլ ևս չըպահանջեցի ուղտ-սպառներից:—Ձանս, ինչու չառնես, ասացին տղայքը:—Ո՛չ, ասացի, ևս արդէն նստեցի ուղտի վրայ, այն էլ կեանքիս մէջ առաջին անգամ, այդ ինձ համար աւելի արժէ քան թէ մի մանէթ:

Թիֆլիսում պարտքս վճարելու յոյսս մեծ էր: Վէպս տպել էր արդէն Միքայէլը, ուրեմն զրաւաճառի մօտ ստանալիք կունենայի:

Հասանք Թիֆլիս և իջանք Ձուբալովի քարանսարայումը: Միւս օրը գնացի զրաւաճառի խանութը, որ ծախւած գրքերիս փողն ստանամ և բերեմ վճարեմ պարտքս, որ 19 մանէթ էր: Բանից դուրս եկաւ, որ իմ անդրանիկ մտաւոր ծնունդն ևս իմ պատանեկութեան օրն է ընկել: Այստեղ միտս ընկաւ Պետերբուրգի գրաքննիչ Տերունի Բերոյեանցի մարգարէութիւնը: Երբ որ վէպս տարայ նրա մօտ, որ գրաքննէ, նա իր ձեռագիր հարուստ բառարանի թերթերը փռել էր դահլիճի մէջ, և չըգիտեմ ի՞նչ էր ջոկ-ջրկում:

—Այդ ի՞նչ ևս գրել, ասաց:

—՛հինչ, ասացի, ազգային կեանքից մի վէպ է:

—Աղղային կեանքից... ասաց Տերունին ցաւած սրտով.—Ուրեմն ազգային թշուառութիւն կը լինի անշուշտ: Այո՛, թշուառ է մեր ազգի կեանքը, շատ թշուառ: Տեսնում էք ահա այս թերթերը. յիսուն տարւայ աշխատութիւններ են. յիսուն տարի շարունակ աշխատել եմ ևս սրանց վրայ, բայց գնահատող չըկայ, ոչ տպող կայ, ոչ առնող, այսքան ամուլացած է մեր ազգի մէջ ուսումնասիրութիւնը, գրասիրութիւնը, չնայած, որ միլիոնատէր հայեր ունենք: Այս աշխատութեան գին չըդնողները ի՞նչ գին պիտի դնեն քո վէպին: Բեր, բեր ստորագրեմ:

Եւ ստորագրեց աւանց կարդալու:

Ընկերս տպագրում է գրքերը թղթի փողը հաւաքելով բաժանորդագրութեամբ, շարում է ինքը, իսկ տպագրութեան վարձը վճարելու համար գտնում է մի ազգասէր մարդ, որ էր Երևանցի Աղաջան Թաղիանոսեանցը, նրանից փող է առնում մօտ մի հարիւր մանէթ և հազարի չափ գրքեր յանձնում իրան, թէ՛ վաճառեցէք,

ձեր փողը վերցրէք, խի մնացած գրքերը և աւելցած փողը յանձնեցէք հեղինակին: Այս յանձնարարութիւնն անելուց յետոյ ինքը գնում է հայրենիք: Մեր ազգասէր վաճառականը Աւետարանի քանքարաթաքոյցի նման գրքերը փակում է իր սենեակում, խի ինքը գնում է Նրեան: Գնացի մօտը: Մի ուրիշ մարդ էլ կար մօտը՝ և ինչպէս երեւաց՝ իր ընկերն էր: Սովորական բարեկեցիկից յետոյ ասացի.—Շնորհակալ եմ, որ տպարանից հանել էք գրքերս, բայց շատ դժգոհ եմ, որ գրավաճառներին չէք յանձնել: Գիրքը տպւած է կարգալու համար և ոչ բանտարկելու: Գոնէ, հիմա լինի, այդպէս արէք, յանձնեցէք գրավաճառներին:

—Մենք ոչինչ չենք կարող անել, պատասխանեցին,—մենք ձեր գործակատարը չենք, մեր փողը կը բերէք, ձեր գրքերը կը տանէք:

—Նաո լաւ էք ասում, ասացի, և իրաւունք էլ ունիք, բայց որ փող չունեմ, հրաեղից բերեմ, կամ ինչ շահ ունիք գրքերը պահելով:

—Եթէ գրքերն ազատելու փող չունիք, ուրեմն ձեռք վերցրէք գրքերից, այնուհետև մենք կը վաճառենք և մեր փողը կտանանք. միայն դուք մեզ մի ստորագրութիւն պիտի տաք, որ գրքերը մեզ էք տւել, ստանալով լիովին բաւականութիւն:

—Եթէ այդպիսի մի թուղթ տամ, միթէ դուք կառնէք, չէք զգալ, որ այդ մի անիրաւութիւն է, զրկողութիւն է, մի անդթութիւն է, ծայրացեղ հարստահարութիւն է, դա մի թաւանութիւն է, ախր ինչպէս կարելի է հարիւր մանէթի տեղ՝ հազար մանէթի գիրք տալ:

—Նշու էք մեզ անպատուում, պարոն, բարկացան հայոց գրականութեան կատաղի թշնամիները. կամքի բան չէ, մեր փողերը բերէք, ձեր գրքերը տարէք: Ուզում էք որ ծախւի, մեզ մի թուղթ տւէք, որ դուք ձեռք էք վերցնում: Այդ էլ չէք ուզում, գրքերը կը մնան մի անկիւնում թափւած:

—Շատ լաւ, ասացի, տւէք ինձ թուղթ և զրիչ, ես կըտամ ձեր ուզած թուղթը, նրա հետ և իմ խորին զգացմունքը, որ կարելի է տածել միայն դէպի Նէյլոկի նման մարդիկը:

Այս ասածիցս բան չըհասկացան. Նէյլոկի մասին գաղափար չունէին: Թուղթ և զրիչ տւին և ես իրանց ուզած ստորագրութիւնը

աւի և զուրս եկաց: Յետոյ սրանք զբքերս տարել էին Երևան և այնտեղ ցրել հաւը 10 — 20 կոպէկով, որով հաւատացրել էին, որ ազգասիրութիւն են անում ժողովրդի մէջ էժան զնով զբքեր տարածելով: Ես ինքս փողով զնեցի իմ զբքերից մի քանի օրինակ՝ բաւեկամներիս ընծայելու համար:

Աշխարհումս վատ մարդիկ որ չըլինին, էլ ի՞նչ զին կարող են ունենալ լաւերը: Այս բանը զեռ շատ վազուց վրացոց հռչակաւոր բանաստեղծ Շոթա Ռուսթաւէլին ոտանաւորով է ասել, թէ՛ «Գեղեցկութիւնն երբ էժանանայ, էլ մէկ չիւր էլ չի արժենայ»....

Պարտքս չըվճարած, միտք չունէի ծանօթներիս երևալ, բայց հիմա հարկադրեցայ զնալ ուղղակի պ. Էնֆիաճեանցի մօտ և խոստովանել զլիսիս անցքը: Նախկին բարերարս շատ ուրախացաւ ինձ տեսնելով և իսկոյն տաւ փոխանակ 12 մանէթի՝ երեսուն մանէթ, պատւիրելով՝ որ եթէ նեղութիւն ունենամ, չըծածկեմ իրանից:

Պարտքս վճարելուց յետոյ հիւրասիրեցայ պ. Մովսէս Վարդանեանցի տանը: Մովսէսը, որ իմ նախկին աշակերտակիցս էր ձուլարանում, հիմա զլիսաւոր գրաշար էր պ. Էնֆիաճեանցի տպարանում և միշտ նամակակցութիւն ունէր հետս. ձրի ուղարկում էր ինձ և «Մեղուն»: Զուլարանումը մի ռուս վարպետ ունէինք մենք, որ այն ժամանակ միակն էր ամբողջ Թիֆլիսում: Սա բոլոր աշակերտներին ուստա էր ասում, իսկ Մովսէսին՝ պոլտորա ուստա, այսինքն՝ մէկ ու կէս ուստա կամ ուստա ու կէս: Պետերբուրգից Մովսէսին ուղարկած լուսանկարի վրայ մի ոտանաւոր էի գրել, որ նրան անւանել եմ «ուստա և կէս»: Շատերը բերան են արել այդ ոտանաւորը, բայց չըգիտեն ուստա և կէս ասելուս պատճառը:

XVII

Մօտ եօթը տարի էր, ինչ որ չէի տեսել ծնողացս: Հիմա զնացի աղքատ գրպանով, բայց հարուստ տարազով և գլխով: Այնպէս ճոխ հագուստ, որ նրան տեսնող գիւղացին երբէք չէր կարող երևազայել, որ նրա գրպանները կարող են դատարկ լինել:

Լսել եմ, որ մի արևելցի բանաստեղծ ասել է՝ «Երկնքի արքայութիւնը ոչ թէ այն նիւթականն ունի, ինչպէս զուք էք երեւակայում, այլ ունի այն ըողէի քաղցրութիւնը, երբ մի մայր գրկում է եօթը տարով տարագրւած որդուն»:

Տունը հասալ թէ չէ, թէև առաջուց իմաց էի տւել զալս և նախապարաստել, չափից զուրս յուզւեցան ամենքը: Հայրս, որ նոյն իսկ իր զաւակներին չըհամբուրելու մի նախապաշարմունք ունէր, որովհետև Յուդան համբուրելով էր մատնել Քրիստոսին, այս նախապաշարմունքը ծնողական ծովացած կարօտի առջև ջարդ ու փշուր եղաւ: Ինձ առաւ իր հսկայական բազուկների մէջ և սկսեց հեկեկալ երեխայի նման և համբոյրների հեղեղ թափել: Մօրս հերթ չէր տալիս: Խեղճ մայրս ժպիտը բերանին և արտասուքն աչքերին՝ կանչում էր.—Ա՛յ մարդ, երեխիս կըսպանես, թող մէկ էրեսին մոտիկ տամ: «Ա՛յ, ես քըմատաղ ինեմ, իս, անուշ բալաս, անջաղ մին եկա՛ր»... Հայրս բաց թողեց թէ չէ՝ ես «ազի ջան» գոչելով՝ ընկալ մօրս գիրկը և երեսս թաղեցի երկու հսկայական ծծերի արանքում: Ամբողջ զիւղը հաւաքւեց, որը ժպտում և որը լաց էր լինում ուրախութիւնից:

Մի զարմանալի զիւղ է մեր զիւղը. իր բնակիչներին սիրագործով մօր պէս գրկած է պահում, չթողնելով ոչ ոքի պանդխտութեան երթալ: Նս առաջին և վերջին պանդխտութիւն քաշողն եմ մեր զիւղում: Նոյն իսկ Թիֆլիսումը չի կարողանում մնալ մեր զիւղացին, չունինք ոչ մի վաճառական և ոչ արհեստաւոր քաղաքիս մէջ: Նրանք նւիրւած են իրանց զիւղի բերրի և արդիւնաւէտ հողին ու ջրին. զուրս երթալու կարօտութիւն չունին: Ինքը զիւղը Գուգարքի ակն ու մարգարիտն է: Այդտեղ է եղել հին Գուգարքի բղէշխութեան մայրաքաղաքը: Ամեն անգամ երբ գնում եմ մեր զիւղը, սրտիցս չի տալիս քաղաք գալ և չէի գալ, եթէ սոփոյողական պահանջ չունենայի: Ամեն մարդ կը սիրէ իր ծննդավայրը, բայց այլ է սիրել, և այլ՝ հաւանել, հիանալ և զմայլել: Մեր զիւղն զմայլելի է և հիանալի իր գեղեցիկ դիրքով և տեսարաններով: Նախքան Ռուսաստան գնալս, ես այդ գեղեցկութիւնը չէի զգացել, որովհետև չունէի գեղեցկի ճաշակը, մանաւանդ բնութեան վերաբերեալ:

Ինչպէս հին հէքիաթներում հարսանիքն անում են եօթն օր և եօթը գիշեր, այնպիսի մի հարսանիք դարձաւ մեր տունը ամբողջ եօթն օր և եօթը գիշեր: Կեր ու խումին էլ հաշիւ չկար:

Այնպէս էի սովորել ձրի հաց չուտելուն, որ հիմա շատ

Թւալի էր ինձ, որ կարող եմ կուշտ փորով հաց ուտել առանց մի բան վճարելու, և մինչև անգամ ուրիշներին էլ հիւրասիրել ամենայն առատութեամբ: Գիւղում սովորութիւն չկար որոշած ժամերում ճաշել կամ ընթրել: Մեր սուփրէն առաւօտեանից զցած էր մինչև կէս գիշեր, մէկը նստում և միւսը վեր էր կենում շարունակ: Ով ասես՝ զալիս էր աչքալոյս, մինչև հեռաւոր գիւղերից անգամ, և ոչ միայն հայեր, այլ և վրացիք և թուրքեր: Հայրս յայտնի էր իբրև շատ հացով մարդ և շատ հիւրասէր, նրա եկող-գնացողներին թիւ չկար: Մայրս շափաւորութիւն էր սիրում, որովհետև նա էր եփողն ու թխողը: Հայրս մէջը ուտում էր, զրադ ման գալիս: Ամենի հետ ուտում և խմում էր հիւրերին օրինակ տալու համար: Այսպիսի մարդ մէկ էլ Ալեքսանդրապոլ տեսայ: Դա բժշկապետ Աւետիք Բաբայեանցի հայրն էր:

Իմ բացակայութեան ժամանակ բաւական կոտորել էին թէ հայրս և թէ մայրս: Հայրս մէջքից կուացել էր և դաւազան էր առել ձեռքը, կորցրել էր իր առաջւան ուրախութիւնն ու աշխոյժը: Բայց երբ տեսաւ ինձ, երբ իմացաւ, որ առաջիս մեծ ասպարէզ է բացւում յառաջ գնալու, երբ տեսաւ, որ ես էլ այն չեմ, ինչ որ տպարանումն էի, հիմա կաթողիկոսներն են հրաւիրում գործի և բարձր պաշտօնի—մէջքը շտկեց, դաւազանը դէն ձգեց, վերանորոգեց վաթսուներեօթը տարեկան հասակում և առաջւայ պէս սկսեց իր ֆեօրօղլին երգել:

Թող ոչ դք չգարմանայ, աչքովս տեսած բանն եմ ասում: Այստեղ պէտք է մի հանգամանք ևս աւելացնեմ, որ ի նկատի ունենան բարի զաւակ լինելու փափագ ունեցողները, մանաւանդ նրանք, որոնք ռամիկ դասակարգից ինտելիգենտ դառնալով մի առանձին արհամարանքով են նայում իրանց արիւնակիցների վրայ: Ես իմ հօրս պատում էի չափից դուրս. այս հանգամանքն անուշադիր չէի թողնում, գործով էի ցոյց տալիս առանց զանցառութեան: Նրա համար նոր հագուստ էի առնում և զարդարում: Հայրս ասում էր.—որդի, ինչո՞ւ ես նեղութիւն քաշում, ինչո՞ւ ես զուր ծախքի տակ ընկնում, այս բոլորը տէրտէրը պիտի տանիս—Ինչիս է պէտք, ասում էի. յետոյ ով ուզում է թող տանի, բայց հիմա ես իմ պարտականութիւնս պէտք է կատարեմ. երեխի ու ծերի

սիրտը պէտք է շահած պահել, մանաւանդ հագուստի կողմից: Ապրիս, որդի, զօրանաս, որ քո հօրն այդպէս պատիւ ես տալիս: Թող ուրիշներն օրինակ առնեն քեզանից, Աստուած էլ քո անունը բարձրացնի, ինչպէս դու բարձրացնում ես իմ անունը... Ստէպանայ բաղնիք էի տանում և ինքս իմ ձեռքովն էի լանում թոններն և զլուխը և լողացնում խխչալի: Ես այս անում էի ստիպւած ներքին զրդումից, բայց նկատում էի նաև, որ տեսնողների վրայ խոր տպաւորութիւն է գործում և լաւ օրինակ դառնում: «Առաւել լաւ, ասում էի մտքումս, սա մի ցուցամոլութիւն չէ, այլ մի սրբազան պարտականութիւն, որ պէտք չէ թաքցնել նորագոյն փշացած սերլնդից, այլ պէտք է նրա աչքը կոխել:

Ալէքսանդրապոլ եղած ժամանակս տեսնում էր ժողովուրդը, թէ ինչպէս եմ վերաբերւում ես դէպի իմ հայրը և ինչպէս մի ուրիշը դէպի իր հայրը, և այս դառել էր խօսակցութեան առարկայ: Այդ ուրիշը Լազարեան ձեմարանում աւարտած մի կոկարդաւոր վարժապետ էր պետական ուսումնարանում:

Սրա համար պտտում էին, թէ երբ որ հայրը մօտն է գալիս, ամեն կերպ աշխատում է ցոյց տալ, որ նա իր հայրը չէ, այլ իրանց գիւղացի մի ռամիկ, կամ եթէ խոստովանում էր, չէր ասում իմ հայրն է, այլ ասում էր «համարեա թէ»: Ես համարում էի այս մի զրախօսութիւն և չափազանցութիւն: Մէկ օր ինքս ակա-նատես եղայ այս բանին: Գնացել էի մօտը, հայրը հեռու մի անկիւնում նստած էր իբրև մի օտարական. չձանձթացրեց ինձ, բայց ես մօտեցայ նրան, ձեռք տւի և դառնալով վարժապետին՝ կիսահարց առաջարկեցի, «կարծեմ, ասացի, սա քո հայրը պէտք է լինի»: Վարժապետը նմնըմացրեց և ասաց կըմկըմացներով՝—Հը՛մմմ... ինչպէս ասեմ... համմմմմմարեա թէ»: Սրա վրայ, ես դարձայ իրան և յանդիմանեցի ռուսերէն. —Յիմար ասացի, ինչպէս «համարեա թէ», ինչ մեղք կը լինի, որ սա քո հայրը լինի. դու կարծում ես, որ սրանից շատ լաւ մարդ ես. սա գոնէ մի բնական մարդ է, իսկ դու մի շինովի արարած...»:

Ահա այսպիսի որդիք էլ կան, որոնցից վատթարները նոյնպէս կան: Այսպիսի ծնողքը վերակենդանանալ կարող չեն, նոյն իսկ ունեցած կենդանութիւնն էլ կը կորցնեն:

Հայրս մէկ անգամ ասաց.— Ես ինձ շատ մեղաւոր եմ զգում, որ քու ուսման համար ոչ մի կոպէկ ծախք չեմ արել:

— Իսկ ես կարծում եմ, պատասխանեց՝, որ քեզանից ահագին զբաւական օգնութիւն եմ ստացել:

— Այդ երբ, որտեղից, ինչպէս:

— Քեզանից, քո հոգուց, քո մարմնից: Ձէ որ ես քո ծնունդն եմ: Եթէ իմ հայրս զու չլինէիր, քո բոց ու բուսածով, քո առողջ կազմաւածքով, քո բնական ձիրքերով և շնորհքով, այլ լինէիր մի անշնորհք մարդ, մի ապուշ և թոյլ արարած, ինչ ես կարծում, ես այնուհետև մի՞թէ կարող կը լինէի բանի նման մի բան դառնալ, թէկուզ միլիոններ ծախսէիր վրաս: Ո՛չ, հայր, զու շատ բան ես տուել ինձ, ինչ որ զու տուել ես, մանէթներից շատ և շատ թանգ է...

— Ապրիս, որդի, որ այդքանը հասկանում ես, պատասխանեց հայրս, տեսնելով որ ես ժառանգական յատկութիւններին մեծ նշանակութիւն եմ տալիս:

Ուշադրութեան արժանի է, յիշաւի, որ ժառանգական յատկութիւնների մասին մեր բոլոր գիւղացիք ամենայն տեղ պարզ գաղափար ունին, թէև զրանից շահւելու գիտակցութիւնը նւազ է և համարեա թէ չունին:

XVIII

Գիւղումը երկար մնալով՝ ես մեր տանը մի օգուտ տալ չէի կարող, բացի փնասից: Պէտք է շուտ վերադառնայի քաղաք: Մտադրութիւնս յայտնեցի հօրս:

— Գնա, որդի, ասաց հայրս, բայց մենակ մի մնար, դռնէ դուռը մի ընկնիր, աղջիկ ուզիր, քեզ համար տուն ու տեղ դիր: Խեղճ աղջիկս քանի ողջ էր (Օսանան՝ Արութիւնի քոյրը) քաղաքումը մեզ համար տուն ունէինք, հիմա գնում ենք թաւուսն ենք վէր դալիս: Մի վախենար, ապրելուդ հոգսը շատ մի քաշիր, Աստուածը ողորմած է, քո տարեկան հացն ու գինին այստեղից կուղարկեմ, մնացածն էլ դու կարող ես հոգալ:

Հայրս իմ սրտիցն էր ջուր խմում: Ես արդէն այդպիսի մտադրութիւն ունէի. Պետերբուրգի ազատ կեանքը Թիֆլիսում վարել

կարող չէի: Դժւարն այն էր, որ դեռ ևս պաշտօն չունէի, Էջմիածնից չէին պահանջում: Մեր Մովսէսի (Վարդանեանց) մօտ էի բնակում. նա էր պահում ինձ իր բոլոր ծախքով, իմն միայն հօրս ուղարկած հացն ու գինին էր, բայց աւելի ծախքի մէջ էր ձգում մեզ: Զրի գինի ունենալով՝ շուտ-շուտ հրաւերներ էինք սարքում: Ուզում էի զրաշարութիւն անել, բայց Մովսէսը չէր թողնում. նա իմ պատիւս ինձանից աւելի էր ուզում պահել:—Գրաշարութիւն որ սկսես, ասում էր, էլ ոչ մի օրինաւոր պաշտօն չեն տալ:—Վնաս չունի, ասացի, թող չտան, ես պարապ կենալ կարող չեմ: Մտայ տպարան, և մի և նոյն ժամանակ խնդիր տւի Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձութեանը, որ ինձ ուսուցչութեան պաշտօն տան: Մարտիրոս Սիմէօնեանցն արդէն վարժապետ էր այդ տեղ, խնդրիս էլ նրա թելադրութեամբ գրեցի: Պ. Էնֆիաճեանցն ուզում էր ինձ մոցնել «Մեղէի» խմբագրատունը, իբրեւ օգնական Սիմէօնեանցի, բայց յաջողութիւն չունեցաւ: Խմբագիրը չընդունեց: Գրեցի Պետերբուրգ իմ անյաջողութիւնների մասին և այն էլ յիշեցի, թէ ինչպէս երևում է, Վեհափառն իր խոստումը կատարելու մտադրութիւն չունի: Պետերբուրգից բազմաթիւ նամակներ գրւեցին թէ Թիֆլիս և թէ Էջմիածին, որով շատերի ուշադրութիւնը դարձրին ինձ վրայ:

Մի և նոյն ժամանակ աղջիկ ուզելու միտքս չեմ հեռացնում ինձանից, և արդէն զանազան տեղերից միջնորդներ են գալիս մօտս մեծ-մեծ խոստումներով:

—Ես միջնորդով աղջիկ չեմ կարող ուզել, ասացի, իմ միջնորդը ես ինքս պիտի լինեմ: Եւ այդպէս էլ եղաւ:

Մէկ իրթկնապահի ս. Սարգսի զառիվերը բարձրանալիս դէմն ելան մի պառաւ կին և մի սիրուն աղջիկ: Փողոցի անհարթութեան պատճառով բանն այնպէս պատահեց, որ ես ու աղջիկը դէմ առ դէմ եկանք, և ես նրանից յափշտակւելով՝ քարի պէս արձանացայ: Աղջիկը նոյնպէս արձանացաւ մի րոպէի չափ և շառագունելով՝ շուտ թեքւեց և արագացնելով քայլերը հասաւ մօր ետեւից, որ գնում էր գլուխը քաշ պցած և ով գիտէ ինչ մտածմունքի մէջ ընկած: Ես մնացի նրանց ետեւից նայելիս: Մայր ու աղջիկ յետ մօտիկ տւին և ինձ նկատելով՝ իսկոյն շրջեցին երեսները: Ես մի քիչ ամաչեցի և շարունակեցի ճանապարհս: Մեր հանդիպած տեղից մօտիկ ինձ ծա-

նօթ խանութպան կար դուրսը կանգնած, և հեռից նկատել էր մեր հանդիպումը: Սրան հարցրի, թէ ովքեր էին այն կին ու աղջիկը: Նոտ ասաց՝ այստեղից հեռու չէ նրանց տունը և այս ինչ կիներն է. յետոյ աւելացրեց.— Հը՛, կո՛ւլի բան ունիս մոքումդ, թէ վուր աչքումդ դուր եկաւ, գնա ու գնա, չիս փոշմնի. էն դադար ինձ օր աւելնայ: Քու արեւն եմ ասում, էտ թահրն ախճիկ միր քաղքումը մէ հաո չիս գլթնի...

Ես ժպտեցի և արադացրի քայլերս: Գնացի իմ քեռակնոջ մօտ, որ հէնց նոյն թաղումն էր կենում: Սա մի շատ բարեպաշտ և հին հաւատի պառաւ էր: Մեծ-Պասին չամչով էր չայ խմում և խստիւ պահպանում բոլոր պառաւական կամաւոր ծովերն ու պատերը: Մի և նոյն ժամանակ մի շատ ժրաջան և աշխատասէր տանտիկին էր: Ափսոս որ բուն հայկական այս տիպերն անյայտացան մեր միջից և այդ տնարարների տեղը բռնեցին անաքանդերը: Ամեն անգամ երբ սրա մօտ էի գնում, ինձ ստիպում էր, թէ աղջիկ ուզի: Այս անգամ էլ մի նոյնը կրկնեց.— Հիմա պիտի ուզեմ, ասացի, թէ որ ինձ կօղնէք այս բանումը: Պատմեցի թէ ում եմ տեսել ու հաւանել:— Աղջիկ շատ եմ տեսել, ասացի, բայց ոչ ով սէր չի զցել սրտիս մէջ, իմ սիրտը կպաւ էգ աղջկանը, էլ չի գջլւիլ:

Պառաւը ճանաչեց, թէ ով էր և ասաց.

— Հա՛, ապրի աչքդ, շատ լաւ աղջիկ է, հալալ ծծկեր, նամուտով, զայրաթով, տանու աղջիկ է, լաւ մօր պահած. շատ էլ շնորհքով է, ամեն բան ձեռիցը գալիս է, կար, ձեւ, քարգահ, ինչ չէքիլէք, ինչ ճակտի աղլուխներ, էնքան էլ լաւ բնութիւն ունի, որ սաղ թաղաւորը նրա արեւոյն է խնդում:

Ուսման մասին խօսք չէր կարող լինել, այդ ժամանակ հայ դպրոցները չըկացին աղջկանց համար:

— Բայց գիտես ինչ կայ, աւելացրեց դեպէն,— նրանք փող չունին, լսել եմ քեզ հազարներ են առաջարկում: Մէկ էլ ինձ մօտ եկաւ անցեալ օրը. երեք հարիւր թուման կրտսնք, ասում է:— Ձէ, ասացի, աղջիկը նրա մօր հասակն ունի, նա չի ուզիլ: Մեծ փողով լաւ աղջիկ չեն տալ քեզ, էս լաւ գիտենաս:

— Ինձ փող չի հարկաւոր, ասացի, դու գնայ էգ աղջիկն ինձ համար ուզիր: Աւելի լաւ, որ փող չունին. անխող ինձ նման տղին

չեն կարող տալ. ուրեմն պէտք է որ համաձայնին:

Երբ մութն ընկաւ, դեղէն գնաց խնամախօս: Քիչ անցած՝ վերադարձաւ աղջկայ մօր հետ, որ մի տարած տրորած խեղճ կնիկ էր: Սա եկել էր, որ իր ասպաղայ փեսացւին տեսնի: Ծանօթացաւ և սկսեց կողմնակի բաների վրայ խօսիլ, որպէս թէ ինձ համար չէր եկել: Բայց ես միջհաստեցի նրա խօսակցութիւնը և սկսեցի բուն գործից խօսել:—Դեղի, ասացի, քո աղջկան ես հաւնեցի, թէ որ դու էլ, քո աղջիկն էլ ինձ կը հաւնէք, մեր բանը վերջացնենք:

—Քեզ Աստուած է հաւանել, որդի, ասաց, լաւ տղայ ես երեւում աչքումս, ինչ թաքցնեմ: Ես քեզ տեսել եմ երեսնայ ժամանակդ, հիմա, Աստուած պահի, մեծ մարդ ես դառել: Իմ աղջիկն էլ պակաս աղջիկ չէ, էդ թող սրանք ասեն, ինձ խօսք չի հասնիլ, ոչ ով իրա թանին թթու չի ասիլ, թէ որ զամաթ կը լինի, կը տեսնես: Բայց պէտք է գիտենաս, որ մենք պատրաստութիւն չունինք, հասկանում ես, փողը չըկայ մէջ տեղը: Շատերն են տալացուք, լուսահողի մարդու շատերն են պարտ, բայց էսօր էգուցն են զցում, ոչինչ չեն տալիս:

—Այդ փնաս չունի, ասացի, դուք լաւ է, գոնէ մի տուն ունիք, քրեհ չէք տալիս, իսկ ես ամենեւին ոչինչ չունեմ: Լաւ հագուստիս մօրիկ մի տար, ջիբս դարձաւ է. էգուց էլօր չասես, որ ես քեզ թախկէք տւի, խաբեցի: Հէնց էս եմ որ կամ, ոչինչ չունեմ:

—Էս ի՞նչ է ասում, քան, բացականչեց պառաւը, հանաք է անում, թէ դրուստ է խօսում: Որ քու բանը էդպէս է, որդի, էլ ինչու ես իմ աղջկայ մեղքի տակն ընկնում, նրա աչքը քեզ վրայ զցում:

—Ի՞նչ փնաս ունի, ես նրա մեղքի տակը կընկնեմ, նա էլ իմ, էսպէս եօլա կը գնանք:

—Ձէ, ախպէր, ես զաբուլ չեմ, դու ուրիշ հանգի ես խօսում, էրեսդ շատ է բաց. ես աղջիկ չունիմ դէն զցելու: Քո ատրեսն էլ տուր մէկ հարցնեմ իմ բարեկամներին, տեսնեմ նրանք ինչ են ասում:

Անունս գրեցի տւի իրան և ասացի՝ վաճառականներ ինձ չեն ճանաչիլ, միայն վարժապետներ կը ճանաչեն, եթէ բարեկամ վարժապետ ունիք, տարէք նրան յոյց տւէք:

Տոմսակս ցոյց էր տւել իր մօտիկ ազգական մի վարժապետի:

Նա էլ խորհուրդ էր տւել, որ առանց խօսելու աղջիկը տայ ինձ: Ասել էր՝ ուղիղ է ասել, նա հիմա պաշտօն չունի, բայց շուտով կունենայ: Նրա պէս ուսում առածներին տասը հազար են գալիս, բայց նա ուրիշ բնութեան տէր է, փողով աղջիկ չի ուզեցել և ոչ էլ հարուստների ետեից կընկնի:

Նրեք օրւայ մէջ ամեն բան պատրաստ էր: Ես ու Մովսէսը մի ժամացոյց և մի մատանի առանք և գնացինք նշանդէք: Նոյն երեկոյին ես այլ ևս չէի ուզում հեռանալ նշանածիցս. բայց ինձ զօռով դուրս արին: Միւս երեկոյին գնացի, դուռը վրաս փակեցին, ինձ թողեցին ցրտումը: Ես թաք կացաց դուրսը. քառորդ ժամ անցած՝ զօքանչս դուռը բաց արաւ և գնաց խոհանոց, այդ միջոցին ես ինձ ներս գցեցի և ընկաց նշանածիս ոտքերը և խնդրեցի նրա պաշտպանութիւնը: Զօքանչս այդ աղջիկն ունէր միայն, կրկու տղայ էլ ունէր, բայց երկուսն էլ կորած էին՝ մէկը Ռուսաստանում և միւսը հէնց քաղաքի մէջ: Երբ որ ներս եկաւ զօքանչս և ինձ տեսաւ, սաստիկ բարկացաւ:—Առ, ասաց, քո նշանը, դուրս կորիր իմ տանից, ես քեզ նման երեսրաց փեսայ չեմ ուզիլ...

—Ինչո՞ւ եմ նշանս առնում, ասացի, հազիր նշանածս կառնեմ ու հայդա, կը փախչենք քեզանից...

Այստեղ նշանածս պաշտպանեց ինձ, ասելով,—դէպ, ես երեխոս հօ չեմ, ուրեմն հաւատ չունեմ դու ինձ վրա: Դու աւելի լաւ կանես, որ ընթրիքի պատրաստութիւն տեսնես, կարելի է քաղցած է (անուշա չի տալիս):

—Ս'... շատ քաղցած եմ, շատ, էսօր թիքայ չեմ դրել բերանումս, բացականչեցի ես:

—Ա՛յ, սատանայ, նկատեց զօքանչս և գնաց խոհանոց:

Նշանածիս ձայնն ու խօսելը առաջին անգամ լսեցի: Մայրը որ դուրս գնաց, սա այլ ևս չխօսեց հետս: Միտս ընկաւ, որ խօսելն էլ մի առանձին ընծայ արժէ:—Ես գիտեմ, ասացի, որ քեզ մի ընծայ պիտի տամ, որ խօսես ինձ հետ, բայց ի՞նչ ընծայ կարող եմ տալ, որ թանգ լինի ինձանից, ահա ես ոտով դիտով, հոգով մարմնով քեզ ընծայ, և սկսեցի համբոյրներ ցողալ հրեշտակային քնքշութեամբ:

—Դու փոխանակ այդքան չարութիւն անելու, խօսեց նշա-

նաժս, աւելի լաւ կանես, որ ինձ գիր սովորեցնես, թող այդ լինի քո ընծան: Դու իմն ես ու իմը, քեզ ով կը խլի ինձանից, դու պէտք է քեզանից դուրս մի բան տաս ինձ: Ինձ գիր սովորեցրու, որ քո դրածները կարդամ: Ես գիտեմ վրացերէն գրել կարդալ, բայց հայերէն մէկ այբբեն գիտեմ միայն:

—Շատ ուրախ եմ, հողիս, չափից դուրս ուրախ, որ այդպէս սէր ունես կարդալու: Ես մէկ շաբաթում քեզ կը սովորեցնեմ օրինաւոր գրել և կարդալ, միայն մէկ պայմանով, որ ինձ դուրս չանէ հայրդ:

—Եթէ խելօք կը կենաս, մայրս բան չի ասիլ:

—Ազնիւ խօսք եմ տալիս քեզ. բայց չեմ կարող չփայտիացել, չգուրգուրել քեզ, այդ մի յանցանք չէ:

Միւս օրը տեղափոխեցի զօքանչիս մօտ: Ակսեցի գիշեր ցերեկ աշխատել տպարանումը, որ հարսանիքի համար փող պատրաստեմ: Նշանաժս էլ իր աշխատութիւնը կրկնապատկեց, միւսնոցն ժամանակ պատրաստում էր և տւած դասերս: Անտարբեր էր և զօքանչս, սա էլ իր հանգուցեալ ամուսնու թողած ասպառիկների ետեւից ընկաւ: Մի օր մի ահագին կապոց թղթեր ձգեց առաջս, որ նրանցում փող գտնեմ: Բոլորն էլ մուրհակներ էին, բայց որի ժամանակն էր անցած, որի պարտականն էր մեռած կամ անանկացած. միայն մէկը գտնւեց յուսալի, որի մէջ երկու հարիւր մանէթի գումար կար: Այդ թուղթը տւի իրան. ստրաւ և բերաւ բոլորն էլ տւաւ ինձ, որ հարսնիքի պատրաստութիւն տեսնեմ: Շաբաթ չքաշեց, ամեն ինչ պատրաստեցի, մնաց որ պսակի հրամանն ստանամ: Այդ ժամանակ կոնսիստորիայի նախանդամը Սուքիաս վարդապետն էր: Երբ քահանայիս թուղթը տարայ, Սուքիասն ինձանից 10 մանէթ ուղեց հրաման տալու համար:

—Ես միայն երեք մանէթ կը տամ, ասացի, այդքան փող չունեմ:

—Եթէ չունես, ասաց, ինչո՞ւ ես ամուսնանում:

—Ուրեմն՝ որովհետեւ չունեմ և այսու ամենայնիւ ամուսնանում եմ, դրա համար պէտք է ձեզ տուգանք վճարեմ, և այնուհետեւ կարող կը լինեմ պահելու ամուսինս առանց փողի՝ էլ: Դուք չգիտէք, հայր սուրբ, թէ ո՞ւմ հետ էք խօսում. ես չեմ եկել ձեզ

խորհուրդ հարցնելու, թէ ամուսնանամ արդեօք թէ ոչ, դուք ինչ իրաւունք ունիք ինձ ասելու, թէ ինչո՞ւ էք ամուսնանում, ո՞վ է տւել ձեզ իմ ցանկութեան վրայ իշխանութիւն:

— Դուք շատ յանդուգն էք երևում, պարոն, ասաց Սուքիասը, եզակի ձեռով խօսելը փոխելով յոգնակիի:

Ես ձայն չհանեցի և դուրս եկայ բարկացած:

Ետեկից վաղեց բարեկարգիչ Յ. ք. Արարատեանը, որ ինձ լաւ էր ճանաչում մանկութիւնիցս սկսած, կանգնեցրեց ինձ ու ասաց, դու միամիտ գնա բանդ տես, ես հրամանը կուղարկեմ քո ծխական քահանային, և ես ինքս էլ կը գամ, թէ ես ինձ չեմ հրաւիրել: Դու բեր երեք մանէթ տուր, աւելի տալ հարկաւոր չէ:

— Տէր հայր, ասացի, ես աւելի էլ կը տայի, բայց աւելին այդպէս անքաղաքավարութեամբ չեն առնիլ, վիրաւորւելով չեն պահանջիլ, այլ հայրական սէրով յորդորելով: Դա որ ինձ հետ այդպէս է վարւում, ինչպէս կը վարւի խեղճ հայերի հետ:

Ապսպրեցի հայրս եկաւ հետը բերելով բոլ գինի և սկսեց Խարբուխի թաղումը չտեսնւած մի նոր հարսանիք: Նորութիւնը նրանումն էր, որ առանց զուռնայի էր, զրա տեղը բռնել էին ազգային երգերն և տաղերը: Հաւաքւած էր ժամանակակից ազգային ինտելիգենցիան, որը հրաւերով և որն էլ առանց հրաւերի անկեղծ բարեկամութիւնից թելադրւած: Խաչիգբայրս իմ սիրելի Մովսէսն էր: Կեանքիս մէջ այնպիսի առիթներում աստիճանով ինձանից բարձր մարդկանց ղիմած չեմ նրանց հովանաւորութիւնը բարեկամական կապով ապահովելու համար: Հարսանիքս դուրս եկաւ իմ սպասածից շատ փառաւոր: Եւ այդպէս ահա ես ամուսնացայ 1868 թւի հոկտեմբերի 22-ին օրիորդ Էփէմիա (նոյնը և Փէփէլ) Մովսէսեան Տէր-Յարութիւնեանցի հետ:

Այս անցքից յետոյ իմ խնդիրս յաջողւեց Ներսիսեան դպրոցում, բայց Եջմիածնից էլ եկաւ մի հրաման, որով պահանջում էին, որ ես անյապաղ երթամ, քանի որ խօսք եմ տւել Վեհափառին և նրանից երեք հարիւր մանէթ ճանապարհածախք ստացել:

Սրբազան Մակար առաջնորդը կանչեց ինձ և ասաց.

— Վարժապետ ամեն ոք կարող է լինել, բայց ինչու համար

որ դուք կանչած էք Եջմիածին, այդ բանին յարմար և ընդունակ՝ բացի ձեզանից ոչ ոք չըկայ: Երբ որ դուք կը վերջացնէք այդ գործը, կը պայծառացնէք Եջմիածնի տպարանը, ձեր տեղը բռնող աշակերտներ կը հասցնէք, այնուհետև դուք կը վերադառնաք, այն ժամանակ իմ պարտականութիւնս լինի, որ ես ձեզ ոչ միայն վտրժապետութիւն տամ, այլ և ձեռնադրեմ և ուղղակի աւագ քահանայութիւն տամ քաղաքի ամենաարդիւնաբեր մի եկեղեցում:

—Շնորհակալ եմ, ասացի, սրբազան հայր, որ այդքան բարի տրամադրութիւն ունէք դէպի ինձ, բայց ներեցէք, որ մի թեթև նկատողութիւն անեմ Եջմիածնից ստացած հրամանի առիթով: Այդ թուղթը մի քաղաքավարի հրաւեր չէ, այլ հրաման: Դրանից երեւում է, որ եթէ գնալու չըլինեմ, ինձանից պէտք է յետ պահանջի իմ ստացած երեք հարիւր մանէթը, թէպէտ այդ չէ ասած ներկայ հրամանում: Վեհափառը դեռ Պետերբուրգ չէր եկել, որ արդէն որոշել էին այդ գումարը տալու ինձ: Ես կամովին մնացի նրա գալստեանը:

—Ինչիդ պէտք է, որդի, թող իրանց վրայ առնեն այն, ինչ ուրիշներն են արել: Ես այդ մասին աւելի շատ բան զիտեմ գուցէ: Բայց քո ռոճիկդ որոշել են արդէն տարեկան վեց հարիւր մանէթ, բնական, ուտելիք և վառելիք և այստեղից էլ ճանապարհածախք չիսուն մանէթ: Քո ընկերն էլ ահա երեք ամիս է, որ այնտեղ է և քո գնալուն է սպասում: Պետերբուրգից նոյնպէս ձեր գնալուն են սպասում, ոչինչ չեն ուղարկում այնտեղից և չեն ուղարկիլ մինչև դուք չըգնաք. տեսնում էք, ուրեմն ես էլ զիտեմ մի քանի բան:

Ես համաձայնութիւն տւի և խոստացայ մի շաբաթուայ վրայ ձանապարհ ընկնել: Ես կատարեցի իմ խոստումն, կատարեցի այն բոլորը՝ տանապատիկ առաւելութեամբ՝ ինչ պայման որ զրաւ Մ. սրբազանը ինձ ձեռնադրելու համար. բայց նա, որ առասպելական յիշողութիւն ունէր, մոռացաւ իր խոստումը և չըկատարեց իր պայմանը շնորհիւ միջանկեալ չարախօս աղւէսներին:

(Վերջ առաջին մասի)

ՊՕԷՏԻՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅԻ

Մեր ուշքն ինչու ես կախարդում
Սիրոյ անհոգ երգերով,
Մեր աչքն ինչու ես դու խաբում
Յնորական պատկերով:

Այս օրերում հարկաւոր չեն
Զբօսանքներ հոգեկան,
Նայիր կեանքին, մեզ կանչում են
Մեր եղբայրներն օգնութեան:

Իսկ դու, անփոյթ մեր տանջանքին,
Հարւածներին մեր բազուի,
Արբեցնում ես արթուն հոգին
Քաղցր թոյնով հեշտախորի:

Քո սիրային երգերի հետ,
Նայիր, սուգ ենք մենք անում,
Բաւական էր, կանգնիր պօէս,
Կեանքի կուփ սահմանում:

Եւ տարածիր աջդ անդէնք
Ընդէմ չարին մահաբեր,
Մենք էլ այնժամ քեզ հետ կասենք
«Մնաք բարեաւ, կոյս և սէր»:

ԱՌԱՆՑ ԴԱԻԱՆԱՆՔԻ

Ժամանակակից վէպ Հէնրիկ Սենկևիչի

(Շարունակութիւն ¹⁾)

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

16 չուլիսի.

Առաւօտեան նոր էի հագնւել, որ հօրաքոյրս եկաւ մօտս և ասաց առանց որ և է նախաբանի.

— Գիտես, քո բացակայութեան ժամանակ Կրոմիցկին առաջարկեց ինձ իւր հետ ընկերանալ:

— Իսկ դուք ինչ պատասխանեցիք նրան:

— Մերժեցի առանց երկար մտածելու: Այսպէս ասացի նրան. — «Սիրելիս, իմ ունեցածը ինձ, փառք Աստուծոյ, բաւական է, իսկ Լէօնը իմ մահից յետոյ մեր երկրի ամենահարուստ մարդկանցից մէկը կը լինի: Ինչու գլուխս բախտախնդրութիւնների մէջ քցեմ ս. Նախախնամութիւնը փորձեմ: Եթէ քո ձեռնարկութիւններից միլիոններ ես զատելու, քեզ համար զատի, իսկ եթէ ունեցածդ էլ պէտք է կորցնես, ինչու մենք էլ քեզ հետ կորցնենք: Ես այդ տեսակ գործերից ոչինչ չեմ հասկանում, իսկ խառնել այնպիսի բանի մէջ, որ ինձ անծանօթ է, իմ կանոններից դուրս է»: Ուղիղ չէ ասածս:

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1892 թ. №№ 1—12, 1898 թ. № 1, 2 և 6

—Շատ ուղիղ է:

—Ահա դրա մասին էր, որ ուզում էի քեզ հետ խօսեմ և շատ ուրախ եմ, որ դու էլ ես այդպէս նայում գործի վրայ: Նա, զիտես, մի քիչ նեղացաւ, որ ես նրա գործերը բախտախնդրութիւն անւանեցի, սկսեց առաջս դնել իւր յոյսերը ապագայի վրայ և ամեն բան մանրամասն բացատրել: Եթէ այդ բոլորը ճիշդ է, նա չիրաւի միլիոններ կը դատի, և ես ցանկանում եմ, որ նա դատի: Բայց իսկոյն հարցրեցի նրանից. Եթէ գործերդ այդպէս լաւ են զնում, էլ նրա ինչի՞ պէտքն են ընկերները... Պատասխանեց թէ քանի շատ փող վեր դնւի, այնքան մեծ կը լինի օգուտը, թէ այնտեղ ամեն բանի առաջ տանողն ոյժն է և թէ նա աւելի գերադասում է իրան ընկերացնել մօտ մարդկանց, քան օտարներին: Նա շնորհակալութիւն յայտնեցի նրա բարեկամութեան համար, բայց կրկնեցի իմ մերժումը: Այդ նրան սկի դուր չեկաւ: Նոյն ցաւ յայտնեց, որ ոչ ոք մեզանում գործից բան չի հասկանում և բոլորը վատնում են միայն իրանց ժառանգութիւնը, և աւելացրեց առանց որ և է նախաբացատրութեան, թէ այդ յանցանք է հասարակութեան վերաբերմամբ: Նրա խօսքերը բարկութիւնս բերեցին. «Սիրելի պան Կրոմիցկի, —ասացի ես, —ես կնիկ տեղովս կառավարելով իմ գործերը, ինչ թէ ոչ մի դոօշ չեմ վատնել, այլ և մեծացրել եմ իմ կարողութիւնը, իսկ հասարակութեան վերաբերմամբ յանցանք գործելու մասին ով խօսում է խօսի, միայն թէ նա խօսի, որ Գլուխովը ծախել է: Ճշմարտութիւն էիր ուզում, —այ քեզ ճշմարտութիւն: Եթէ Գլուխովը ծախած չլինէր, ես ի հարկէ քեզ աւելի կը հաւատայի: Քո գործերի մասին ինչ թէ միայն ես ոչինչ չզիտեմ, այլ և բոլորին էլ նրանք մոլթն են. մի բան միայն պարզ է, որ եթէ գործերդ չիրաւի այնպէս լաւ գնացին, ինչպէս դու ես նկարագրում, այն ժամանակ դու ընկերներ որոնելու կարիք չէիր ունենայ և իմ մերժումը սրտիդ այդպէս մօտ չէիր ընդունի: Ընկեր նրա համար ես փնտռում, որ փողի կարիք ունես, բայց ոչ մի րոպէ ինձ հետ, ինչպէս հարկն է, անկեղծ խօսեցիր, իսկ այդ ինձ սկի դուր չի գալիս:

—Յետոյ, նա ինչ պատասխանեց:

—Նա պատասխանեց, թէ նախ և առաջ չի հասկանում, ին-

չո՛ւ Պլուտովը ծախելու՝ պատասխանատու թիւնը միայն իւր վրայ է ընկնում: Պլուտովը ձեռքից թողնողը ոչ թէ ինքն է, այլ նրանք, որոնք իրանց անխելքութեան, ծուլութեան, թեթևամտութեան ու շռայլութեան պատճառով նրա ծախելը անխուսափելի էին դարձրել: Անեկիան մարդի գնալիս բացի պարտքից ոչինչ չունէր: Ինքը ազատել է այնքանը, որքան որ ուրիշը ազատել չէր կարող, և դրա համար նա այժմ շնորհակալութեան փոխարէն լսում է նախատինքներ և... սպասիր, ինչպէս նա ասաց... հոգեցոյց ոգումներ (декамация):

— Ուտ է, — ասացի ես, — Պլուտովը կարելի էր փրկել:

— Ես էլ նոյնն ասացի և աւելացրի, որ Պլուտովի համար փող կը տայի: «Դու կարող էիր, — ասացի ես, — ծախելուց առաջ մի երկու տող նամակ գրել Անեկիային, որ նա ինձ հետ խօսի դրա մասին, և յայտնի է Աստծուն, որ ոչ մի բոլի չէի տատանի... Բայց այդ քո սխտեմն է, որ ոչ ոք ոչինչ չիմանաց. Մենք բոլորս հաւատում էինք քո միլիոններին, դրա համար էլ օգնութիւն չէինք առաջարկում: Նա սկսեց հեղնաբար ծիծաղել: «Ինչպէս կարող է, — ասում էր նա, — Անեկայի պէս երևելի տիկինն ու իդէալական էակը զիջանել այնպիսի սոոր բաներով զբաղւելու, ինչպէս են դրամական գործերը կամ իւր մարդու համար մէկի հետ մի բան խօսելը: Երկու անգամ խնդրել եմ նրանից, որ ձեզ հետ խօսի ինձ հետ ընկերանալու մասին, և երկու անգամս էլ նա ինձ վճռական կերպով մերժել է: Ինչ վերաբերում է Պլուտովին, հիմա ծիշդ է խօսելը, երբ նրան ազատելու այլ ևս ոչ մի հնար չի մնացել: Ի նկատի առնելով այժմեան մերժումը, իրաւունք ունե՞մ կասկածելու արդեօք թէ նոյնը չէր լինի և Պլուտովի վերաբերմամբ:

Ես սկսեցի մեծ հետաքրքրութեամբ լսել, այժմ հասկացայ Կրոմիցկու և Անեկայի մէջ եղած տարաձայնութեան պատճառը, — հօրաքոյրս շարունակեց.

— Այդ որ լսեցի, ուղղակի ասացի. «Տեսնո՞ւմ ես, սիրելի պան Կրոմիցկի, ինչքան քիչ անկեղծութիւն կայ քո մէջ. առաջ ասում էիր, թէ նրա համար ես առաջարկում ինձ ընկերանալ, որ ուզում ես աւելի շահաւճ լինեն բարեկամներդ, քան օտարները, իսկ հիմա բանից երևում է, որ այդ ամենից շատ քեզ համար է անհրաժեշտ: Նա, — շատ ճարպիկն է, — պատասխանեց, թէ այդպիսի դո՛ր-

ծերի մէջ օգուտը պէտք է երկու կողմանի լինի և իւր ցանկութիւնը՝ ձեռքի տակ աւելի մեծ դրամագլուխ ունենալ՝ շատ բնական է.— քանի շատ միջոցներ ունենայ մի ձեռնարկութիւն, այնքան նա հաստատ կը լինի» «Ի վերջոյ,—աւելացրեց նա,—սպակեւելով Անեկայի վրայ առանց բաժինքի, յոյս ունէի, որ կարող եմ դիմել նրա ազգականների օգնութեանը գոնէ այն դէպքում, երբ այդ օգնութիւնը կարող է օգտաւէտ լինել և նրանց համար»։ Սաստիկ կատաղած էր, մանաւանդ աւելի բարկացաւ, երբ ասացի նրան, թէ Անեկային առանց բաժինքի չի առնիլ, որովհետեւ ես նրան ցմահ եկամուտ կը կտրեմ։

—Այդ ասացիք զուք։

—Այո, ինչ որ սրտումս կար բոլորն ասացի։ Անեկային,—ասացի,—սիրում եմ ինչպէս իմ հարազատ ազգական, և յատկապէս նրան ապահովացրած լինելու համար նրան դրամագլուխ չեմ կտակի, այլ միայն եկամուտ կը կտակեմ։ Դրամագլուխն,—ասացի,—կարող է կորչել քո ձեռնարկութիւնների մէջ (Ասուած գիտէ նրանք ինչ վերջ կունենան), իսկ եկամուտը Անեկային այնքան կապահովացնի, որ գոնէ անկարիք կեանք կունենայ։ Իսկ եթէ դուք երեխաներ ունենաք, նրանց կը հասնի դրամագլուխը Անեկայի մահից յետոյ։ Ահա այս է իմ օգնութիւնը, գոնէ գլխաւոր օգնութիւնը, որովհետեւ միշտ պատրաստ եմ նրան նա և փոքր բաներում օգնելու։

—Ռորանով էլ խօսակցութիւնը վերջացան։

—Համարեա դրանով։ Տեսնում էի, որ սաստիկ զրգուած է։ Կարծում եմ նրա ջիգրն ամենից շատ բերում էր և այն, որ Անեկային կտակում եմ ոչ թէ դրամագլուխ, այլ միայն տոկոս.— դրանից նա կը զուշակէր, ինչքան քիչ հաւատ եմ ընծայում նրա գործերին։ Գնալիս ասաց, թէ կաշխատի ընկերներ դառնել օտարների մէջ և յոյս ունի, որ ուրիշները իրան աւելի համակրութեամբ կը վերաբերեն և գործի մասին աւելի պարզ հասկացողութիւն կունենան։ Համբերութեամբ լսեցի նրան մինչև վերջը։ Երէկ զնաց բեղիկացիների հետ զբօսելու, բաց նրանցից էլ անբաւական է մնացել։ Գուշակում եմ, որ նրանց էլ կամեցած կը լինի իրան ընկեր դարձնել, բաց դարձեալ սխալած կը լինի իւր հաշիւների

մէջ: Գիտեմ, Լէօն, ինչ եմ մտածում այժմ: Այն, որ նրա գործերը երեւի վատ են, որ նա այդպէս տենդային կերպով աշխատում է ընկերներ զոնել: Եւ պէտք է քեզ ասեմ, որ այդ միտքը մաշում է ինձ... Եթէ ձիշտ որ այդպէս է, այն ժամանակ հասարակ զգուշութիւնը պահանջում է նրա հետ ոչ մի գործ չբռնել, բայց աւելի հասարակ ազգականական պարտականութիւնը պահանջում է օգնել նրան, սկի չլինի զոնէ Անեկլայի խաթեր համար: Ահա այս էր, որ ուզում էի քեզ ասեմ:

—Նրա գործերը ամենեւին այդպէս յուսահատ չըութեան մէջ չեն, ինչպէս դուք էք կարծում:—ասացի ես ու սկսեցի պատմել բժիշկ Խաւատովսկուց իմացածս: Աւելացրի, որ արդէն վաղուց նոյն Կրոմիցիու վարմունքից զուշակում էի, որ նա փող է փնտռում, փողի կարիք ունի, և յատկապէս դրա համար գնացի Վիէննա: Հօրաքոչրս այն աստիճան հիացած էր իմ ուշիմութեան ու տակաւիկայի վրայ, որ սենեակի մէջ ման գալով սկսեց ինքն իրան խօսել ու յաճախակի կրկնել՝ «ամեն բանում հանձարեղ է»: Ի վերջոյ գնաց ասելով, թէ գործը ամբողջապէս թողնում է ինձ վրայ և առաջուց տալիս է իւր համաձայնութիւնը այն ամեն բանին, ինչ որ ես կանեմ:

Աչքի անցրի երէկեայ դրածս յիշատակարանում և կէս ժամից յետոյ նոյնպէս իջայ ներքեւ: Մերոնք բոլորը նստած էին թէյի սեղանի շուրջը, բայց նստած էին բռնազբօսիկ չիրքով: Պանի Յելինան կարծես հիւանդ լինէր, Անեկլան կարծես մի բանից վախեցած լինէր, իսկ հօրաքոչրս բարի կերպարանքը բարկութիւնից բոլորովին կարմրել էր: Միայն Կրոմիցիին էր ձեւանում, թէ հանդիսու լրագիր է կարդում, բայց նա էլ էր թթւած և այնպիսի տեսք ունէր, կարծես ծանր հիւանդութիւնից նոր է վեր կացել:

—Գիտեմ, — ասաց հօրաքոչրս, զլիով անելով դէպի Անեկլան, — ինչ ուրախալի լուր է հաղորդել ինձ:

—Ձէ, չգիտեմ:—ասացի ես ու նստեցի սեղանի մօտ:

—Բա, ինչպէս չէ, այն, որ երկու շաբթից յետոյ, եթէ Յելինայի առողջութիւնը ների, պէտք է զնայ Յդեսսա կամ մի աւելի հեռու տեղ:

Եթէ այդ բոսկին կայծակը խփէր սեղանի մէջտեղին, ես

աւելի քիչ կապշէի ու կը զարմանայի: Աներկբայ զգում էի, որ սիրտս դադարում է բաբախելուց:

Նայեցի Անեկային,—նա կարմրեց, կարծես նրան բռնեցին մի վատ բան անելիս,—և հազիւ հազ կարողացայ հարցնել:

—Ինչո՞ւ, ինչի՞ համար:

—«Ինձ շատ նեղութիւն են պատճառում Պլոշովում», հասկանում ես,—ծաղրում էր հօրաքոյրս Անեկային,—«չեն ուզում ինձ վրայ բեռը դառնան», տեսնում ես ինչքան բարի են: Երևի կարծում են, որ ինձ համար օգտակար է միայնութիւնը, իսկ եթէ ծերութեան հասակումս մէն մենակ մնամ Պլոշովի տան շորս պատերի մէջ, այդ ինձ համար համ դուրեկան կը լինի, համ էլ առողջարար... Ինչպէս է, ամբողջ գիշերը փոխանակ քնելու նստել, այդ հարցի մասին են մտածել:

Հօրաքոյրս աւելի բարկացաւ և գլուխը դարձրեց դէպի Կրոմիցկին:

—Չլինի՞ դու ես նախագահել այդ ժողովին:

—Ամենեին ոչ,—պատասխանեց Կրոմիցկին,—ինձ սկի չեն էլ հրաւիրել. բայց ենթադրելով, որ ամուսինս նրա համար վճռած կը լինի գնալ, որ աւելի մօտ լինի ինձ, ես պէտք է ուրեմն շնորհակալ լինեմ նրա այդ վճռի համար:

—Այդ միայն ծրագիր է,—ասաց Անեկան:

Նայում էի Անեկային առանց աչքերս վայր թողնելու, մոռանալով ամեն նախազգուշութիւն, իսկ նա չէր համարձակում ինձ նայել, և այդ աւելի ու աւելի էր ապացուցանում ինձ, որ նրա դիտաւորութիւնների մէջ գլխաւոր դեր խաղացողը իմ անձն է եղել: Խօսք չեմ գտնում նկարագրելու, թէ ինչ էի զգում ես այդ ժամանակ և ինչպիսի մահացու դառնութեամբ էր լցւած սիրտս: Անեկան լաւ գիտէր, որ ես միայն նրա համար եմ ապրում, նրանով զոյգութիւն ունեմ, որ նրան են պատկանում բոլոր մտածմունքներս, ինչ անում եմ չեմ անում, միայն նրան ունեմ ի նկատի, որ նա ինձ համար կեանքի ու մահու հարց է, և այդ բոլորը իմանալով հանդերձ նա բոլորովին հանգիստ սրտով վճռում է զնալ հեռանալ: Իսկ թէ ինչ կը լինեմ ես, կը կորչեմ թէ գլուխս պատովը կը տամ կը ջախջախեմ,—դրա մասին դա սկի ոչ մտածել է և ոչ

էլ ի նկատի է առել հետեանքները: Ինքն աւելի հանգիստ կապրի, ոչ ոք չի կծկւի նրա աչքերի առաջ, ինչպէս քորոցի վրայ խրած բզէզ, ոչ ոք չի համբուրի նրա ոտները ու վրդովի նրա առաքինի խիղճը, իսկ նրա բոլոր ուզածն էլ հէնց այդ է: Ել ինչ տառանք-լու բան կայ, երբ կարելի է լիակատար հանգստութիւն ձեռք բերել այնպիսի շնչին գնով, ինչպէս է մի մարդու կտրւած կոկորդը:

Այդպիսի հաղարաւոր մտքերով լիքն էր գլուխս, թոյն էի զգում բերանումս: «Ի՞նչ առաքինի ես ու առաքինի էլ կը մնաս,— ասում էի մտքումս Անէկային, բայց այդ նրա համար, որ դու անսիրտ ես: Եթէ մի շուն անգամ քեզ այնպէս սիրէր, ինչպէս ես եմ սիրում քեզ, էլի նրա համար պէտք է մի բան անէիր: Ի՞նչ չես արել ամենաշնչին զիջումն անգամ, չես ցոյց տւել կարեկցութեան և ոչ մի կայծ, ոչինչ չես տւել ինձ, իսկ խլել ես ամեն բան, ինչ որ միայն կարող էիր խլել: Եթէ դու կարողանայիր, կը խլէիր ինձնից մինչև անգամ քեզ նայելու հնարաւորութիւնս, թէպէտև հաստատ հաւատացած լինէիր, որ առանց քեզ իմ աչքերս կը հանգչէին յաւիտեան: Այժմ վերջապէս հասկացայ քեզ, այժմ գիտեմ, քո անսասանութիւնը նրա համար է այդքան մեծ, որ սիրտդ շատ փոքր է: Ի՞նչ չոր ու սառը կին ես, իսկ քո առաքինութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ամենամեծ եսականութիւն, որ ամենից առաջ իւր հանգստութիւնն է վնասում և պատրաստ է իւր հանգստութեան համար ամեն բան զոհել:

Ամբողջ նախաճաշի ժամանակ բերնիցս ոչ մի խօսք դուրս չեկաւ, իսկ յետոյ գնացի վերև, գլուխս բռնեցի և իմ ցաւազար ու տանջւած ուղեղով սկսեցի մտածել պատահածի մասին: Բոլոր ժամանակ դառնութիւնը մտածմունքներիցս չէր հեռանում: Նեղ սրտի տէր կանայք յաճախ անյողդողդէն մնում շնորհիւ մի տեսակ Ֆիլիստերական առաքինութեան: Նրանք, ինչպէս և ամեն մի մանրավաճառ, ամենից առաջ ուզում են, որ իրանց հաշւեմատեանները կանոնաւոր լինեն: Այդպիսի կանայք այնպէս են վախենում սիրուց, ինչպէս բուրժուան վախենում է փողոցային անկարգութիւններից, պատերազմից, վեհ խօսքերից, տաք-գլուխ մարդկանցից, համարձակ մտքերից ու ղիտաւորութիւններից: Նախ և առաջ հանգստութիւն, որովհետև միայն հանգիստ ժամանակ իսկական ու զրական գործերը

կարգին կը դնան: Ինչ որ սովորական, խոհական ու միւլնոյն ժամանակ զոհակացած կեանքի սահմաններէից դուրս է,—չարիք է և արժանի է խեղճը զլիւին մարդկանց կատարեալ արհամարհանքին: Առաքինութիւնն էլ ունի իւր սարերն ու ձորերը, բայց ունի և իւր տափաստները: Մեծ մոտաւանջութեան մէջ էի այժմ մի վերին աստիճանի հոգեմաշ հարցի վերաբերմամբ, թէ արեւոք Անեկլան էլ այն տափակ-առաքինի կանանցից չէ, որոնք խկը վաճառականի պէս են ուղղում վարեն իրանց հաշիւները և նրա համար սիրոյն անձնատուր չեն լինում, որ այդ զգացմունքը նրանց սրտից ու զլիւից բարձր է: Մտքումս աչքի էի անցնում ամբողջ անցեալը և ապացոյցներ էի որոնում անցեալում: Ո՞վ գիտի,—ասում էի ինձ ու ինձ,—նրա այդ պարզ օրէնսգիրքը, որով նա ինձ տանջում ու զինաթափ է անում, չի հիմնուած արդեօք բոլորովին նոյն հիմքի վրայ: Ինձ յաճախ թւացել է, որ Անեկլան յիրաւի մի հազարաւոր բնաւորութիւն է, միւս կանանց նման չէ, անմատչելի է, ինչպէս Ալպերի ձիւնապատ զագաթը, որովհետեւ նրա մէջ թէք գծեր չկան և նա ուղղահայեաց կերպով դէպի երկինք է բարձրանում: Բայց նոյն այդ հազարաւոր բնաւորութիւնը շատ բնական է համարում, որ իւր մարդու հողաթափները կոխտուում են այդ մաքուր ձիւնը: Այս ի՞նչ բան է: Հէնց որ ընկնում եմ այդպիսի մտածմունքների մէջ, զգում եմ, որ խեղադարձելու մօտ եմ, զգում եմ անկարողութեան նշաններ, և եթէ կարողանայի մի հարւածով տապալել, յետոյ ոտնատակ տալ կեանքի այդ դարշելի կարգ ու կանոնները, թքել նրանց վրայ, ես անպատճառ կը տապալէի, ոտնակոխ կանէի, թքի կը հաւասարեցնէի ու քառս կը դարձնէի ամբողջ աշխարհը և կը ջնջէի երկրիս երեսից ամեն արարած: Վիէննայից վերադառնալիս գերերկրային տաճար էի կառուցանում, որի մէջ Անեկլային պէտք է սիրէի այն սիրով, ինչ սիրով Գանտը սիրում էր Բէատրիչէին. ես կառուցեցի այդ տաճարը տանջանքներից, որոնց մէջ, ինչպէս կրակի մէջ, մաքրուել է իմ սէրը, անձնուրացութիւններից, զոհաբերութիւններից, որ և է կերպով, թէկուզ հրեշտակային, գերերկրային կերպով պատկանած լինեմ նրան և զգամ, որ նա էլ պատկանում է ինձ: Իսկ այժմ մտածեցի, որ չարժէ անգամ նրան այդպիսի բան ասել, որ նա ոչինչ չի հասկանալ, չար-

ժէ նրան այդ քան վեր բարձրացնել, որովհետեւ այդքան բարձրութիւն վրայ օդը նրան քշութիւն կանխ: Նա սրտի խորքում դուցէ և համաձայնի, որ ես սիրեմ իրան, տանջեմ իւր համար (այդ միշտ շոյում է մարդու անձնասիրութիւնը), բայց ոչ մի պայմանի, ոչ մի կապակցութեան, թէ կուզ զուտ հոգեկան կապակցութեան նա չի համաձայնի, որովհետեւ նա ինձ չի հասկանալ, որովհետեւ նա միայն մի կախումն ու մի իրաւունք է հասկանում, այն իրաւունքը, որ տալիս է մարդու խալաթը, և նրա հոգին անկարող է տալիս ու սովորական ամուսնական հաշապահութիւնից վեր բարձրանալ:

Սաստիկ, շատ սաստիկ ամսոտում էի, որ ես այն գնացքում չեմ եղել, որ հողաթմբից ցած է գլորւել: Այդ ամսոտանքս նոյնքան իմ զայրոյթիցն էր զէպի Անեկայի խտտարտութիւնը, որքան և Ֆիզիկապէս ու հոգեպէս կատարելապէս ուժասպառ լինելուցս: Մահն ինձ երևում էր այնպէս, ինչպէս քունը այն մարդուն, որը մի քանի անքուն գիշերներ է անց կացրել իւր սիրած հիւանդի կողքին: Միւսնոյն ժամանակ մտածում էի, որ եթէ ինձ բերէին Գաշաէյն խեղաթիւրւած, արիւնշաղախ, այն ժամանակ դուցէ այդ կնոջ սիրտը մի քիչ փափկէր: Իսկ ներկայումս ինձ այդ աւելի է հարկաւոր, քան որ և է ուրիշ բան: Եւ յանկարծ միտքս եկաւ երեկւայ Անեկան, որ հօրաքրոջս հետ միասին եկել էր ինձ ղիմաւորելու, յիշեցի նրա երկիւղը, նրա ուրախութիւնը, նրա՝ լաց լինելու պատրաստ աչքերը, նրա զզզւած մազերը, և ինձ տիրեց մի անսահման սէր, որ հարիւր անգամ աւելի իրական էր, քար բոլոր մտածմունքներս ու զատողութիւններս: Այդ՝ ըստէական, յանկարծական յուզումն էր սրտի, որ — աւանդ — իսկոյն և եթ վերստին սկսեց լցւել կասկածոտութեան թոյնով: Երեկւայ բոլոր տեսածս կարելի էր բոլորովին ուրիշ կերպ բացատրել:

Ո՞վ գիտէ, ես էի այդ զէպքում գլխաւոր դեր խաղացողը թէ հօրաքրոջս: Ի վերջոյ դիւրազգաց կանայք միշտ կարեկցութեան մեծ պաշար են ունենում մինչև անգամ զէպի օտարները, ուր մնաց թէ զէպի ազգականները, մանաւանդ երբ մի աղէտ նրանց յանկարծ է վրայ հասնում: Ինչո՞ւ չպէտք է Անեկան էլ խոր ազդէր իմ մահւան լուրը լսելիս և ուրախանար՝ ինձ կենդանի տեսնելիս: Եթէ

Նրա փոխարէն հօրաքրոջս մօտ հիւր եկած լինէր պանի Սնեատինսկին, նա էլ ի հարկէ առաջ կը վախենար, իսկ չեոոյ կուրախանար իսկ և իսկ նոյն ձևով, նրան էլ կը տեսնէի առանց ձեռնոցների, առանց գլխարկի, զգգւած մագերով: Ինձ թւում էր, որ այդտեղ մոլորեւելու բան չկայ: Անելկան լաւ գիտէր, որ իւր գնալը ինձ համար աւելի մեծ աղետ կը լինի, քան գնացքի խորտակելը, աւելի մեծ կորուստ կը լինի, քան ձեռքս կամ ոտքս կորցնելը, սակայն չի տատանել և ոչ մի բոպէ: Պարզ զգում էի, որ այդ միտքը նրանն է: Նա ուղեցել է մօտ լինել իւր մարդուն, իսկ թէ ինչ կըզայ իմ գլխին, դրա մասին սկի չի էլ մտածել:

Ես կրկին զգացի, որ գունատում եմ բարկութիւնից, նախանձից ու զայրոյթից, և որ մի քայլ է մնում միայն, որ խելագարւեմ: «Ապասիր,—ասում էի ինքս ինձ, երկու ձեռքով սեղմելով քունքերս,—սպասիր... Կարելի է նա նրա համար է գնում: որ սիրում է քեզ և զգում է, որ այլ ևս ղիմադրել չի կարող: Կարելի է ճիշդ որ այդպէս է»: Եւ այդպիսի մտքեր էին ծագում մէջս. բայց համապատասխան հող չգտնելով կորչում էին, ինչպէս ասաւուսաժի վրայ ընկած սերմեր, և միայն դառը հեղնութիւն էին զարթեցնում մէջս: Աւզում էի ինքս ինձ տանջում մինչև վերջին ծայրը: «Այո,—ասում էի ես,—այդ տեսակ սէրը նման է այն կարեկցութեանը, որից դրդւած հիւանդի գլխատակից բարձր հանում են, որպէսզի հիւանդը քիչ խռնացնի ու շատ տանջւի: Ես աւելի քիչ կը տանջւեմ, բայց դրա փոխարէն Կրոմիցկու համար աւելի հեշտ կը լինի նրան առատ-առատ մտիթարանքներ տալ, որ այդ իդէալական էակը շատ սովորել է ստանալ իւր մարդուց:

Եւ Անելկան առելի-զարձաւ ինձ այդ բոպէին: Առաջին անգամ կեանքումս զգացի, որ աւելի կուզէի, որ չերաւի Անելկան Կրոմիցկուն սիրէր,—այն ժամանակ նա աւելի քիչ զգւելի կը լինէր ինձ համար: Բարկութիւնից ու զայրութից խելքս կորցրել էի, պարզ տեսնում էի միայն, որ եթէ որ և է բանի չձեռնարկեմ, եթէ նրան վրէժխնդիր չլինեմ, գլխիս մի մեծ փորձանք կը դայ: Այդ մտքի ազդեցութեան տակ տեղիցս վեր թռայ, ինչպէս հրաշէկ երկաթի հարւածից, վեր առայ գլխարկս և վազեցի Կրոմիցկուն փնտռելու.

Նա ոչ տանն էր, ոչ պարտեզումը: Գնացի Վինդէլ-Բանի մօտ, աչք ածեցի ընթերցարանը, — այնտեղ էլ չկար: Մի բոսպէ կանգ առայ ջրվէժի մօտի կամուրջի վրայ: Բուռն քամին ուղղակի երեսովս էր խփում փոշիացած ջրի քուլաները: Այդ զարմանալի կերպով թարմացրեց ինձ: Գլխարկս վերցրի, զլուսս առաջ բռնեցի, և բոլոր մագերս թրջեցին: Մի տեսակ անասնական բաւականութիւն էի զգում այդ զովութիւնից: Ուշքս տեղն եկաւ: Մէջս մնացել էր միայն պարզ ու վճռական ցանկութիւն խանգարել Անելիայի մտադրութեանը: Մտքումս ասում էի նրան. «Իմացիր, որ դու չես դնայ իսկ յետոյ ես քեզ հետ կը վարւեմ այնպէս, ինչպէս քեզ համար վճարող մարդ»: Այժմ պարզ տեսնում էի այն միջոցները, որ ինձ կարող էին հասցնել այդ նպատակին, և չէի վախենում Կրօմիցկուն հետ խօսելիս յանկարծ բերնիցս մի յիմար բան թռցնեմ: Այդ բոլորը ինձ բոլորովին սթափեցրին:

Կրօմիցկուն դառայ Շտրաուսբիխցերի հիւրանոցի մօտ լրագիր կարդալիս: Ինձ որ տեսաւ, մոնոկլը աչքիցը վայր թողեց ու ասաց.

— Ես էլ հէնց ուզում էի քո մօտ գամ:

— Գնանք Կալցերվէզ:

Գնացինք:

Առանց սպասելու որ Կրօմիցկին սկսի, ես առաջինը խօսք բաց արեցի:

— Հօրաքրոջս ինձ ասաց, — ասացի ես, — ձեր երեկւայ խօսակցութեան մասին:

— Ցաւում եմ, որ խօսեցի նրա հետ:

— Որովհետեւ դուք երկուքդ էլ այնպէս հանգիստ չէք խօսել, ինչպէս պէտք է խօսել գործի մասին: Սիրելիս, թոյլ կը տաս ինձ քեզ հետ բոլորովին անկեղծ լինեմ: Հօրաքրոջս պէտք է ճանաչել: Նա աշխարհումս ամենաարժանաւոր կլինն է, բայց մի թուլութիւն ունի, այդ՝ այդ նրա աւելորդ անձնավտահութիւնն է: Նա առողջ դատողութիւն չառ ունի և սիրում է միշտ բոլորին ցոյց տալ, թէ ինքը առողջ դատողութեան տէր է, այդ պատճառով իրան պատահած ամեն բանի վրայ սիրում է նայել թերահաւատութեամբ, որ ի հարկէ չսփառանցնում է: Դրանից է, որ նա մեծ մասամբ միշտ բացասական պատասխան է տալիս: Ծերունի Խլառովսկին դրա մա-

սին քեզ շատ բան կարող էր պատմել: Պէտք է նրան ժամանակ տալ մտածելու, և որ զխաւորն է, չպէտք է նրան զրգուել, թէ չէ կը յամառի... խի դու չես կարողացել խուսափել այդ բանից:

—Բայց ինչո՞վ կարող էի ես նրան զրգուել... Եթէ մէկը այստեղ կարող է զործի մասին խօսել, այդ ես եմ:

—Դու լաւ չես արել, որ չիշեցրել ես, թէ Անեկային առանց բաժինքի ես առել: Հօրաքոյրս մինչև այժմ բարկացած է այդ բանի վրայ:

—Ես այդ այն ժամանակ ասացի, երբ նա սկսեց երեսովս տալ Գլուխովի ծախելը: Ի վերջոյ ես ուղիղն եմ ասել: Գլուխովի վրայ այնքան պարտք կար, որ Անեկային նրանից ոչինչ չէր հասնի:

—Իսկապէս ասած ախար ինչո՞ւ ծախեցիր այդ թշուառ Գլուխովը:

—Պէտք էր հաճելի բան անել այն մարդուն, որից կախած էր իմ ամբողջ ապագան, այսինքն իմ ամբողջ վիճակը: Երբ ուրիշ ճար չկայ, պէտք է անել այն, ինչ որ հարկաւոր է, չէ՞ Բացի այդ ինձ լաւ դին տւեցին:

—Այդ ես միայն այնպէս հարցրեցի... Մանաւանդ հօրաքոյրս վիրաւորւել է քո խօսքերից այն պատճառով, որ նա մտածում է Անեկայի մասին:

—Մտածում է նրան եկամուտ կտակել:

—Քեզ իբրեւ զաղտնիք կասեմ, որ չէ: Գիտեմ, նա քեզ երէկ այդպէս է ասել, որովհետեւ դու նրան բարկացրել ես: Նա ուզեցել է քեզ զրանով ցոյց տալ, թէ չի հաւատում քո գործնական ընդունակութիւններին: Բայց իսկապէս այդպէս բան չկայ: Ինձ հետ նա շատ անգամ է խօսել այդ բանի մասին, և ես, իբրեւ նրա ապագայ ժառանգը, աւելի լաւ կարող եմ իմանալ նրա միտքը...

Կրօնից կին խոր-խոր նայեց երեսիս:

—Եւ մանաւանդ որ այդ քեզ, իբրեւ ապագայ ժառանգի, փնտս է:

—Ճշմարիտ է, — ասացի ես, — բայց ես սկի իմ եկամուտներս չեմ կարողանում ծախսել, այդ պատճառով դրա մասին կարող եմ սառնասիրտ կերպով խօսել: Քեզ, իբրեւ զործի մարդու, այդ կարող է զարմանք պատճառել, բայց եթէ դու չես կարողանում

այդ ուրիշ կերպ բացաղրել, նայիր ինձ վրայ, իրրեւ տարօրինակ մարդու վրայ: Այդպիսի մարդիկ էլ կան աշխարհիս երեսին: Եւ ահա քեզ ասում եմ, որ առաջինը՝ մոքովս էլ չի անցնում սահմանափակել Հօրաքրոջս առատաձեռնութիւնը, երկրորդը՝ հաստատ զիտեմ, որ նա կտակել է Անեղկային ոչ թէ եկամուտ, այլ դրամագլուխ: Բնական է որ իմ ազդեցութիւնը այդ դէպքում կարող է մեծ դեր կատարել, բայց ես հաւատացնում եմ քեզ, կուզես հաւատա, կուզես մի հաւատա, ինչպէս քո կամքն է, որ իմ ազդեցութիւնը գործ կը դնեմ աւելի յօգուտ քո, քան ի վնաս քո:

Կրօմլիցկին ձեռքս ամուր նեղմեց: Նրա ուսերը շարժւում էին մանէկէնի ուսերի պէս: Նա չափից դուրս անտանելի էր այդ բոյակին: Երեւի նա ինձ աւելի յիմարի տեղ էր դնում, քան տարօրինակ մարդու տեղ, բայց հաւատում էր ինձ (իսկ ինձ ամենից շատ այդ էր հարկաւոր), և եթէ հաւատում էր, չէր սխալւում, որովհետեւ ես իմ մէջ վճռել էի, որ Անեղկան իսկապէս դրամագլուխ կըստանայ և ոչ լոկ եկամուտ:

Զգում էի նոյնպէս, որ Կրօմլիցկու սիրտը շատ է ուզում հարցնել՝ «ինչքան, երբ», բայց հասկանում էր, որ հարցնելը անփաղաքավարութիւն կը լինէր, և լռում էր, կարծես զսպելով սրտի յուզումը, իսկ ես շարունակեցի.

Բայց դուք չպէտք է մոռանաք, որ Հօրաքրոջս հետ պէտք է իմանալ վարել: Թէև նա միտք ունի պարզեւաղրել Անեղկային, դրա համար կարող եմ երաշխաւոր լինել. բայց մինչև նա փող հանի ու զնի սեղանի վրայ, իսկ դու չդնես իմ գրպանը, ամեն բան կախած կը լինի նրա կամքից ու մինչև անգամ նրա քմահաճութիւնից: Մինչդեռ ի՞նչ է ձեր արածը: Երեկ դու ես նրան բարկացրել, այսօր՝ Անեղկան, և այն էլ այդքան սաստիկ: Իբրև նրա ապագայ ժառանգ ես պէտք է ուրախանայի և ձեզ չզգուշացնէի, իսկ ես, ինչպէս տեսնում ես, հակառակն եմ անում: Հօրաքրոջս սաստիկ դուր չի եկել Անեղկայի դրութիւնը, նա դարձաւ դէպի քեզ արտաքուստ բարկացած ձևանալով, բայց ներքուստ յուսալով, որ նրա կողմը կը պահես, իսկ դու կարծես ինքդ էլ հաւանութիւն տւիր կնոջդ ու զոքանչիդ ծրագրին:

— Թանկագին բարեկամ (Կրօմլիցկին կրկին պինդ սեղմեց ձեռ-

քըս), անկեղծ եմ ասում քեզ, որ այդպէս վարւելու պատճառն այն էր, որ չարացած էի հօրաքրոջս վրայ: Իսկապէս այդ ծրագիրը անմիտ ծրագիր է: Իմ ամենաշատ չսիրած բանը տաք-գլխութիւնն է, որ իմ տիկիններս չափից զուրս ունենա: Նրանց գլխիցը երբէք չուրս չի գալիս, որ չպէտք է ի չարը գործ դնեն ձեր հիւրասիրութիւնը, որ չպէտք է մինչև վերջը Պլոշովում նստեն, et cetera: Այդ այնքան ասել են, որ մինչև կոկորդս են հասցրել... Մինչդեռ գործերը այնպիսի դրութեան մէջ են: Ես հօ չեմ կարող ամբողջ ընտանիքս Թուրքեստան տանել, իսկ մի բան որ ես այնտեղ եմ ապրելու, —ինձ համար միւսնոյն է, Անեկան Օդեսսայում կապրի թէ Վարշաւայում: Երբոր ես այդ հեռու երկրներից կազատեմ, և ինչպէս յոյս ունեմ, նշանաւոր կարողութեան տէր դարձած, այն ժամանակ պարզ բան է ինչպէս հարկն է տուն տեղ կը դնեմ: Պէտք է սպասել ամենաշատը մի տարի ևս: Եթէ գործերս ուրիշին ջանձնելու լինեմ, փոխարէնը վճար կը ստանամ... Այնեքեւ է, որ եթէ Պլոշովը չը լինէր, ես պէտք է մի ժամանակաւոր բնակարանի հոգս քաշէի տիկիններս համար. բայց մի բան որ հօրաքրոջը առաջարկում է իւր տունը և հէնց ինքը ցանկանում է, որ նրանք իւր մօտ ապրեն,—իմ կողմից չիմարութիւն կը լինէր ուրիշ տեղ փնտռել: Զոքանչս նոր է ոտքի կանգնել: Ո՞վ գիտի, ինչպէս կը լինի վերջը. իսկ եթէ վատ լինի, ամեն բան կընկնի Անեկայի վզին, որ դեռ ջահել է ու անփորձ: Իսկ ես այժմ ոչ մի կերպ չեմ կարող նրանց մօտ մնալ: Ես առանց այն էլ այստեղ կարծես ասեղների վրայ նստած լինեմ, որ քեզ հօրաքրոջը ընկերացնելու յոյսս է միայն ինձ այստեղ այսքան երկար պահողը: Ինչ որ սրտումս կար, բոլորն ասացի քեզ, այժմ դու ասա ինձ, երբ և ինչպէս կարող եմ յոյս ունենալ ձեր օգնութեան վրայ:

Ես ազատ շունչ քաշեցի:

Անեկայի ծրագիրները խորտակւած էին:

Հոգիս ուրախութիւնից փառաւորւեց, որովհետև ուզածս արեցի: Բացի այդ թէև իմ սէրը դէպի Անեկան այդ բոլորէին նմանում էր խորին ատելութեան, բայց այդ ատելութիւնը, որ այժմ կազմում էր իմ դոյութեան գլխաւոր հիմքը, ինչպէս և սէրը, կերակուր էր պահանջում: Այդպիսի կերակուր ատելութեանս հա-

մար կարող էր լինել միայն Անեղկայի ներկայութիւնը: Ի վերջոյ Կրօմիցկու խօսքերից եզրակացրեցի, որ ես առանց մեծ դժւարութեան կարող եմ իրագործել սրտիս ամենամեծ փափագը, այսինքն հեռացնել Թշնամուս համարեա անորոշ ժամանակով: Բայց յետոյ ցոյց չաւեցի ամենաշնչին յուզումն անգամ, որովհետեւ կարծում էի, որ աւելի լաւ կը լինի, եթէ Կրօմիցկին շատ հեշտութեամբ շատանայ մեր հաւանութիւնը, այլ ստիպւած լինի մի քիչ խնդրել: Այդ նպատակով ասացի.

— Առաջուց քեզ ոչինչ չեմ կարող ասել: Ամենից առաջ ինձ մանրամասն բացադիրք գործերի դրութիւնը:

Կրօմիցկին խօսեց այնպէս տաք-տաք, ինչպէս խօսում են մարդիկ իրանց սիրած առարկայի մասին: Նա ամեն րոպէ կանգ էր առնում, բռնում էր կոճակիցս կամ տանում ժայռին էր դնում անում, իսկ երբ հարկ էր լինում մի համոզեցուցիչ ապացոյց բերել, կաշճակի արագութեամբ մոնոկլը աչքին էր խցկում և ուղիղ երեսիս նայում, ցանկալով իմանալ, ինչ ազդեցութիւն կը գործեն իւր խօսքերը ինձ վրայ: Այդ բոլորը նրա փայտէ, թխթխկան ձայնի հետ միասին ինձ համար անտանելի էր, բայց պէտք է խոստովանւեմ, որ նա սուտ չէր խօսում: Իմացաջ նոյնը, ինչ որ գիտէի կրտսեր Խւատովսկու նամակից: Գործը հետեւեալ դրութեան մէջ էր:— Սրդէն ահագին փող էր վեր դրած զանազան նիւթեր մատակարարելու համար, օգուտը կարող էր մեծ լինել, որովհետեւ մի քանի բաների վերաբերմամբ Կրօմիցկին մենավաճառութիւն ունէր: Իսկ երկիւղը նրանումն էր, որ այն փողը, որ պէտք էր անցապաղ ծախսել, չեա էր ստացւում երկար ու բարակ դիւանական գործավարութիւնից յետոյ, և երկրորդը՝ Կրօմիցկին ինքը գործ ունէր երկրորդական մատակարարողների հետ, որոնց շահը պահանջում էր վատ նիւթ մատակարարել, մինչդեռ ամբողջ պատասխանատւութիւնը միայն նրա վրայ էր ընկնում: Այդ վերջին կէտը նրան որոշ աստիճան կախման մէջ էր դնում զինւորական տնտեսական վարչութիւնից, որ ասե՛նք իրաւունք ունէր միայն ամենալաւ նիւթերն ընդունելու: Աստուած զիտէ ինչ վտանգ կարող էր սպառնալ Կրօմիցկուն այդ կողմից:

Նրա երկար պատմութիւնը լսելուց յետոյ պատասխանեցի.

—Սիրելիս, ա՛յն բոլորից յետոյ, ինչ որ դու ասացիր, ոչ ես, ոչ հօրաքոյրս չենք կարող քեզ հետ ընկերանալ:

Կրոմիցկու երեսը մի ընկերութեամբ դեղնեց:

—Ինչո՞ւ, ի՞նչ պատճառով:

Ձնայելով քո բոլոր նախազգուշութիւններին, մի օր յանկարծ քննութեան տակ կ'ընկնես, իսկ մենք ցանկութիւն չունենք դատի ենթարկուելու:

—Այդպէս որ մտածելու լինենք, ոչ մի գործի չպէտք է ձեռնարկենք:

—Մենք սկի կարիք էլ չունենք որ և է բանի ձեռնարկելու: Դու ուզում էիր, որ մենք քեզ հետ ընկերանանք. իսկ դրա համար ինչքան փող է հարկաւոր:

—Ել ինչ խօսենք դրա մասին... Բայց եթէ դուք կարողանալիք գործի մէջ դնել զոնէ եօթանասուն հինգ հազար ռուբլի...

—Ձէ, չենք կարող և պարտական չենք համարում մեզ: Իսկ որովհետեւ դու մեր ազգականն ես, կամ աւելի ճիշտը մեզ ազգական ես դարձել, դրա համար կամենում եմ քեզ օգնել: Կարճ ես քեզ կը տամ եօթանասուն հինգ հազար ռուբլի հասարակ մուրհակով:

Կրոմիցկին կանգ առաւ և աչքերը կուշ ածելով նայեց ինձ, ինչպէս քնատեղից նոր վեր կացած մարդ: Բայց այդ երկար չտևեց: Ակներև է նա մտածեց, որ սաստիկ ուրախութիւն արտայայտելը իւր կողմից անքաղաքագիտութիւն կը լինի: Վաճառականական նախազգուշութիւնը (որ այդ դէպքում բոլորովին սուբորդէր) նրա մէջ յաղթող հանդիսացաւ: Նա ձեռքս սեղմեց ու ասաց.

—Շնորհակալ եմ քեզնից: Ի՞նչ տոկոսով:

Դրա մասին տանը կը խօսենք: Այժմ ինձ ժամանակ է վերադառնալու: Պէտք է խօսեմ հօրաքրոջս հետ:

Տուն վերադառնալիս մտածում էի, արդեօք իմ վարմունքը Կրոմիցկուն չափից դուրս կասկածելի չի երևայ, արդեօք գլխի չի ընկնի, թէկուզ մասամբ, թէ ինչու՞մ է բանը: Բայց իմ երկիւղը դուր էր: Տղամարդկանց յաճախ կուրացնում է ոչ թէ սէրը դէպի կինը, այլ դէպի իրանց անձը ունեցած էր: Միւս կողմից Կրոմիցկին նայելով մեզ վրայ իւր դրական ու

վաճառականական բարձրութիւնից, թէ ինձ թէ հօրաքրոջս Փանտազէօրի տեղ է դնում, որոնք գործի մասին ոչ մի հասկացողութիւն չունեն, և, բացի այդ, ոտից մինչև գլուխ լիքն են զանազան հնացած նախապաշարումներով, ի թիւս որոց և այն հասկացողութեամբ, թէ պէտք է համերաշխ լինել ազգականների հետ: Նա համարեա ամեն կողմից այնպիսի տիպ է, որ ոչնչով նման չէ մեզ, այդ պատճառով էլ մենք, թէև ակամայ, նրան ինքնակոչի պէս մի բան ենք համարում: Մեր պարտեզում, ամարանոցի մօտ, Անելկան մի գեղջկուհուց պտուղ էր առնում: Մօտից անցնելիս կոպիտ կերպով ասացի նրան.

— Դու չես գնաց, որովհետև ես չեմ կամենում:

Ճաշին նորից խօսք բացւեց տիկինների գնալու մասին: Այժմ Կրոմիցկին էլ խօսակցութեան մէջ խառնւեց և Անելկայի ծրագիրը երեխայութիւն անւանւեց, որի վրայ խելքը գլխին մարդը կարող է միայն ծիծաղել: Նա, ի հարկէ, չկարողացաւ քաղաքավարի լինել ոչ իւր կնոջ, ոչ էլ պանի Յելինայի վերաբերմամբ, որովհետև նրա բնաւորութիւնը առհասարակ նուրբ ու զիրգ բնաւորութիւն չէ: Ես համարեա բոլոր ժամանակ լուռ էի, ինչպէս այնպիսի մարդ, որ գործովը քիչ է հետաքրքրւում: Անելկան, — ես այդ պարզ տեսնում էի, — շատ լաւ հասկանում էր, որ Կրոմիցկին երգեհոնի պէս նւաղում է իմ ուզած եղանակը: Նկատում էի, որ Անելկան ամաչում էր նրա փոխարէն և իրան սաստիկ ստորացած էր զգում: Բայց սիրտս լիքն էր բարկութեամբ, և նրա ստորացումը ինձ բաւականութիւն էր պատճառում:

Բայց և այնպէս ես էլ առանց վնասի չսրճաց: Մինչև այժմ չեմ կարողանում հանգստանալ և չեմ կարողանում Անելկային ներել: Եթէ որ ես, Վիէննայից վերադառնալիս, կազմած չլինէի մեր դաշնադրութեան ծրագիրը, եթէ իմ այնքան ցանկութիւններս, իղձերս ու յոյսերս զոհած չլինէի, այն ժամանակ այսքան խորը յուսախաբւած չէի լինի: Բայց անբախտութիւնը ընկաւ գլխիս հէնց այն րոպէին, երբ ես Անելկայի սիրուց ուզում էի հիմքից վերածնել, պատրաստւում էի այնքան վեր բարձրանալ, որքան մինչև այժմ երբեք չէի բարձրացել, որպէս զի նրա հետ հաւասար ու նրան մօտ լինեմ, և հէնց այդ ժամանակ նա առանց որ և

է յարգելի պատճառի անգութ կերպով կամեցաւ ինձ յուսահատութեան անդունդը զլորել: Նա իրան նեղութիւն անգամ չի տւել մտածելու թէ այդ ինչ՝ ազգեցութիւն կունենայ ինձ վրայ, իմ գլխիս հօ մի փորձանք չի բերի... Այդ մտածմունքները թունաւորում են իմ ուրախութիւնը, որ Կրօմլիցիին գնում է, իսկ Անեւկան մնում: Ապագան մի լուծում կը տայ այս բոլորին, բայց ես այն աստիճան վշտաբեկ եմ եղած, որ առաջուց ոչինչ չեմ կարող գուշակել: Մի լուծում, և ամենահասարակ լուծումը, այն է, որ ես հիւանդանամ որ և է ուղեղային հիւանդութեամբ: Ժամանակով այդ էլ կարող է պատահել, որովհետեւ ցերեկները տանջւում եմ սրտիս մորմոքից, իսկ պիշերները բոլորովին քուն չունեն: Միևնոյն ժամանակ ծխում եմ ու ծխում անվերջ, համարեա այնքան, որ խելքս կորցնում եմ, և այդպէս նստում եմ մինչև արշալոյս:

(Կը շարունակւի)

ԱՅՎԱԶՈՎՍԿՈՒ ԾՈՎԱՆՎԱՐԻ ԱՌԱՋ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅԻ

Ծանր ալիքները լաշն ովկիանոսի,
Խառնելով շերտը մռայլ մշուշի,
Կուտակում էին գոռալով ահեղ,
Եւ մրրիկն ու ժգին շնչում էր այնտեղ—
Անեղր և անվերջ
Տարածութեան մէջ:

«Կանգնեցէք», զոչեց վրձինը ձեռքին
Ծեր նկարիչը ջուղած տարերքին,
Եւ, հնազանդւած հանճարի ձայնին,
Սև ալիքները փոթորկի ժամին
Կտաւի վերայ
Կանգնած են ահա:

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

Գ Ե Ո Ր Գ Ղ Ա Ր Ա Ջ Ե Ա Ն Ի

Ես նպատակ ունիմ համառօտ կերպով ներկայացնելու մարդկային սեռի զարգացման գլխաւոր շրջանները, պէտք է աշխատեմ ոչ թէ շօշափել պատմական անցքերը կամ դէպքերը, այլ որոշել քաղաքակրթութեան շրջանները և ցոյց տալ թէ այդ շրջաններում մարդս ինչպէս է ապրել և ինչ փոփոխութիւնների է ենթարկւել: Միակ նպատակը, որ ունեցել եմ այս նիւթի ընտրութեան մէջ, եղել է՝ առիթ տալ մտածել այն հարցերի մասին, որոնք գերակշռող դեր են խաղացել մեր մշակութեան մէջ և գիտութեան ստացած հետեւանքներով ջրել այն սխալմունքները, որ մենք գործում ենք մեր առօրեայ տրամաբանութեան մէջ:

Մարդկութեան կեանքի զարգացման ընթացքը բաժանւում է երկու մեծ շրջանների. մէկը այն երկարատեւ ժամանակամիջոցն է, որ ընդհանուր պատմութիւնը անւանում է նախապատմական շրջան. միւսը՝ պատմական շրջան, որ անհամեմատ շատ կարճատեւ է քան առաջինը:

Առաջին նախապատմական շրջանի մարդու մասին մինչև վերջին ժամանակները ոչինչ չգիտէինք, որովհետև ոչ մի աղբիւր չունէինք. ոչ աւանդութիւններ, ոչ գրի անցուցած պատմութիւններ, ոչ մոնումէնտներ, ոչ լեզու, ոչ էլ արձանագրութիւններ, որոնք կազմում են պատմական կեանքը լուսաբանելու համար մէկ-մէկ անհրաժեշտ աղբիւրներ: Սակայն գիտութեանը յաջողւում է վերացնել հետզհետեւ այն քողը, որով ծածկւած էր նախնական մարդը,

գիտութիւնը սկսում է ցոյց տալ և պարզել թէ ի՞նչ է եղել մարդս և ի՞նչ կեանք է վարել: Մարդաբանական գիտութեան այն ճիւղը, որը ուսումնասիրում է նախապատմական մարդուն և նրա բովանդակ կեանքը, յայտնի է նախապատմական արխէօլոգիա (հնագիտութիւն) անունով: 40—50 տարի է ինչ որ հնագիտութիւնը հիմնել է և միւս գիտութիւնների շարքն է անցել. նա գտել է և այսօր էլ շարունակում է գտնել շատ միջոցներ հետաքրքրական տեղեկութիւններ տալու նախնական մարդու կեանքի մասին: Նախապատմական հնագիտութեանը սերտ կերպով գործակցում է մի ուրիշ գիտութիւն այն է՝ երկրաբանութիւնը (գէօլոգիա):

Հնագէտները գտնում են հողի մէջ խորը թաղւած զէնքեր, զործիքներ, մարդկային կմախք, մարդուց թողած ամեն տեսակ մնացորդներ: Հազարներով հողից հանում են Ներուպայի բոլոր երկիրներում, Ասիայում, Աֆրիկայում և այլն այդ տեսակ թաղւած իրեր, որոնք մնացել են նախապատմական մարդուց: Այսօր հնագիտական թանգարանները լիքն են այդպիսի մնացորդներով (débris). Պարիզի մօտ գտնուող Saint-Germain en Laye թանգարանը ամենահարուստն է. միայն Դանիայում գտել են այդպիսի իրերից 30,000 հատ: Նւ ամեն օր էլ գտնում են: Այդ իրերը գտնւում են շատ խորը, այնպիսի հողածալքերի տակ, որոնց մարդկային ձեռքը չէ զիւլչել: Գիտնական անթրոպոլոգ-հնագէտները այդ իրերով իմանում են թէ ինչպէս է եղել մարդս, ինչպիսի նիստ ու կաց և զործիքներ է նա բանեցրել: Բանից դուրս է գալիս, որ այդ զործիքները համանման են այն զործիքներին, որոնք գործ են ածւում զեռ այսօր մի քանի վայրերի ցեղերի մէջ: Այդ նախապատմական մնացորդները պատկանում են են մարդկային բոլորովին տարբեր ցեղերին. նրանք դասաւորւել են հողի մէջ զանազան դարեշրջաններում այն ժամանակից ի վեր, երբ երկրիս վրայ ապրում էր մամութը (mammoth, мамонтъ), մի տեսակ հսկայայն փղի նման կենդանի՝ բրդով ծածկւած կաշիով և կեռ ժանիքներով:

Այս նախապատմական երկարատե ժամանակամիջոցը բաժանւում է չորս դարեշրջանների: Մի քանի խօսք ասենք այդ շրջանների մասին, որից յետոյ կանցնենք պատմական շրջանին: Յիշեալ չորս շրջաններն են.

1. Տաշած քարի շրջան:
2. Ողորկած քարի շրջան:
3. Բրոնզի շրջան:
4. Երկաթի շրջան:

Շրջանները այսպիսի անուններ են ստացել իւրաքանչիւր շրջանում գործածուող գործիքների ինչ նիւթից պատրաստւած լինելու համար. այնպէս որ եթէ գործիքները պատրաստուում են եղել քարից՝ գիտութիւնը ընդունել է այդ շրջանը անւանել քարի շրջան, բրոնզից — բրոնզի շրջան, — երկաթից — երկաթի շրջան:

I. Քարի շրջանում մարդս ապրելիս է եղել խիճախառն աւագոտ փոսերում, ժայռերի խորշերում: Նրա զէնքերը եղել են կացիններ, դանակներ, սրածայր նետեր, բայց այս բոլորը շինած կայծաքարից. յետոյ աղեղներ, ոսկորից շինւած ասեղներ, ինչպէս որ մի քանի վայրենիներ դեռ այժմ էլ գործ են ածւում:

Քարայրերում ապրող այդ նախապատմական մարդիկ պատառում էին անասուններին, գազաններին և ուտելուց յետոյ ոսկրները թափում էին իրանց բնակած փոսերում: Այդ կենդանիների մէջ գտնում ենք ոչ թէ միայն ձիի, եղի, եղջերւի, սումոն (saumon), ձկան ոսկորներ, այլ նոյնպէս ռնգեղջիւր, քարայրերի արջերի, մամուլի, հիւսիսային եղջերւի, (renne) և ուրիշ վաղուց անհետացած, հանգած սեռի կենդանիների ոսկորները: Այդ ոսկորները ցոյց են տալիս որ քարի շրջանի մարդը ժամանակակից է եղել մամուլին և հիւսիսային եղջերւին: Այս շրջանում մարդս գիտէր կայծաքարից գործիք պատրաստել և կրակ վառել:

II Ողորկած քարի շրջան:

Այստեղ մարդս ապրում էր գլխաւորապէս ջրերի լճերի վրայ: Հիմնում էին ամբողջ գիւղեր ջրերի երեսին. բազմաթիւ գերաններ խորասուզում էին ու տնկում ջրի յատակը, իսկ այդ տախտակամած գերանների վրայ կառուցանում էին փայտաշէն խրճիթներ: Այս շրջանի վայրենիներն ևս գազաններ էին ուտում, յետոյ սկսում են սովորել որսի միս ուտել: Սրանք գիտէին հող մշակել և աղալ: Գիտէին նաև կոպիտ հիւսւածք գործել ձիւղերից, որով ծածկում էին իրանց մարմինը: Ասեղները ոսկորից էին պատրաստում. դանակը, նետերը — կայծաքարից. բայց նրանք պատրաս-

տում էին կացինը մի շատ կարծր քարից և սովորել էին ողորկել աչդ պատճառով այս շրջանը կոչւում է ողորկած քարի շրջան:

III Բ ր ը ն զ ի շ Ր ջ ա ն :

Հէնց որ մարդիկ սովորել են մետաղ հալել, այնուհետև բարւոք են համարւել զէնքերը պատրաստել մետաղից և ոչ քարից: Առաջին գործածական մետաղը եղել է պղինձը. բայց զուտ պղինձ չեն գործածել, որովհետև զէնքերը կը ծալէին. ուստի գործիքները աւելի ամուր, դիմացկուն դարձնելու համար սովորում են խառնել անագ (1/10 մաս). պղինձի և անագի հէնց այս խառնուրդն է որ կոչւում է բրոնզ: Բրոնզից սկսում են այնուհետև պատրաստել աշխատանքի բոլոր գործիքները, զարդերը և մանաւանդ զէնքերը:

IV Ե ր կ ա թ ի շ Ր ջ ա ն : Որովհետև երկաթը աւելի դժւար է հալել, աւելի կարծր է քան բրոնզը, ուստի երկաթը աւելի ուշ է մտնում գործածութեան մէջ: Սովորելով երկաթ հալել և տեսնելով որ աւելի ամուր և դիմացկուն մետաղ է քան բրոնզը, սկսում են զէնքերը շինել երկաթից: Երկաթը ճանաչելով, երկաթի դարը վերջ է տալիս նախապատմական շրջանին և երկաթով սկսւում է քաղաքակրթութեան պատմութիւնը:

Բայց ինչպէս պէտք է հասկանալ այս շրջանները: Արդեօք անցել է ամբողջ մարդկութիւնը այս նախապատմական շրջանները, և երկրորդ, եղել են արդեօք բոլոր ժողովուրդները այդ շրջաններում մի և նոյն ժամանակներում, թէ մի ժողովուրդ ինչ շրջանում որ գտնւել է, նոյն շրջանումն են եղել ուրիշ ժամանակ և միւս ժողովուրդները: Այ. միևնոյն երկրի բնակիչները յաջորդաբար գործ են ածել քար, բրոնզ, յետոյ երկաթ. բայց բոլոր երկիրները չեն անցել միևնոյն ժամանակ նոյն շրջանը: Սրինակ, երբ Եգիպտացիք արդէն գործ էին ածում երկաթ, յոյները բրոնզի շրջանումն էին, մինչդեռ Դանիացի բարբարոսները քարի դարում: Ամերիկայում ողորկած քարի շրջանը վերջացաւ այն ժամանակ, երբ եւրոպացիք սկսեցին գաղթել այնտեղ: Հէնց մեր օրերում աւստրալիացի վայրենիները քարի դարումն են. հէնց նրանց մօտ կը գտնէք ոսկրից և կաթաքարից շինած նոյն գործիքները, ինչ որ գործ էր ածում քարի շրջանի այրերում ապրող մարդը:

Բայց որքան ժամանակ է տևել ամեն մի շրջան, երբ է սկսել

և վերջացել այս կամ այն շրջանը զանազան երկիրներում: Այս և ուրիշ այսպիսի հարցերին առ այժմ դժուար է որոշակի պատասխանել: Միայն այս կարելի է հաստատ ասել, որ ամեն մի շրջան տեղ է հարկւրաւոր և աւելի դարեր: Հաշւից դուրս է դալիս, որ եթէ հողի խորութիւնը, այն հողածալքերի հաստութիւնը, որոնց տակ գետնի խորութեանմէջ գտնուում են քարի շրջանից ննացորդները, ինչպէս են կմալսք, զէնքեր և այլն, նոյն ծանր կերպով կազմէր, հողը այնպէս նստէր, ինչ կերպով որ այժմ է նստում, հազիւ թէ բաւական լինէր զրա համար 200,000 տարի (2000 դար). ուրեմն այդ հաշւով քարի շրջանի մարդը մեզնից 2000 դար առաջ է ապրել:

Առաջ ենք բերում նոյնպէս համառօտ կերպով Նիւլիս Մորզանի և նրա հետևողների հետազօտութիւնների հիման վրայ արած պատմական ընթացքի մի ուրիշ բաժանմունք, որը նշանաւոր է այն պատճառով, որ նրա մէջ ինկատի է առնւում բացի ցեղաբանական (էթնոլոգիական) և լեզագիտական (լինգւիստական) հետազօտութիւններից նաև տնտեսական գիտութիւնից ստացած հետևանքները:

Քաղաքակրթութեան աստիճաններ:

1. Վաջրենուութիւն: Սա այն շրջանն է, ուր մարդս սեւ-հականացնում է բնութեան մէջ գտնւած պատրաստի բերքերը, ապրում է այդ պատրաստի բերքերով. մարդուս աշխատանքի արհեստական միջոցները (գործիքները և այլն) օգնում են մարդուն բերքերը ձեռք բերելու:

1. Վաջրենուութեան ստորին աստիճանը: Մարդիկ այս աստիճանի վրայ մասամբ ապրում են ծառերի վրայ, պտուղները և արմատիք կազմում են նրա կերակուրը:

2. Վաջրենուութեան միջին աստիճանը: Այստեղ սկսւում է կրակի գործածութիւնը և, իբրև կերակուր, գործածական են դառնում ձուկը և ջրի մէջ ապրող կենդանիները: Առաջին զէնքի գիւտի շնորհիւ, որը միջոց տւեց այդ աստիճանի վրայ գտնուող մարդուն որսալ և որսը իբրև կերակուր գործածել, և այն հանգամանքի շնորհիւ, որ կրակը նոյնպէս գործածութեան մէջ է մտնում, կերակուրը, սնունդը սկսում է լաւանալ: Հաւանականութիւն կայ որ

այս շրջանումն է սկսում նաև մարդակերութիւնը (anthropophagie): Այս աստիճանի վրայ են կանգնած դեռ այժմն Աւստրալիայի և Պոլինեզիայի վայրենիները:

3. Վայրենութեան բարձր աստիճանը սկսում է նետ ու աղեղի գիւտով: Որսորդութիւնը դառնում է աշխատանքի կանոնաւոր ճիւղը: Այստեղ նկատում է նստակեաց կեանքի սկիզբը, փայտէ գործիքների, ձեռքով գործելը, եղեգնից կողովներ հիւսելը, ողորկած քարէ զէնքեր պատրաստելը սկիզբն է առնում այստեղ: Մի խօսքով մարդս ձեռք է բերում իշխանութիւն—բայց դեռ շատ թոյլ—ապրուստի միջոցներն արտադրելու նկատմամբ: Մեծ մասամբ այս շրջանումն են սկսել խրճիթներ շինել և գերաններ ու տախտակներ պատրաստել շինութիւնների համար: Այս աստիճանի զարգացման վրայ են կանգնած այժմ Հիւսիս-արեւելեան Ամերիկայի հնդիկները:

II. Բարբարոսութիւն: Սա անասնապահութեան և ևրկրագործութեան շրջանն է. մարդս սովորում է սեպհական դործունէութեամբ, սեպհական աշխատանքով բնութեան բերքերի արտադրութեան ձևերը հնարել:

1. Բարբարոսութեան ստորին աստիճանը, այստեղ դործածական է դառնում հողի ամանը: Երկու մայր-ցամաքների զարգացումը կատարւում է տարբեր կերպով. տարբեր բնաւորութիւն է ստանում այն պատճառով, որ հին աշխարհի մայր-ցամաքը ունէր ընտանի դարձնելու համարեա բոլոր պէտքական կենդանիները և թէ մշակութեան համար հարկաւոր բոյսերը, բացի սիմինդրը. իսկ նոր աշխարհը, Ամերիկան, ունէր միայն այդ բոյսը:

3. Բարբարոսութեան միջին աստիճանը: Արեւելեան մայր ցամաքում մարդը սկսում է ընտանի դարձնել կենդանիներին, այն ինչ արեւմտեան ցամաքի վրայ առաջ է տանում աննպատու բոյսերի մշակութիւնը, ուղղում դաշտերը և պատրաստում աղիւսների, արւելի վրայ չորացնելով, և քար շինութիւնների համար: Այս աստիճանի վրայ էին գտնւում Միսսիսիպիի գէպի արեւելք ապրող Ամերիկայի բոլոր հնդիկները: Արեւելեան ցամաքի վրայ բոյսերի մշակութիւնը աւելի ուշ ժամանակներից է սկսում: Սակայն խաշնապահութիւնը առաջ բերեց հովւական կեանք եփ-

րատի և Տիգրիսի ափերում ապրող սեմիտական ցեղերի և Հնդկաստանում ու Օկսուս և Եսկսարոս, Դոն և Դնեպր գետերի ափերում ապրող արիական ցեղերի մէջ: Հացահատիկների մշակութիւնը զարգացաւ երևի այն պատճառով, որ անասուններին հացաբոյսերով կերակրելու պահանջ էր զգացւում: Աստիճանաբար վերանում է այս շրջանում մարդակերութիւնը և մնում է միայն իբրև մի կրօնական ծէս:

Յ. Բարբարոսութեան բարձր աստիճանի վրայ արդէն սկսւում է երկաթի հանքի մշակութիւնը. բացի սրանից տեղի է ունենում գրերի գիւտը. երկաթի հանքի մշակութեամբ և նշանագրերի գործածութեամբ մարդս մտնում է բարբարոսութիւնից քաղաքակրթական շրջանը: Այլի ընկնող, բնորոշ նշանը բարբարոսութեան այս բարձր շրջանում մանաւանդ երկաթի գութանի շինելը և գործածութիւնն է: Զարգացման այս աստիճանը կազմում է յունաց պատմութեան այն շրջանը, որի մասին նկարագրում է Հոմերոսը իւր պոէմաներում (Իլիականը և Ոդիսիականը):

III. Քաղաքակրթութիւն և ընտանիք: Քաղաքակրթութիւնը բնութեան բերքերի մշակութեան շրջանն է, այն է մշակութիւնը կատարելագործելու, իսկապէս արդիւնագործութեան (industrie) և արւեստի շրջան: Խրաքանչիւր պատմական շրջան ընտանիքի իրան յատուկ ձևն ունի, որ փոփոխւել է յաջորդ շրջաններում, այնպէս որ իրօք մենք տեսնում ենք վերոյիշեալ շրջանների ընթացքում զարգացել են ընտանիքի միմեանց տարբեր ձևեր: որոնք մէկը միւսին յաջորդել են անփոփոխելի կարգով. այդ պէս ընդունում են շատ սոցիոլոգներ, այդպէս էլ ընդունում է Մորզանը:

Սկզբում, մարդու նախնական վիճակում տիրում էին ցեղի մէջ այնպիսի սեռական յարաբերութիւններ, որ ոչ մի բանով չէր կարելի սահմանափակել. այնպէս որ ամեն կին պատկանում էր ամեն մարդուն և ամեն մարդ - ամեն կնոջ: Այս նախնական վիճակում, ինչպէս երևում է, ամենից շուտ կազմակերպւեց այդ առաջին ձևը, որ ընտանիքի առաջին աստիճանը հասարակութեան մէջ պէտք է համարել:

1. Արեւական կապով ընտանիքը: Այստեղ ամուսնական խմբերը կազմւում են սերնդէ սերունդ. բոլոր պատերը և տա-

տերը ընտանիքում փոխադարձապէս միմեանց ամուսիններ են, նոյնպէս նրանց զաւակները ամուսիններ և ծնողներ են դառնում: Վերջիններիս զաւակները կազմում են ընդհանուր ամուսինների երրորդ շրջանը: սրանց զաւակները և առաջինների, այսինքն պապերի և տատերի թոռների զաւակները—չորրորդ շրջան: Այսպիսի ընտանիքի տիպական ձևը կազմում էր ուրեմն ժառանգների զուգաւորութիւնից: այսինքն ընտանիքի իւրաքանչիւր ճիւղաւորութեան ժառանգները փոխադարձապէս—ուրեմն քոյրեր և եղբայրներ—ամուսիններ էին դառնում: Արեւական կապով ընտանիքի այս տեսակը անհետացաւ:

2. Պոլնալուա տիպի ընտանիքը: Քիչ-քիչ, աստիճանաբար դուրս ընկնաւ ամուսնական յարաբերութիւններից քոյրերի և եղբայրների մէջ ամուսնութեան կարգը, որին յաջորդեց Պոլնալուա անունով յայտնի ընտանիքի տիպը (այդ անունը առնւած է Հաւաիի կղզիներից): Նախ և առաջ արգելւում է մասնաւոր դէպքերում հարազատ քոյրերին և եղբայրներին ամուսնանալ: այնուհետեւ ընդունւում է ընդհանուր կանոն, որով արգելւում է մինչև անգամ ամուսնութիւնը հարազատ քոյրերի և եղբայրների զաւակների, թոռների և սոցա զաւակների մէջ:

Այս երկրորդ տիպի ընտանիքները այնքան յարմարութիւն էին ներկայացնում գոյութեան կռւի համար, որ նրանցից առաջացաւ տոհմային միութիւն (gens). սա, կարելի է ասել, աշխարհի եթէ ոչ բոլոր բարբարոս ժողովուրդների, բայց համարեա մեծ մասի հասարակական կազմակերպութեան հիմքը եղաւ: Յունաստանում և Հռովմում ընտանիքի այդ տիպից մենք անմիջապէս անցնում ենք քաղաքակրթութեան շրջանը: Այս ընտանիքի կազմութեան բնորոշ դժերը կայանում էին հետևեալում: այդ ու կին ամուսինների ընդհանրութիւն՝ ընտանիքի որոշեալ շրջանում, որից սակայն դուրս էին դուրս կին ամուսինների նախ հարազատ, յետոյ նաև խորթ եղբայրները, նոյնպէս և այդ ամուսինների քոյրերը:

Այս խմբերի ամուսնական կապակցութեան ժամանակ տահմանւում է սերո ազգականութիւն լոկ մայրական գծով և ապազգացում ևս յաջորդող ժառանգական յարաբերութիւնների մէջ այն կարգն է առաջ գալիս, որին սովորաբար անւանում են «մայրական իրաւունք»:

(Mutterrecht—թէև իրաւաբանական մոքով իրաւունքի մասին դեռ ևս խօսք չէ կարող լինել այստեղ): Հէնց որ բոլոր ազգականների մէջ անխոր ամուսնանալու կարգը արգելւեց, այդ հանգամանքը տոհմային միութեան (gens) սկիզբը դրեց, այսինքն առաջ եկաւ մօր կողմի ազգականների մէջ սերտ շրջան: Այդ պատճառով կարելի է ենթադրել, որ Պունալուա տիպի ընտանիքը գոյութիւն է ունեցել այն ամեն ժողովուրդների մէջ, որոնց վերաբերութեամբ ապացուցւած է, որ տոհմային կազմակերպութիւն են ունեցել:

3. Զուգական ընտանիքը առաջ է դալիս նախընթաց տիպից. առաջ է գալիս այն ժամանակից, երբ մի մարդ մէկից աւելի կին է ունենում և այդ կանանցից մէկը դառնում է նրա գլխաւոր կինը, իսկ մարդկանցից մէկը՝ մի կնոջ գլխաւոր մարդը: Խմբովին ամուսնութիւնները հետզհետէ անհնարին են դառնում՝ շնորհիւ յաճախ տեղի ունեցող ամուսնական խոչնդոտների: Ըստ մեծի մասին ամուսնութիւնները առանձնացնում են զոյգերը, բայց մարդը պահում է բազմակնութեան (սակաւ դէպքերում տնտեսական պայմանների շնորհիւ) և պատահական անհաւատարմութեան իրաւունքը. իսկ կնոջ կողմից սիրահարութիւնը սաստիկ պատժւում է. ամուսնութիւնը հեշտ լուծելի է և երեխաները առաջւան պէս մօրն են պատկանում:

Ընտանիքի զարգացման այս աստիճանի վրայ սկսւում է կանանց յափշտակութիւնը և նրանց վաճառումն և գնումն իբրև ապրանք: Տնտեսական յարաբերութեան մէջ զուգական ընտանիքը չափազանց անհաստատուն է և առաջ չի բերում դեռ ևս հարստութիւնների կենդրոնացումն, սեպհականացումը: Զուգական ընտանիքը կազմւում է վայրենութեան և բարբարոսութեան շրջանների սահմանում, զլխաւորապէս վայրենութեան բարձր աստիճանի վրայ, և մասամբ նաև տեղ տեղ բարբարոսութեան ստորին աստիճանի վրայ: Ինչպէս վայրենութեան շրջանի համար միամուսնութիւնը, այնպէս էլ զուգական տիպի ընտանիքը կազմւում է բարբարոսութեան շրջանի բնորոշ ձևը: Ամերիկացի բնիկների մէջ ընտանեկան զարգացումը այդ ձևից աւելի հեռու չէ դնացել:

Զուգական ձև ընտանիքի գոյութեան ժամանակ բարբարոսու-

Թեան շրջանում տեղի է ունենում անտեսական նշանաւոր մի հանգամանք, որ մականբերել է տալիս արդէն գոյութիւն ունեցող ընտանիքի կազմակերպութիւնը: Եւ ահա թէ ինչպէս: Բարբարոսութեան շրջանում անասնապահութիւնը դառնում է հետզհետէ հարստութեան զարգացման աղբիւր: Աղբւում այդ հարստութիւնը անպայման պատկանում էր տոհմին, սակայն շատ շուտ սկսում է զարգանալ նոյնպէս հօտերի մասնաւոր սեփականութիւնը: Անհերքելի կերպով արդէն վկայւած պատմութեան հէնց սկզբներում մենք ամեն ուրեք տեսնում ենք հօտերը աւանձին ընտանիքների մասնաւոր սեփականութիւն դարձած. ոչ թէ միայն այդ, այլ նաեւ բարբարոսութեան շրջանում արւեստի արտադրած արդիւնքները, մետաղեայ գործիքները, շքեղութեան առարկաները, զուքսը, վերջապէս մարդուն (ստրուկներին) մասնաւոր սեփականութիւն դարձած ենք գտնում:

Բարբարոսութեան ստորին աստիճանի վրայ կանգնած մարդու համար ստրուկը ոչ մի գին չունէր: Մարդու բնաւորութեան ոյժը այդ աստիճանում չէր տալիս ուշադրութեան արժանի այնքան արդիւնք, որ նրա (ստրկի) կեանքը պահպանելու ծախսը գերակշռէր: Բայց այդ փոխեց հէնց որ անասնապահութիւնը, մետաղների մշակութիւնը, գործելու արհեստը և վերջապէս երկրագործութիւնը կեանքի պարապմունքի ծիւղերն են դառնում:

Ինչպէս որ առաջ բազմութիւ կին ամուսինները արժէք ստանալով սկսեցին ի վաճառ հանել և գնել, այնպէս էլ պատահեց բանւորական ոյժերի հետ, մանաւանդ այն ժամանակից սկսած, երբ հօտերը վերջնականապէս անցան մասնաւոր սեփականատէրերի ձեռքը, երբ հօտերը անհատների մասնաւոր սեփականութիւն դարձան: Սուրա հետեանքն այն եղաւ, որ հօտերը հսկելու համար շատ մարդկանց պահանջ զգացւեց. պահանջը լրացնելու համար հարկաւոր եղաւ գերել թշնամիներին. գերիներին ստրկացնում են և հարստահարելով աշխատում են հնարաւորից աւելի օգուտել նրանց ոյժերից, հէնց այնպէս ինչպէս անասունից: Այժմ ընտանիքը այսպիսի պատկեր էր ներկայացնում. ըստ սովորութեան արդէն ապրուստի միջոցներ և աշխատանքի գործիքներ ձեռք բերելու հոգսը ընկնում էր

տղամարդու վրայ. բացի այդ, նրան էին պատկանում այժմ հօտերը և սորուկները. այն ինչ կնոջը պատկանում էր տնային կահ-կարասիքը, իսկ երեխաները, որոնք ըստ մայրական իրաւունքի մօրն էին պատկանում, հօր մահից յետոյ ժառանգներ չէին դառնում: Այսուհետեւ բնականաբար կարիք զգացւեց փոխել մօր ժառանգութեան այդ աւանդական իրաւունքը: Յիրաւի, այս յեղափոխութիւնը կատարւեց բոլոր կուլտուրական ժողովուրդների մէջ մեզ անյայտ ճանապարհով. իսկ հիւսիսային Ամերիկայի հնդիկների մէջ կատարւել է և կատարւում է դեռ այսօր մեր աչքի առաջ:

Մայրական իրաւունքի անկումը իգական սեռի համաշխարհային պատմական անկումն էր: Տղամարդը իւր ձեռքն առաւ իշխանութիւն նաեւ տան մէջ. կինը կորցրեց արժանաւորութիւն, հարստահարւեց, դարձաւ նրա քմահաճութեան սորկունհի, և երեխաների արտադրութեան պարզ գործիք: Առաջ եկաւ նահապետական ընտանիքը, որի իսկապէս բնորոշ կէտն է ոչ թէ բազմակնութիւնն այլ այն՝ որ ընտանիքը ներկայացնում է անորոշ թւով ազատ և անազատ անհատներից գոյացած մի կազմակերպութիւն, որի գլուխ անցած է հայրը, իսկ միւս անդամները գտնւում են սրա՝ իբրեւ ընտանիքի գլխաւորի իշխանութեան տակ: Նահապետական ընտանիքը եղաւ այն կամուրջը, որով մարդս զուգական ամուսնութիւնից անցաւ ընտանիքի միամուսնական կազմակերպութեան:

4, Միամուսնութիւն: Միամուսնական ընտանիքի ծագումը առաջ է գալիս բարբարոսութեան միջին և բարձր աստիճանների սահմանի վրայ. նա յենւում է այդ ամուսնու իշխանութեան վրայ. այդ իշխանութիւնը որոշեալ կերպով արտայայտւում է մի նպատակով—այն է երեխաներ արտադրել, որոնք անպայման այդ հօրից պէտք է լինեն. իսկ այդ պահանջւում է, որովհետեւ նրանք (երեխաները) պէտք է ապագայում ժառանգեն հայրական կարողութիւնը: Ամուսնական լուծումը աւելի զժաւարութեամբ է լինում և, ընդհանրապէս ասելով, կախած է միայն տղամարդու կամքից:

Այսպէս ուրեմն պարզ տեսնում ենք որ նախնական պատմութեան մէջ ընտանիքի զարգացումը տեղի է ունեցել այնպէս որ հետզհետէ աստիճանաբար սահմանափակւել է ամուսնական շրջանը, որ թոյլ

էր տալիս սեռերի մէջ ամուսնանալու կապը, և որ սկզբում տեսնում ենք իբրեւ տարածւած սովորութիւն ամբողջ ցեղի մէջ: Աստիճանաբար դուրս է գլուում ազգականների մէջ ամուսնանալու սովորութիւնը. նախ մերձաւոր ազգականների, այնուհետեւ աւելի և աւելի հեռաւորների մէջ, այնպէս որ ի վերջոյ գործնականապէս անկարելի է դառնում ամեն տեսակ խմբական ամուսնութիւն: Միամուսնութիւնը, հանդէս գալով պատմութիւն մէջ, նպաստում է հասարակական և քաղաքական կեանքի զարգացման. այնպէս որ պատմութեան մէջ զարգացող դասակարգերի առաջին հակադրութիւնը հանդիպում է միամուսնութեան ընտանիքում՝ կնոջ և մարդու մէջ տեղի ունեցած անտադոնիզմի զարգացմանը և մի դասակարգի կողմից միւս դասակարգին ճնշելու առաջին փորձը հանդիպում է մարդու ձեռքով կնոջ ճնշման հանգամանքին: Միամուսնութիւնը մեծ պատմական յառաջադիմութիւն էր, բայց միեւնոյն ժամանակ նրանով, ստրկութեան և մասնաւոր սեփականատիրութեան հետ միասին սկսւում է նոր էպոխա, որ մինչև այժմ շարունակւում է, որտեղ ամեն մի յառաջադիմութիւն իրան հետ կից առաջ է բերում և յարաբերական յետադիմութիւն, որտեղ ոմանց բարօրութիւնը և զարգացումը պայմանաւորւում է այլոց տանջանքով և հալածումով: Նա քաղաքակրթութեան շրջանի հասարակութեան մի սաղմնային ձև է, մի ձև, որի մէջ մենք արդէն կարող ենք ուսումնասիրել հակադրութիւնների բնույթը, հակադրութիւններ, որոնք այնքան առատապէս զարդանում են այս հասարակութեան մէջ:

Միամուսնական ընտանիքը ընդունեց ամենասուր ձև Յունաստանում. Հռովմում նա արդէն աւելի ձախող կերպարանք է ստանում. իսկ գերմանները, որոնց պատմութեան հէնց սկզբում գրտնում ենք այն դրութեան մէջ, որ նրանց մօտ ընտանիքը դեռ զուգական ձև ունէր, մտցրին միամուսնութեան մէջ յարգանք դէպի կինը, մի աւանդական յարաբերութիւն դէպի կինը, որը մնացել էր զուգական ձև ընտանիքից և որի պատճառով կնոջ դրութիւնը նրանց մօտ բարձրացաւ:

Միամուսնութիւնը, իբրեւ ընտանիքի նոր տիպ, զարգանալով հռովմէական աշխարհի աւերակների վրայ միայն ժողովուրդների գաղթի ժամանակ և թէ յետոյ — աւելի կակուղ կերպարանք

ուեց տղամարդու տիրապետութեան և կանանց շնորհեց, թէ և միայն արտաքուստ, աւելի յարգելի և աւելի տղատ դիրք քան թէ կինը ունէր հին կլասիկական աշխարհում: Հէնց այդ ժամանակից միայն հնարաւոր եղաւ միամուսնութեան վերաբերմամբ այն ամենամեծ բարոյական յառաջադիմութեան սկզբնաւորութիւնը, որի համար մենք նրան ենք պարտական, — այդ բարոյական մեծ յառաջադիմութիւնն է նորագոյն անհատական սեռական սէրը, որը յայտնի չէր ամբողջ նախորդ աշխարհին: Այստեղ մի խնդիր անհրաժեշտ է պարզել:

Սեռական պահանջը իրբեւ կիրք յատուկ է ամեն մարդուն և կազմում է սեռական սիրոյ առաջին ձեւը, որ արտայայտւում է միջնադարեան ասպետական սիրով, բայց այդ սէրը բոլորովին ամուսնական սէր չէր: Ընդհակառակը, տիրապետող դասակարգերի մէջ ամուսնութիւնը որոշւում է ամուսնացողների դասակարգային դիրքով և այդպէս նա ներկայացնում է իբրեւ հաշտով ամուսնութիւն, այսինքն շահի տեսակէտն է աւելի ի նկատի առնւում: Իսկ ստորադրեալ դասակարգերի մէջ ամուսնական յարաբերութիւնները աւելի մարդկային են. իրօք ստորին խաւերում կնոջ վերաբերմամբ ընդհանուր կանոնը լինում է և կարող է դառնալ սեռական սէրը, որովհետեւ ներկայ եւրոպական զարգացած հասարակ ժողովրդի մէջ տիրում են բոլորովին ուրիշ անձնական և հասարակական պայմաններ քան թէ եւրոպացի բուրժուազիա կոչւած տիրապետող դասակարգի մէջ: Կինը եւրոպական երկիրներում զանազան տնտեսական պատճառներով անկախ գործող, աշխատող է թէ տնտեսական կեանքի մէջ և թէ հասարակական շատ ասպարէզներում: Նա մարդու առաջ անկախ ապահով է այժմ նիւթականապէս. կինը մարդու կողմից նիւթական ճնշման տակ չէ այլ ևս, որովհետեւ, բացի ընտանիքի մայր լինելուց, նա բաժնւում, աշխատում է դուրսը արհեստանոցում, գործարանում, խանութում և այլն:

Այս բանից արդէն երևում է, որ կնոջ ազատութիւնը, էմանսիպացիան, նրա համահաւասար իրաւունքներ վայելելու հանգամանքը մարդու հետ՝ հնարաւոր չէ և կը մնայ անիրագործելի մինչև որ կանայք չեա կըմղեն հասարակական արդիւնագործային աշխա-

տանքից ¹⁾ և կը սահմանափակեն տնային, մասնաւոր աշխատանքով: Կնոջ էմանսիպացիան հնարաւոր կը լինի միայն այն ժամանակ, երբ որ նա հնարաւորութիւն կը ստանայ մասնակցելու արդիւնագործութեան մէջ հասարակական լայն շափերով և տնային աշխատանքը կը պահանջի նրանից աննշան կորուստ: Իսկ այս հնարաւոր է միայն ներկայ խոշոր արդիւնագործութեան ժամանակ, որը ոչ թէ թոյլ է տալիս կանացի աշխատանք լայն ծաւալով, այլ ուղղակի որոնում է այդ աշխատանքը և միեւնոյն ժամանակ ձգտում է փոխարինել տնարարութեան մասնաւոր գործը աւելի և աւելի հասարակային արդիւնագործական աշխատանքով:

(Վերջը չաջորդ համարում)

¹⁾ Համեմատեցէք, ի միջի պլոց, Ա. Արասխանեանցի լոգաժը «Կինը հասարակութեան մէջ» «Մուրճ» 1891 № 6:

ԲՈՅՍԵՐԻ ԲԵՂՄՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՍԱՄՈՒԷԼ ԲԱԼԱՂԵԱՆԻ

Սճեցէ՛ք և բազմացարուք և զաշխարհ լցէ՛ք...

Բոլոր կենդանի էակները՝ թէ բոյսերը և թէ կենդանիները՝ ունին մի քանի նշանաւոր յատկանիշներ, որոնցով սաստիկ տարբերուում են մեռած անօրգանական բնութիւնից: Այդ յատկանիշների թւին պատկանում է անկասկած նաեւ բազմանալու ընդունակութիւնը: Մեռած առարկաները ընդունակ չեն բազմանալու, մինչդեռ ոչ մի բոյս կամ կենդանի չէ՞ք գտնիլ, որ զուրկ լինէր այդ ընդունակութիւնից:

Կենդանիների աշխարհում բազմանալու ցանկութիւնը կամ բնազդումը աչնքան զօրեղ է, որ կարող է համեմատուել միմիայն ինքնազոյութեան բնազդովի հետ. ինչպիսի զոհաբերութիւններ չեն անում կենդանիները, որպէս զի ապահովեն իրանց սերունդների կեանքը: Յաճախ նոյն իսկ անհատական կեանքը չէ խնայւում այդ վսեմ նպատակի համար:

Բազմանալը կենդանիների շրջանում հետեանք է լինում ըստ մեծի մասին բեղմնաւորութեան. կենդանիների ամեն մի տեսակը ունի որձեր և էգեր. վերջինների բեղմնաւորելուց առաջանում են նոր սերունդները: Սակայն հարկաւոր է աւելացնել, որ բազմանալու այդ միջոցը — բեղմնաւորելը — գոյութիւն ունի աւելի բարձր կազմաճք ունեցող կենդանիների շրջանում, իսկ ինչ վերաբերում է ստոր կենդանիներին, նրանցից շատերը սեռ չունին. այսինքն որ և է սեռի օրգաններ նրանք չունեն, ուստի և անհնարին է բեղմնաւորութիւնը նրանց միջև:

Եթէ սեռ չկայ ստոր արարածների շրջանում, ապա ինչպէս են բազմանում նրանք:

«Անսեռ կերպով» — ասում են գիտնականները: Երբ մի որ և է ստոր կենդանի զարգանում է այնպէս որ այլ ևս մեծանալ չի կարող, նրա մարմինը ուղղակի կէս է լինում, բաժանւում է երկու մասերի, որոնցից ամեն մէկը նոր անհատ է: Այդ անհատներից ամեն մէկը մեծանում է և նորից բաժանւում... Անսեռ կերպով բազմանում են օրինակ բուստերը, սպունգները, ինֆուզորիաները և ուրիշները:

Այդպիսով կենդանական աշխարհում գոյութիւն ունին բազմանալու երկու ձև՝ բեղմնաւորութիւնը և անսեռ կերպով բազմանալը:

Բազմանալու նոյն երկու նշանաւոր ձևերը մենք գտնում ենք նաև բոյսերի շրջանում. ստոր կազմաձք ունեցող բոյսերը բազմանում են անսեռը կերպով, իսկ աւելի բարդ և բարձր կազմաձք ունեցողները — բեղմնաւորութեամբ: Ջրիմուռների (водоросли) մի քանի տեսակները, բակաբրիանները, սունկերը — դոքա բոլորն էլ բազմանում են անսեռը կերպով, այսինքն նրանց մարմինը կամ բաժանւում է ստոր կենդանիների նման, կամ թէ արտադրում է այսպէս անւանեալ սպորներ: Յաճախ այդ բոյսերի որոշ մասերում գոյանում են անթիւ միկրոսկոպական մարմնիկներ, որոնք միասին փոշու սպաւորութիւն են անում: Դոքա են սպորները, որոնցից ամեն մէկը խոնաւ տեղ ընկնելով՝ զարգանում է և նոր բոյս է դառնում: Սպորները ուրեմն նոյն նշանակութիւնն ունին, ինչ որ սերմերը բարձր կազմաձք ունեցող բոյսերի համար:

Սակայն անցնենք բոյսերի բեղմնաւորութեան երեւոյթներին, որոնց մէջ շատ հետաքրքրական և զարմանալի բաներ կը գտնենք:

Նախ կանգ առնենք «բոյսերի բեղմնաւորութիւն» խօսքերի վերայ: Ի՞նչ է նշանակում այդ: Միթէ բոյսերի մէջ էլ կան արական և իգական անհատներ կենդանիների որձերի և էգերի նման:

Հին ժամանակներում և նոյն իսկ միջին դարերում այդ հարցին բացասական պատասխան էին տալիս: Այն ժամանակները նոյն իսկ ծիծաղելի էր թւում — սեռի գոյութիւն ենթադրել բոյսերի շրջանում:

Սակայն սկսած XVII դարից, երբ զիտնականները սկսեցին մի

փոքր աւելի ուշադրութիւն դարձնել զիտողութիւններ անելու վերայ, իրողութիւնը փոքր առ փոքր սկսեց պարզուել:

Հարցը պարզելուն ամենից առաջ օգնեց Տիւբենգէնի համալսարանի պրոֆեսոր Կամերարիուսը, որը փորձերով ապացուցեց, որ բոյսերի շրջանում էլ գոյութիւն ունի բեղմնաւորութիւնը: Յայտնւեց, որ իբրեւ բեղմնաւորութեան գործիք ծառայում են բոյսերի ծաղիկները:

Ուրեմն անթիւ քնքոյշ և շքեղ ծաղիկները, որոնցով լիքն է բնութիւնը, ստեղծւած են միայն նրա համար, որ օգնեն բոյսերի բազմանալուն և առաջացնեն վերջինների անթիւ սերունդներ:

Ծաղկի կազմութեան հետ ծանօթանալու համար մտաբերենք շուշանը: Ամենքը տեսած կը լինեն այդ բոյսը և գիտեն, որ նրա ծաղիկը ունի վեց հատ սիրուն սպիտակ թերթիկներ, որոնք օղաձև կալած են ծաղկի հիմքից: Դոքա միասին կազմում են ծաղկի պսակը: Վերջինի միջից երևում են վեց հատ երկար թելի նման օրգաններ զեղին գլուխներով. զրանց անւանում են առէչքներ: Վերջապէս ծաղկի կենդրոնից առէչքներով շրջապատւած բարձրանում է նոյնպէս մի թելի նման օրգան, որ շատ հեշտ ջովւում է առէչքներից. դա՝ ինչպէս ասում են՝ վարսանդն է:

Նա վերև նկատեցի, որ առէչքները ունին զեղին գլուխներ: Նթէ վերցնենք մի առէչք և գիտենք նրա գլուխը, մենք իսկոյն կը նկատենք, որ դա իսկապէս մի քսակի պէս բան է զեղին փոշիով լցւած: Այդ հանգամանքն է, որ առիթ է տւել ուսումնասիրներին անւանել առէչքների զեղին գլուխը փոշանօթ:

Այս երևոյթներով հետաքրքրուող եթէ գիտէր բոյսերի ծաղիկները, իսկոյն կը համոզւէր, որ վարսանդը ծաղկի ամենակարեւոր մասերից մէկն է, որովհետև նրա ներքին մասումն է, որ դոյանում են սերմեր. եթէ ծաղկից պոկենք վարսանդը, ծաղիկը այլ ևս ակարող կը լինի սերմեր արտադրելու:

Սակայն զիտողութիւնները ցոյց տւին, որ ոչ պակաս դեր են կատարում սերմեր արտադրելում նաև առէչքները. բանից դուրս եկաւ, որ վարսանդի ներքին մասում սերմեր երբէք չեն գոյանում առանց առէչքների մասնակցութեան:

Տեսնենք ինչու մէկ կայանում առէչքների մասնակցութիւնը:

Ծաղկի բացեալուց մի որոշ ժամանակամիջոց անցած՝ ծաղկի մէջ զոնեող օրգանները հասնում են լիակատար զարգացման, նրանք բոլորովին հասունանում են սերմեր արտադրելու համար: Այդ ժամանակ առէջքների ծալքերում գտնուող փոշանօթները պատուում են ու դուրս թափում դեղին փոշին: Երբ այդ փոշուց մի չնչին քանակութիւն լինում է վարսանդի զլխին՝ (որը՝ ի դէպ է ասել՝ անւանւում է սպի), չի անցնում երկար ժամանակ և վարսանդի ներքին մասում սկսում են սերմեր գոյանալ:

Պարզ է, որ այստեղ առէջքները այրական օրգանների դեր են կատարում, իսկ վարսանդը իզականի՝ Թող չխաբժի ընթերցողը թէ ասածս ենթադրութիւն է, ոչ, դա իրողութիւն է՝ ապացուցւած բազմաթիւ փորձերով և դիտողութիւններով: Ընթերցողն էլ եթէ կամենայ, կարող է ստուգել ասածներս հետեւեալ կերպով. Թող նա մօտենայ մի որ և է բոյսի ծաղիկներին, զգուշութեամբ կտրի հեռացնի նրանից բոլոր առէջքները ու ծածկի այդ ծաղիկները խասով, որպէս զի միջատները չմօտենան նրանց: Եթէ այս բոլորը կատարւի զգուշութեամբ, այն ժամանակ խասի (կիսէջ) տակ գտնուող ծաղիկներից և ոչ մէկն էլ չի արտադրիլ ոչ մի սերմ, թէև լինեն նրանց մէջ իզական օրգանները—վարսանդները:

Փոխենք այժմ մի փոքր մեր փորձը: Մօտենանք մի որ և է բոյսին և տասը հատ ծաղիկներ ընտրելով, հեռացնենք վերջիններից բոլոր առէջքները, թողնելով նրանց մէջ վարսանդները, ինչպէս արել էինք առաջ:

Յետոյ, վերցնելով դանակով նոյն ծառի միւս ծաղիկներից մի փոքր առէջքների փոշի, թափենք այդ մեր ընտրած ծաղիկներից հինգի վարսանդների վերայ, իսկ մնացած հինգ ծաղիկների վարսանդները ազատ պահենք փոշուց: Ուրեմն մենք այժմ ունենք տասը ծաղիկ առանց առէջքների. այդ տասից հինգ ծաղիկների վարսանդների վերայ փոշի է ածւած, իսկ միւս հինգ վարսանդները զուրկ են փոշուց: Մածկենք այժմ՝ ինչպէս և առաջ էինք արել՝ բոլոր տասը ծաղիկները խասով:

Մի քանի ժամանակ այդպէս թողնելուց յետոյ մենք կը տեսնենք, որ տասը ծաղիկներից հինգի մէջ սերմեր են գոյացել, իսկ

միւս հինգ ծաղիկները մնացել են անպտուղ: Եթէ լաւ նայենք, կը տեսնենք, որ սերմեր արտադրողները այն ծաղիկներն են եղել, որոնց վարսանդների վերայ մենք ածել էինք առէչքների փոշի, իսկ անպտուղ մնացել են նոքա, որոնց վարսանդները մենք զրկել էինք փոշուց:

Խուսական աշխարհում մենք ըստ մեծի մասին դառնում ենք սեռերը միացած, միեւնոյն ծաղկում ըստ մեծի մասին լինում են և առէչքներ և վարսանդներ: Այդ դէպքում միեւնոյն բոյսը ներկայանում է թէ արական և թէ իգական անհատներ: Այդ երեւոյթը, այսինքն սեռերի միացումը, գոյութիւն ունի նաև կենդանիների շրջանում. կան կենդանիների, որոնց ամեն մի անհատը միաժամանակ թէ էգ է և թէ որս: Իբրև օրինակ կարելի է բերել ստոր կազմուածք ունեցող որդներին. դրանց ամեն մի անհատը պարունակում է իւր մարմնի մէջ թէ արական և թէ իգական օրգանները. այդ պատճառով էլ նա ընդունակ է լինում ինքն իրան բեղմնավորել:

Հարկաւոր է նկատել, որ սեռերի միացումը միեւնոյն անհատի մէջ (հերմոֆրոդիտիսմ), թէև ինչպէս ասացի պատահում է կենդանիների շրջանում, բայց ոչ այնքան յաճախ. սեռերի միացումը կենդանիների շրջանում աւելի բացառութիւն կը համարուի, քան օրէնք:

Ուրիշ բան է բուսական աշխարհը. այստեղ սեռերի միացումը ոչ թէ բացառութիւն է, այլ օրէնք. խնձորենին, տանձենին, սերգեխիլ, վարդենին, մանուշակը և շատ ուրիշ բոյսեր հերմոֆրոդիտներ են, այսինքն ամեն մի բոյսը միաժամանակ պարունակում է իւր մէջ երկու սեռերն էլ:

Սակայն պէտք է աւելացնել, որ, բացի հերմոֆրոդիտ բոյսերից, կան և այնպիսիները, որոնց արական ու իգական անհատները միացած չեն, այլ գոյութիւն ունին առանձին առանձին: Իբրև ասպարոց կարող ենք առաջ բերել ամենքին յայտնի ուռենին: Եթէ ընթերցողը ուշադրութեամբ դիտի մի շարք ուռենու ծառեր, նա անշուշտ կը նկատի, որ նրանց ծաղիկները երկու տեսակ են. կան ուռենիների, որոնց վերայ գտնւում են միմիայն առէչքաւոր ծաղիկներ. դոքա ուռենալով առէչքներ (արական օրգան) միշտ զուրկ են լինում վարսանդներից և կոչւում են արական ծառ:

ղիկներ: Բացի զրանցից կան և ուռենու աշնպիսի անհատներ, որոնք բոլոր ծաղիկները լինում են իգական, այսինքն նրանց մէջ լինում են միմիայն վարսանդներ, իսկ առէչքներ չեն լինում:

Այդպիսով գոյութիւն ունին ուռենու առանձին արական ծառ և առանձին իգական ծառ:

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ ուռենու արական ծառի վերայ երբէք չեն կարող սերմեր գոյանալ, որովհետև նրանց վրայ չկան վարսանդներ: Միւս կողմից իգական ուռենին էլ միայն աշն ժամանակ է կարողանում սերմեր ու պտուղներ պատրաստել, երբ նրա մօտ բուսնում է արական կամ առէչքաւոր ուռենին: Քէ ինչպէս է անցնում առէչքների փոշին արական ուռենուց իգական վարսանդների վերայ, այդ մենք կը տեսնենք մի փոքր յետոյ:

Անցեալ դարում, երբ գիտնականների մեծամասնութիւնը դեռ չէր հաւատում թէ բոյսերն էլ սեռ ունին, մեծ տպաւորութիւն արաւ գերմանացի գիտնական Քլեդիշի ձեռնարկած հետեւեալ փորձը: Բերլինի բուսաբանական այգում, որի ղերեկտորն էր Քլեյիշը, կար մի արմաւենի, որը միշտ վարսանդաւոր ծաղիկներ էր տալիս, ուրեմն իգական անհատ էր: Բայց որովհետև Բերլինում չկար ոչ մի արական արմաւենի, ուստի բուսաբանական այգում զոնեոդ արմաւենին չէր կարողանում սերմեր արտադրել, թէև ապրում էր 80 տարի: Վերջապէս Քլեյիշը իմացաւ, որ Լայպցիգում կայ նոյն տեսակ արմաւենու արական անհատ: Նա իսկոյն կարգադրեց, որ Բերլին բերեն Լայպցիգի արմաւենու մի ճիւղը ծաղիկների հետ: Լայպցիգի գիտնականները ճիւղը ստանալուն պէս, Քլեյիշը վերցրեց մի փոքր փոշի և թափեց Բերլինի այգում զոնեոդ արմաւենու ծաղիկների վարսանդների վերայ: Վարձ ժամանակից յետոյ Բերլինի արմաւենին սերմեր տւեց:

Բացի ուռենուց և արմաւենուց, կան և ուրիշ բոյսեր, որոնց արական և իգական անհատները առանձին առանձին գոյութիւն ունին: Դրանց թւին են պատկանում նաև կաղամասիւն (тополь) և կանեփը (конопля):

Խօսելով կանեփի մասին պրոֆեսոր Բորոդինը աւելացնում է՝

«Իգական անհատների հետ, որոնք սերմեր են տալիս, բուսնում են առանձին արական անհատներ, որոնք բացառապէս առէչքաւոր

Ճաղիկներ են արտադրում... Թէ արական և թէ իգական անհատները զարգանում են բոլորովին միատեսակ սերմերից, այնպէս որ միանգամայն անհնարին է գուշակել թէ ո՞ր սեռի կը լինի զարգացող բոյսը, մինչև նրա վերայ չեն առաջանալ այս կամ այն (այսինքն արական կամ իգական) ճաղիկները: Այն հարցը թէ երբ և ի՞նչ պատճառներ են արտադրում բոյսերի այս կամ այն սեռը, նոյնքան քիչ է պարզաժ, որքան և կենդանիների վերաբերմամբ: Արդեօք տերմի մէջ արդէն գծւած է սեռը, թէ նա առաջանում է յետոյ որ և է արտաքին պայմանների ազդեցութեան տակը,—այդ մենք չգիտենք:

«Սակայն վերին աստիճան հետաքրքրական է այն ֆակտը, որ՝ նորագոյն դիտողութիւնների համեմատ՝ արական և իգական անհատների թւական յարաբերութիւնը մնում է միևնոյնը, թէև արտաքին պայմանները սաստիկ տարբեր լինէին: Օրինակ Mercurialis annua բոյսի վերաբերմամբ գտնւած է, որ 100 հատ իգական անհատների վրայ զալիս են 106 հատ արական անհատներ...¹⁾ Ընդհակառակը 100 հատ իգական կանեփին զալիս են միմիայն 86 արական անհատներ...»²⁾:

II

Ընթերցողին անշուշտ անյայտ չէ այն հանգամանքը, որ յաճախ բեղմնաւորութիւնը տեղի է ունենում զանազան տեսակներին պատկանող կենդանիների միջև: Օրինակ բեղմնաւորութիւնը պատահում է ճագարների և նապաստակների միջև, շների և գայլերի միջև, ձիաների և էշերի միջև և այլն: Զանազան տեսակների մէջ կատարւած բեղմնաւորութիւնից առաջացած սերունդները չեն լինում կատարեալ նման իրանց մայրերին կամ հայրերին, այլ եթէ կարելի է այսպէս ասել՝ միջին տեսակի կենդանիներ են լինում, նմանելով մի քանի բաներում հայրերին, միւս կողմերով մայրերին.

¹⁾ Ուրեմն մեծ նմանութիւն կալ մարդկանց և այդ բոյսերի բաղմանալու մէջ. մարդկային հասարակութեան մէջ 100 տղաներին զալիս են 106 աղջիկներ... (Կա անպայման օրէնք չէ: Մանօթ. Խմբ.):

²⁾ Проф. Бородинъ — Процессъ оплодотворенія въ растит. царствѣ. էջ 5—6:

խնայէս օրինակ ջորին, որը ոչ կատարեալ ձի է, ոչ էշ, այլ միջին տեսակի կենդանի: Այդպիսի միջին տեսակ կենդանիները անւանւում են հիբրիդ (ռսերէն ասում են կամ ГИБРИДԷ կամ ПОМԵՅ):

Եթէ բոյսերի շրջանում կան սեռեր, չի կարելի արդեօք նրանցից էլ հիբրիդներ արտադրել: Փորձերը իրաւունք են տալիս դրական պատասխան տալ այդ հարցին: Այժմ արդէն ապացուցւած է որ բոյւերը, կենդանիների նման, ընդունակ են հիբրիդներ տալու: Հարկաւոր է միայն ինկատի ունենալ, որ հիբրիդներ ստանալու համար անհրաժեշտ է վեբցնել թէև զանազան, բայց և այնպէս կողմնաձքով իրարից մօտիկ բոյսեր:

Վերին աստիճանի հեշտութեամբ հիբրիդներ են տալիս զանազան տեսակ խնձորենիները, տանձենիները, սեխերը և այլն: Հիբրիդ ստանալու համար հետևեալ կերպ են վարւում: Ենթադրենք, որ մենք ունենք խնձորենու երկու իրարից բոլորովին տարբեր տեսակներ և նրանցից ցանկանում ենք հիբրիդ ստանալ: Այդ նպատակին հասնելու համար հարկաւոր է մի տեսակի խնձորենու մի քանի ծաղիկներից կտրել հեռացնել բոլոր առէչքները, որպէս զի նրանցից փոշի չթափւի վարսանդների վերայ. յետոյ խնձորենու միւս տեսակի ծաղիկներից պէտք է դանակով առէչքներից մի քիչ փոշի վերցնել և թափել առաջին տեսակի խնձորենու վարսանդների վերայ: Այդպէս արւեստական կերպով բեղմնաւորւելուց յետոյ, բեղմնաւորւած ծաղիկները ծածկում են խասով, որպէս զի միջատները չմօտենան նրանց: Մի քանի ժամանակից յետոյ արւեստական կերպով բեղմնաւորւած ծաղիկները սերմեր կը տան: Այդ վերջինները եթէ սերմենք, կը ստանանք նրանցից ոչ առաջի և ոչ երկրորդ տեսակի խնձորենիներ, այլ հիբրիդներ կամ միջին տեսակի խնձորենիներ: Օրինակ եթէ առաջին տեսակ խնձորենու պտուղները շատ մեծ են, իսկ երկրորդինը շատ մանր, նրանցից ստացած հիբրիդը կ'ունենայ միջին մեծութեան պտուղներ:

Այս գործողութիւնը այժմ ահագին գործադրութիւն ունի թէ անասնապահութեան և թէ այգեպանութեան մէջ. անասնապահները և այգեպանները սաստիկ կատարելագործել են՝ առաջինները իրանց կենդանիներին, երկրորդները—իրանց բոյսերը՝ միացնելով արւեստական կերպով զանազան տեսակի անհատներին և հիբրիդներ ստանալով նրանցից:

Վերջին ժամանակները մանաւանդ մեծ ուշադրութիւն են դարձնում և շատ զբաղւում են խաղողի վազերից հիբրիդներ ստանալով, որովհետեւ վազերի հիբրիդները մեծ գործնական նշանակութիւն ունին ֆիլոքսերա հիւանդութեան դէմ կռւելում: Յայտնի է, որ ամերիկական վազերը այնքան էլ չեն վնասւում ֆիլոքսերայից, քոյց տարաբաղաբար նրանց տւած խաղողը անպիտան է: Միւս կողմից խաղողի եւրոպական վազերը թէև լաւ պտուղ են տալիս, քոյց չեն կարողանում դիմանալ ֆիլոքսերայի աւերումներին: Այդ զիտնականները աշխատում են արեւտական կերպով այնպիսի հիբրիդներ ստանալ ամերիկական և եւրոպական վազերից, որոնք ունենան երկու տեսակների լաւ կողմերը և զուրկ լինէին նրանց պակասութիւններից, այսինքն՝ լինէին դիմացկուն ֆիլոքսերայի դէմ և լաւ պտուղներ տալին:

Այժմ անցնենք մի ուրիշ նշանաւոր հարցին, այն է թէ ինչ միջոցներով է փոխւում առէջքների փոշին վարսանդների վերայ: Դիտողութիւնները ցոյց են աւելիս, որ յաճախ մի որ և է ծառի վարսանդները բեղմնաւորելու համար առէջքների փոշին բերւում է բաւական հեռու տեղերից: Աւշադրութեամբ ուսումնասիրելով բոյսերի կեանքը, զիտնականները գտան, որ փոշին տեղափոխւում է մի տեղից միւս տեղ բեղմնաւորութեան համար երկու միջոցներով. ա) քամու և բ) միջատների օգնութեամբ:

Քամին հետեւեալ կերպով է օգնում բեղմնաւորութեանը. երբ որ և է ծառի ծաղիկները զարգանում են և նրանց առէջքները հասունանում են, առէջքների փոշանոթները պատուում են: Այդ ժամանակ, եթէ քամի է բարձրանում, նա քշում տանում է փոշին մի ծառից դէպի միւս ծառերը և թափում վերջինների վարսանդների վերայ: Դրանից յետոյ բեղմնաւորութիւնը կատարւած է: Փոշին տեղափոխւում է քամու օգնութեամբ. օրինակ ասղատեր և ծառերի (ХВОЙНЫЯ), հացահատիկների և այլն: Հասկանալի բան է, որ այն բոյսերը, որոնց փոշին քամու օգնութեամբ է տեղափոխւում, պէտք է ահապին քանակութեամբ առէջքների փոշի պատրաստին, որպէս զի այդ փոշուց զոնէ մի փոքրիկ մասը կարողանայ ընկնել մօտակայ ծառերի վարսանդների վերայ: Դրանով է բացատրւում, որ ասղատերն բոյսերը այնքան առէջքների փոշի են արտադրում,

որ քամի եղած ժամանակ նրանցից բարձրանում է զեղին փոշու ամբողջ ամպ:

Ըստ մեծի մասին շատ հեշտ է լինում ջոկել այն բոյսերը, որոնց փոշին փոխում է քամու միջոցով. մինչդեռ վերջին բոյսերը ունենում են մանր աննկատելի տգեղ ծաղիկներ, առաջինները ընդհակառակը զարդարւած են լինում շքեղ, սիրուն ծաղիկներով: Եթէ դուք տեսնէք մի որ և իցէ բոյս գեղեցիկ աչքի ընկնող ծաղիկներով, համոզւած եղէք, որ այդ բոյսի փոշին մի անհատից տեղափոխւում է միւս անհատների վարսանդներին միջատների օգնութեամբ. վարդենու, շուշանի, մանուշակի, նարգիզի և շատ բւրիշների փոշին միջատների շնորհիւ է անցնում մէկից միւս անհատներին:

Անկասկած մեծ նշանակութիւն ունի այն հանգամանքը, որ միջատների օգնութեամբ բեղմնաւորւող բոյսերը լինում են աւելի զեղեցիկ գոյներով նկարած: Եթէ այդ բոյսերը չունենային մեծ, սիրուն, աչքի ընկնող ծաղիկներ, այն ժամանակ միջատները նրանց չէին տեսնիլ հեռուից և չէին դալ նստիլ նրանց ծաղիկների վերայ:

Ահա թէ ինչ է ասում 2. Դարւինը իր յայտնի «Տեսակների ծաղումը» գրւածքում:

Ilex aquifolium բոյսի մի քանի անհատները արտադրում են միայն արական ծաղիկները չորս առեչքներով... իսկ միւսները արտադրում են միմիայն իգական ծաղիկներ... Տեսնելով այդ բոյսի մի արական և մի իգական ծառերը, որոնք իրարից 60 եարդ հեռու են գտնւում, ես սկսեցի զիտել խոշորացոյցի տակ իգական ծառի 20 ծաղիկների վարսանդները և նրանց բոլորի վերայ գտայ փոշու հատիկներ... որովհետեւ մի քանի օրւայ ընթացքում քամին փչում էր իգական անհատից դէպի արականը, ուստի նա չէր կարող տանել փոշին (արականից իգականին)... Բոլոր իմ տեսած ծաղիկները բեղմնաւորւած էին մեղուների օգնութեամբ, որոնք պատահմամբ բերել էին փոշին արական ծառից»...

Սակայն տեսնենք թէ ինչպէս են միջատները փոխում առեչքների փոշին մի ծաղիկից դէպի միւսները: Բանը նրանումն է, որ ծաղիկների մէջբերքում յաճախ գոյանում ու հաւաքւում է մի տեսակ

քաղցր հեղուկ, որին գիտնականները նեկտար անուն են տւել: Ահա այդ նեկտարի համար է որ միջատները հեռու տեղերից՝ տեսնելով աչքի ընկնող ծաղիկներ՝ թռչում դալիս են, որպէս զի ծծեն համեղ նեկտարը: Երբ նրանք իրանց գունչը կոխում են ծաղիկի մէջը նեկտար ծծելու համար, նրանց մէջքը դիպչում է առեւքնե-րի փոշանոթներին և ծածկւում փոշիով: Նեկտարը ծծելուց յետոյ միջատը թռչում է դէպի միւս ծաղիկը, էլի կոխում է գունչը նեկտարը ծծելու համար ծաղիկի մէջ, իսկ այդ ժամանակ այդ երկ-րորդ ծաղիկում գանձող վարսանդը բոլորովին մէքէնացաբար քսւում է միջատի մէջքին ու ծածկւում փոշիով:

Այդպէս փոխակերպ մի ծաղիկից միւսին միջա-տները անդադար տանում են իրանց հետ ծաղիկների փոշին ու թափում միւս ծաղիկների վարսանդների վերայ: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ միջատները օգնում են բոյսերի բեղմնաւորութեան բոլորովին անգիտակցաբար. նրանց նպատակն է միմիայն ծծել, բայց այդ նպատակին հասնելու համար նրանք անդիտակցաբար մեծ օգուտներ են տալիս բոյսերին հեշտա-ցնելով նրանց բեղմնաւորութիւնը:

Այ՛ միայն ծաղիկների գոյնը այլ և նրանց պսակի մեծութիւնը և ձևը կապ ունին միջատների աչքերութեան հետ. այն ծաղիկները, որոնց շատ յաճախում են կարճ կնճիթով միջատներ, ունենում են աւելի կարճ պսակներ, որպէս զի այդ միջատների կնճիթը կարողանայ հասնել պսակի չափակում զանազան նեկտարին: Ընդհակառակը՝ աւելի բարձր պսակս են ունենում այն ծաղիկները, որոնք բեղմնա-ւորւում են երկար կնճիթ ունեցող միջատների օգնութեամբ:

Այդպիսով՝ բոյսերի բազմանալու տեսակէտից ծաղիկի ամե-նակարեւոր մասերը առեւքններն ու վարսանդներն են, իսկ պսակը, նրա գոյնը, ձևը, նեկտարը—դրանք բո-լորը ունին երկրորդական նշանակութիւն, երկրորդա-կան Ֆունկցիա—այն է դրաւել միջատներին և ապահովել վար-սանդների բեղմնաւորութիւնը: Գրանով է բացատրւում այն հան-գամանքը որ բեղմնաւորութիւնը կատարւելուց յետոյ ծաղիկի պսակը թառամում է ու վեր ընկնում, որովհետև բեղմնաւորութիւնը կա-տարւելուց յետոյ նա այլ ևս հարկաւոր չէ:

Այս վարդապետութիւնն է, որ կոչուում է «Ծաղկի թէօրիա» և որը ընդունուում է այժմ գիտութեան մէջ: Այդ թէօրիաչի գլխաւոր հեղինակները Շպրենգէլն ու⁸ Դարւինը են:

Շատ կարելի է, որ ընթերցողը զարմացած լինի և հարցնի, թէ ի՞նչ կարիք կայ փոշին մի բոյսից միւսներին փոխելու, երբ բոյսերը ըստ մեծի մասին հերմոֆրոդիա են. չէ որ ամեն մի ծաղկում շատ անգամ լինում են համառէքները, համ էլ վարսանդը իրար կողքին կաած: Եւ ի՞նչ կարիք կայ, որ քամին կամ միջատները ուրիշ տեղերից փոշի բերեն մի որ և է ծաղկի վարսանդը բեղմնաւորելու համար, երբ նոյն հէնց այդ վարսանդի մօտ կաած են ամէնէքները: Անհամեմատ աւելի հեշտ չէր լինի, երբ ծաղիկները ինքնաբեղմնաւորւէին, այսինքն որ նրանց վարսանդները բեղմնաւորւէր իրանց մօտ գտնուող ամէնէքների փոշիով:

Շպրենգէլը առաջինը եղաւ, որ հիմնաւորապէս հետազօտեց այդ հարցը: Նա գտաւ, որ բոյսերը՝ եթէ կարելի է այսպէս ասել՝ խորշում են ինքնաբեղմնաւորւելուց: «Ֆնութիւնը» ինչպէս երևում է չի ցանկանում, որ ծաղիկը բեղմնաւորւի իր սեփական փոշիով — ասում էր Շպրենգէլը: Երբ այս բանը իմացաւ Դարւինը, նա ձեռնարկեց մի շարք փորձերի, որպէս զի իմանայ, թէ ի՞նչ է նշանակում, որ բոյսերը խորշում են բեղմնաւորւելու աւելի հեշտ միջոցով — սեփական փոշիով: Դարւինի փորձերը հետեւեալումն էին կայանում: Մի քանի բոյսերի ծաղիկները նա բեղմնաւորում էր նոյն ծաղիկներում գտնուող ամէնէքների փոշիով, այսինքն նա ստիպում էր այդ ծաղիկներին ինքնաբեղմնաւորւել: Դրանից անխախտ նա վերցնում էր նոյն տեսակի բոյսերի մի ուրիշ սերիա և դրանց ծաղիկները բեղմնաւորում էր ոչ սեփական այլ ուրիշ անհատներից վերցրած փոշիով:

Անելով այդպիսի փորձեր Դարւինը տեսաւ, որ ինքնաբեղմնաւորւած բոյսերը տալիս են աւելի քիչ և աւելի վատ սերմեր քան թէ նրանք, որոնք բեղմնաւորւել են ոչ սեփական փոշիով: Կան նոյն իսկ բոյսեր, որոնք բոլորովին սերմեր չեն տալիս, երբ բեղմնաւորւում են սեփական փոշի-

ով: Ահա ուրեմն ինչ է պատճառը, որ բոյսերը խորշում են ինքնաբեղմնաւորւելուց:

Սակայն որովհետեւ բոյսերից շատ շատերը հերմոֆրոդիտներ են, ուստի և շատ հեշտ ու յաճախ կարող էր կատարւել ինքնաբեղմնաւորութիւնը, այդ պատճառով բնութիւնը դիմել է մի շարք միջոցների որպէս զի խանգարի բոյսերի ինքնաբեղմնաւորութեանը: Ծանօթանանք այդ միջոցների հետ:

Առաջին միջոցն կայանում է նրանում, որ միւսնոյն ծաղկի մէջ գտնւող առէչքներ և վարսանդը միաժամանակ չեն հասունանում. կան իրաւ. բոյսեր՝ ինչպէս *Geranium pratense*, *Malva*, *pelargonium* և այլն, որոնց առէչքները աւելի վաղ են հասունանում քան վարսանդը: Երբ մի որ և է ծաղկում առէչքները հասունանում են ու նրանց փոշանօթները պատուելով դուրս են թափում փոշին, այդ ժամանակ նոյն ծաղկի վարսանդը դեռ լիովին զարգացած չլինելով՝ անկարող է լինում օգտւել իր մօտը գտնւող առէչքների փոշուց, իսկ երբ նա (վարսանդը) հասունանում է իր մօտ գտնւող առէչքների փոշանօթներում, էլ փոշի մնացած չի լինում, այնպէս որ վարսանդը ստիպւած է լինում բեղմնաւորւել ուրիշ անհատների փոշիով, քամու կամ միջատների միջոցով բերւած:

Զակառակ երկույթը մենք տեսնում ենք *Plantago media*, *parietaria diffusa*, *Lucula pilosa* բոյսերի շրջանում. սրանց մօտ էլ վարսանդն է աւելի շուտ հասունանում. այնպէս որ երբ մի որ և է ծաղկի վարսանդը պատրաստ է լինում բեղմնաւորութեան համար, նոյն ծաղկի առէչքների փոշանօթները լինում են փակւած, ուստի և անկարելի է դառնում ինքնաբեղմնաւորութիւնը:

Երկրորդ միջոցը ինքնաբեղմնաւորութեան դէմ հետեւեալն է:

Մի քանի բոյսեր, որոնց թւին պատկանում է և *Primula* ն տալիս են միշտ երկու տեսակ ծաղիկներ: Զանազանութիւնը նրանցում կայանում է նրանում, որ ծաղիկների մի տեսակում վարսանդներն են շատ երկար, իսկ առէչքները — կարճ: Այդ հանգամանքը խանգարում է մի որ և է ծաղկում գտնւող վարսանդին բեղմնաւորւել նոյն ծաղկում գտնւող առէչքների փոշիով:

Բացի դրանից կան մի շարք բոյսեր, ինչպէս մանուշակ, *Aris-*

tolochia՞ն, Orchis՝ը և այլն, որոնց մէջ վերին աստիճան զարմանալի խոչնդոտներ են զրւած ինքնաբեղմնաւորութեանը խանգարելու համար: Սակայն այդ խոչնդոտների վերայ ես կանդ չեմ առնիլ, որովհետեւ նա մեզ շատ հեռու կը տանէր:

Հասկանալի բան է, որ շատ անգամ մի որ և է տեսակ բոյսեր վարսանդների վերայ թափւում է և բոլորովին տարբեր տեսակ բոյսի փոշին. չէ՞ որ մի որ և այգում ապրում են շատ բոյսեր, և երբ քամի է բարձրանում, նա փոշին մի բոյսից թափում է նրա մօտը գտնուող բոյսի ծաղիկների վերայ առանց ուշադրութիւն դարձնելու թէ նրանք մէկ թէ զանազան տեսակների են պատկանում: Ղիտողութիւնները ցոյց են աւելիս, որ երբ մի որ և է բոյսի ծաղիկների վերայ թափւում է բոլորովին տարբեր տեսակ բոյսի փոշի, այդ վերջինը ոչինչ ներգործութիւն չի կարողանում անել վարսանդի վերայ: այս դէպքում բեղմնաւորութիւն չի կատարւում:

Իսկ երբ մի որ և է բոյսի վերայ թափւում է թէև ջոկ, բայց էլի կազմաձքով մօտիկ տեսակի փոշին, այն ժամանակ բեղմնաւորութիւնը կատարւում է և դրանից առաջանում են հիբրիդներ, որոնց հետ մենք արդէն ծանօթ ենք:

III

Ինչ որ մինչև այժմ պատմեցի, բոլորը վերաբերում է բարձր կազմաձք ունեցող բոյսերին, այն է ծաղկաւոր բոյսերին: Բայց յայտնի է, որ բեղմնաւորութիւնը կատարւում է նոյնպէս և անծաղիկ բոյսերի շրջանում: Անծաղիկ բոյսերից միայն ամենաստոր կազմաձք ունեցողներն են զուրկ սեռերից այդ պատճառով բազմանում են անսեռը կերպով:

Հետաքրքիր է բեղմնաւորութիւնը ջրիմուռների շրջանում: Ջրիմուռներին անկասկած տեսած կը լինի ընթերցողը, դոքա այն կանաչ թելի նման բոյսերն են, որոնք ապրում են գետերի մէջ գտնուող քարերին կպած: Յաճախ միևնույն քարին կպած են լինում ջրիմուռների բազմաթիւ թելեր: Ջրիմուռներից մի քանի տեսակներն էլ ապրում են ճահիճներում, կազմելով կանաչ կենդանի կեղև հոտած ջրի երեսին: Այդ վերջինները կպած չեն լինում որ և է պինդ մարմնի, այլ ազատ լողում են ջրի վերայ:

Սկսենք Oedogonium կոչող ջրիմուռից: Դա ունի կանաչ թելի նման մարմին: Եթէ այդ վերջինին դիտենք խոշորացուցի տակ, մենք կը տեսնենք, որ Oedogonium'ի թելը բաղկացած է առանձին օղակներից, որոնց ուսումնականները անւանում են «խորշեր» (клетки): Միկրոսկոպը ցոյց է տալիս, որ ոչ միայն ջրիմուռները այլ և առհասարակ բոլոր բոյսերի մարմինը բաղկացած է խորշերից: Ինչպէս մի որ և է տուն կազմւած է անթիւ մանր մասերից — ագլուոններից, նոյնպէս և բոյսի մարմինը կազմւած է բազմաթիւ մանր մասերից — խորշերից:

Այդպէս ուրեմն Oedogonium'ի թելը բաղկացած է մի շարք իրարից կապած խորշերից: Սկզբում այդ վերջինները ունենում են միևնոյն տեսքը, այնպէս որ թելը լինում է հաւասար հաստութեան ամեն մի մասում: Բայց շուտով բանը փոխւում է. թելը կազմող խորշերից մի քանիսները սկսում են ուռչել, մեծանալ և գնդակաձև տեսքեր են ընդունում այդ գնդակաձև խորշերը, որոնք անւանւում են իգական, և կատարում են յետագայ ժամանակները նոյն դերը, ինչ որ վարսանդները ծաղկաւոր բոյսերի շրջանում:

Իգական խորշերի կազմելու ժամանակ մի երևոյթ էլ է կատարւում Oedogonium'ի մէջ. թելը կազմող խորշերից մի քանիսները — ամենափոքրիկները ենթարկւում են նոյնպէս մի ինչ որ փոփոխութեան, որից յետոյ նրանց թաղանթը պատոււում է և նրանց միջից դուրս են գալիս մանր կոլոլ մարմնիկներ, որոնք ազատ կերպով լողում են ջրում: Այդ մարմնիկները Oedogonium'ի արական տարրն են կազմում և յետագայ ժամանակներում կատարում են նոյն դերը, ինչ որ ծաղկաւոր բոյսերի առէչքների փոշին: Երբ Oedogonium'ի արական մարմնիկները լողում են ջրի մէջ, նրանք բոլորովին կենդանիների տպաւորութիւն են անում: Մի փոքր լողալուց յետոյ այդ մարմնիկները սկսում են մօտենալ Oedogonium'ի թելի իգական գնդակաձև և ուռած խորշերին, որոնք ծածկւած են լինում հաստ թաղանթով: Վերջինը փոքր ժամանակից յետոյ ծախւում է, կազմւում է փոքրիկ մուտք, որի միջով մտնում է արական մարմնիկը իգական խորշի մէջ ու ձուլւում վերջինի հետ: Դրանով վերջանում է բեղմնաւորութիւնը: Մի քանի ժամանակ անցած, բեղմնաւորւած իգական խորշը զարգանում է և տալիս Oedogonium'ի նոր անհատ:

Մի փոքր տարբեր կերպով է կատարւում բեղմնաւորութիւնը *Voucheria sessilis* կոչւած ջրեմուռի մէջ: Դա նոյնպէս երկար կանաչ թելի նման մարմին ունի: Որոշ ժամանակ Վոշերիայի միւնոյն թելի վերայ առաջանում են երկու փոքրիկ ուռոյցքներ, որոնք շուտով աճելով բաւական երկարանում են: Նրանցից մէկը սկսում է հաստանալ և շուտով գնդակի ձև է ստանում—դա ապագայում պէտք է իղական տարրի-վարսանդի դերը կատարի: Միւսը մնում է ընդհակառակը բարակ, կարճ ժամանակից յետոյ նրա ծայրը սկսում է կռնալ դէպի գնդակաձև աւելւածքը: Միւսնոյն ժամանակ նրա կռացած ծայրում գոյանում են բազմաթիւ մանր մարմնիկներ, որոնք պատուում են իրանց թաղանթը և շտապով ժողովւում գրնդակաձև (իգական) աւելւածքի շուրջը: Դրանից յետոյ նոյն մարմնիկներից մէկը կամ մի քանիսը մտնում են գնդակաձև աւելւածքի մէջ և ձուլւում նրա հետ:

Բեղմնաւորութիւնը կատարւելուց յետոյ գնդակաձև աւելւածքը բաժանւում է Վոշերիայի թելից, առանձին կերպով զարգանում է և տալիս Վոշերիայի նոր անհատ:

ԸՆՏԱՆԻՔԸ ԵՒ ԴՊՐՈՑԸ

(Դաստիարակութիւն, կարգացում 20-ն մայիսի 1893 թ. Վարժուհիների եւ Դաս-
տիարակչուհիների Ընկերութեան մէջ Թիֆլիսում):

ՍՈՖԻԱ ԵՐԿԱՅՆԱՐԱԶՈՒԿ-ԱՐՂՈՒԹԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն եւ վերջ¹⁾)

II

Դ Դ Ր Ո Ց Ը

Ինչ թուում է թէ ամեն մի երեխայի նույնքան անհրաժեշտ է դպրոցը, որքան եւ լաւ ու առողջարար մեռնողը: Ինչպէս առողջ մեռնողով երեխան ամրանում է Ֆիզիկական եւ առողջութեան հիմքն է դնում, այնպէս էլ դպրոցը նրան հնարաւորութիւն է տալիս ամրացնել բարոյական եւ մտաւոր կողմերը եւ նրանով հիմք է դնում ապագայ քաղաքացու եւ հասարակական գործիչի համար: Ես կարծում եմ, որ ով չի փորձել դպրոցական կեանքը, նա չի կարող լաւ հասարակական գործիչ դառնալ: Դպրոցը պէտք է շարունակի ծնողների սկսածը, եւ դպրոցական գործը այնպէս պէտք է դրւած լինի, որ ընտանիքից դպրոց անցնելը երեխի համար շատ զգալի չլինի: Սկզբնական դպրոցի առաջին եւ զլխաւոր կոչումը հէնց նրանում պիտի կայանայ, որ, ընտանիքից յետոյ, ուր խիստ կարգապահութիւն (դեսցիպլինա) չէր պահպանւում եւ ուր երեխան

¹⁾ Տես «Մուրճ» № 7—8:

«Խւրաչիններից» դուրս ոչոքին չէր ծանաչում, նա նախապառարաստւի աւելի բարձր դպրոցը մտնելու: Դպրոնումն է, որ երեխի առաջ նկարւում է հանրաշին կեանքի պատկերը: Առաջին անգամ նա տեսնում է կազմակերպւած, պատւիրած, նախադիտած մի կարգ: Մեզնից ով չի յիշում՝ դպրոցական առաջին տպաւորութիւնները? Ով մեզնից չի վրդովւել առաջին անգամ մերձենալով այն խորհրդաւոր շինութեանը, որ այնքան ախորժելի և լաւ բաներ էր խոստանում, կամ որը այնքան սարսափելի էր թւում: Երեխի ամբողջ տրամադրութիւնը, դպրոցը մտնելիս, կախւած է ծնողներից: Եթէ քիչ է մնում որ օրորոցից արդէն կրկնեն թէ «սպասիր, կը տանք ուսումնարան, այնտեղ քեզ ցոյց կը տան», — այն ժամանակ, ի հարկէ, խեղճ երեխերքը արդէն միմիայն դպրոց խօսքից այնպիսի սարսափի մէջ են ընկնում, որ մարդու ցաւն է դալիս նրանց վրայ նայել անգամ:

— Ինձ շատ է ասել մայրիկը (պատմում է իմ սաներից մէկը), թէ չես ուզում այս բանն անել, ես քեզ էգուց և եթ ուսումնարան կը տամ: Ինձ չէր կարելի ուրիշ բանով վախեցնել քան ուսումնարանով:

— Ինչո՞ւ, հարցնում եմ ես:

— Էնդուր որ տանը մի զւարճութիւն ստացած ժամանակ, թէ մայրս թէ հայրս իսկոյն վրայ են բերում թէ «նու, Սաշա, դպրոցում այդ քեզ չեն թողնիլ. եթէ այնտեղ քո քէ՛ի բաներ անես, կամ քեզ տուն դալ չեն թողնիլ, կամ կը փակեն մութը կարցերում»: — Ես յիշում եմ այն երեկոն, երբ մայրիկս հայրիկի հետ վճռեցին յաջորդ օրը ինձ ուսումնարան տանել: Երբ հայրիկս դուրս եկաւ տենեակից, ես ընկաջ մօրս վզին և աղաչում-պաղատում էի ինձ ուսումնարան չուղարկել:

— Զի կարելի, չի կարելի, մատաղ, դու պէտք է ամեն բանի սովորես, պատասխանեց ինձ մայրիկս:

«Եւ ամբողջ գիշեր ես չկարողացայ քնել: Ինձ թւում էր թէ ծնողներս ինձ ալ ևս բողբոջին չեն սիրում ու ուզում են շուտով ինձնից ձեռք վերցնել: Գիշերը ես դել էի տալիս և սարսափելի երազներ էի տեսնում, թէ իբր ես երեխաների մէջ եմ, որոնք ամեն կողմից ինձ վրայ են յարձակւում, ինձ կոխտոտում են, կրծոտում և այլն»:

Եւ իրօք ես յիշում եմ առաջին Ֆրազը, որ արտասանեց նա դպրոցը մտնելիս՝

—Էհ ես ձեզնից չեմ վախենում!

Տւեցին զանգը դասատունն մտնելու:

—Դէհ, Սաշա, կերթաս դասատուն?

—Ոչ, ոչ, որ սպանէք չեմ գնալ: Լսել չեմ ուզում և երբէք դասատուն չեմ մտնիլ!

—Էհ, թէ որ չես ուզում, սկի հարկաւոր էլ չէ: Մնացիր այստեղ, թէ որ սիրտդ աչգպէս է ուզում:

Դասատունն մտնելուց առաջ ես նրան տալիս եմ Շուքերտի «Աննդանիների թագաւորութիւնը» և, իբր ծանօթի, ասում եմ՝ «Սաշա, հոգիս, այս գիրքը պահիր, մինչև որ դասատունից ես դուրս կը գամ, կամ տար վերև ու գիր սեղանիս վրայ»: Երեխան վերցնում է գիրքը առանց խօսք ասելու և մի կողմ է քաշւում: Անցնում է մի քանի րոպէ, և Սաշան կամաց-կամաց մօտենում է դասարանին: Սկզբում ներս է նայում սրտուհանից, յետոյ մերձենում է դռան, և յետոյ տես թէ ինչպէս մեր Ֆիլոսոֆան կամաց քայլերով մօտենում է սեղանին:

Բայց պատահում է և աւելի վատը: Երբեմն այնպիսի բղաւոցով ու աղմուկով են ներս բերւում երեխին, որ մարդ կարող է մտածել թէ նրան մորթում են:

«Լսեցէք, թէ որ դուք բարի էք, թէ որ դուք լաւ էք, թողէք որ տուն գնա՛», բղաւում է նա որքան ոյժով պատում է, թաւալւելով գետնի վրայ և ոտները թափուլթափ տալով:

Յաճախ հէնց ծնողներն են ստիպւած լինում տուժել իրանց սխալների համար: Յիշում եմ որ մի երեխայ ամենևին չէր կարողանում ընտելանալ ուսումնարանին: Նա իւր մօրաքրոջը, որ 50-ին մօտ կին էր, այսպիսի պաշման էր գնում. «Թէ որ դու հետս կը նստես դասատան մէջ, — ես էլ կը նստեմ: Կը հաւատամք որ այդ կինը ստիպւած եղաւ մի ամբողջ ամիս երեխաների հետ միասին դասատանը նստել ?!

Չարմանալի է որ ծնողները չեն խոստովանում որ, այդպէս վախվիսեցնելով, նրանք խանգարում են երեխաների աւողջութիւնը և դանդաղեցնում են ուսուցչի ու երեխի դործը: Ախար որքան

կռիւ է հարկաւոր, մինչև որ երեխան բոլորովին կընտելանայ!

Միւս կողմից, որքան դուրեկան է տեսնել, որ երեխան չի նախապաշարւած ամեն տեսակ հեքիաթներով դպրոցի մասին և չի զինւորւած դպրոցական բոլոր կարգերի դէմ: Որքան սիրուն ժպիտով նա խոնկում է երեխաների ամբօխի մէջ և ինչ հաճութեամբ նա տնտղում է նոր դէմքերը ու նոր կարգերը: Ամենաչնչին մի բան, երեխաների հանաքները, ուսուցչի կամ վարժուհու նկատողութիւնը, այդ բոլորը նրա դէմքին ժպիտ է բերում:

—Պետեա, ասում է չորս տարեկան երեխան իւր մեծ եղբօրը, ուրախութիւնից թաչկոտելով. գիտես, ինձ ընդունեցին. ես մտայ!

Պէտք էր տեսնել թէ որքան հանդիսաւոր կերպով նա մտաւ դասատուներ և բարձրագոյն յայտարարեց՝—«Ես դեռ կը տեսնեմ թէ դուք ինչ էք անում, իսկ յետոյ ես էլ կը նստեմ»:

Այո, ուրախութեան բաղդաւոր և անփոխարինելի զգացմունք ուսումնարան մտնելիս:

Ախար չէ որ այդ փոքրիկ մարդը պէտք է ձեռք վերցնի բոլոր եսասիրական զգացումներից, հէնց որ դպրոցը մտաւ: Նա մի փոքրիկ քաղաքացու իրաւունք է ստանում: Նա պէտք է ուրախանայ և վրդովւի ոչ միայն իրա համար, այլ և ուրիշների համար:

Շատ անգամ հարց են տալիս թէ ուսումնարանը պէտք է արդեօք բարոյակրթական նպատակներ զնի իրան:

Լաւ կազմակերպւած դպրոցը, ասում է Շմիտ, պէտք է իրան նպատակ դնի փոքրիկ էակներին սովբեցնել ժամանակի և տեղի կարգը, կրթի աշխատանքի ընդունակութիւնը, մտցնի ընկերակախութեան, աշխատող մարդու և ընկեր-մարդու վաղափարները:

Անկասկած է որ դպրոցը չի կարող ունենալ այնքան լայն ազդեցութիւն երեխի վրայ, որքան ընտանիքը և շրջապատը, բայց և այնպէս նա ահագին նշանակութիւն ունի մարդու կեանքի համար: Քիչ է պատահել որ դպրոցը համարեա վերաստեղծել է երեխաներին, տւել է նրանց առողջ ուղղութիւն և մինչև անգամ իւր բարեբար ներգործութիւնով թափանցել է ընտանիքի մէջ և վերաստեղծել է նոցա շրջապատը:

«Մեր գործն է երեխաներին դիտութիւններ տալ, ասում են մի քանի մանկավարժներ. իսկ կրթութիւնը—ծնողների գործն է»:

Իսկ եթէ ընտանիքը չի կրթում? Եթէ նա, զգալով իւր անկարողութիւնը, ուղղակի յայտնում է՝ թէ «որ կարողանամ ինքս կրթել, ձեզ չէի տալ երեխիս, նրան ինձնից չէի կորիլ»:

Ոչ, այժմ մեր հասարակական պայմանների մէջ և ներկայիս ընտանիքների սկզբունքներով, ինձ թւում է թէ դպրոցը իւր վրայ պէտք է առնի կրթութեան գործը: Դպրոցում ոչ միայն պէտք է արթնանան բարոյական հասկացողութիւնները, այլ և զարգանան և ամրանան սրանք:

— Երբէք չեմ մոռանալ այն սրտալի և անկեղծ զրոյցները, որ մենք անում էինք մեր ուսուցիչ-դաստիարակ Կ.-ի հետ, պատմում է երիտասարդ մանկավարժներից մէկը: Եւ ինչպէս օտարոտի կերպով կցեց մեր բարեկամութիւնը: Առաջ նա ինձ հետ այնպէս էր, ինչպէս բոլոր միւս աշակերտների հետ. բայց մի դէպք մեզ իրար մօտեցրեց: Ես 15 տարեկան էի և չորրորդ դասաւանդ ու ես ինձ արդէն չափահաս մարդ էի կարծում: Ես ոչ-աղքատ ծնողների որդի էի, շատ երես տւած: Ահասարակ պէտք է ասած որ ամբողջ ընտանիքը մի խառնուկութիւն էր ներկայացնում: Հայրս մի զարհուրելի հրէշ ու բռնակալ էր. մայրս թոյլ, ծոյլ և բնաւորութիւնից զուրկ մի կին, որը ոչ մի նշանակութիւն չունէր տան մէջ: Ես, իբր անդրանիկ տղայ, պարտք էի համարում ամեն բանում հօրս հետեւել և նրա օրինակով ես բռնութիւններ էի գործ դնում եղբայրներիս ու քրոջս վրայ: Աւելորդ եմ համարում թւել իմ բոլոր մոլութիւններս, որոնք հետեւեց էին մեր ընտանիքի սանձարձակութեան, կ'ասեմ միայն, որ ես 14 և նոյն իսկ 13 տարեկանից սկսած իմ պարտքն էի համարում ժամանակիս մեծ մասը տանից դուրս անցկացնել՝ բուլւարում, Մուշտայիդում, ըեստորանում, երեկոյթներում և այլն: Կը հաւաքէինք ընկերներովս ամբողջ խմբով, և չափիւր ու չափիւր փողոցները! Մի անգամ, ինչպէս պատահեց, երեկոյեան ժամը 7-ին, չնկատելով իմ ետեւից հսկող դաստիարակիս, մտալ ըեստորան բիլեարդ խաղալու: Նոր էի պատրաստւել խաղը սկսելու, և յանկարծ բացւում է դուռը և, ոհ սարսափ, դաստիարակս առջևս կանգնած: Կիցը (խաղալու փայտը) դէն գցեցի ու փախո կորած մնացի: Ել ինչպէս անեմ, ուր գնամ, մտածում եմ ես: Իսկ նա, բոլորովին հանգիստ, կարծես ինձ համար

չէր ներս մտել, մօտեցաւ ինձ ու հարցրեց, — «Իսկ դու խաղալ գիտե՞ս?» — Ես լսում եմ և արձանի նման մնում եմ կանգնած:

— Բանդ ինչ է կտրել^ա որ այսպիսի կեղտոտ տեղեր ես մտնում, ասում է նա:

— Ես... միայն այսօր, ասում եմ ես, դողից բռնւած:

— Դէ գնանք, գնանք այստեղից: Եւ թեանցուկ բռնած նա ինձ դուրս տարաւ ընտորանից: Մենք դուրս եկանք փողոցը:

— Ներեցէք, Վ. Պ., ես այլ ևս երբէք չեմ անիլ. գիտեմ, որ այսօրւայ համար ինձ հասնելու է:

— Դէ սրանից աւելի վատ չի լինելու, ասաց նա ծիծաղելով, բայց այնպէս որ դող անցկացաւ մարմնովս:

— Իսկ հիմա ուր պիտի գնաս. բուլւար, թէ նորից ընտորան? Աւելի լաւ է գնանք մօտս թէյի, ասաց նա ու տարաւ հետը:

Ճանապարհին ես մտածում էի թէ տունս քանդուեց: Բայց հէնց որ դաստիարակիս տունը մտայ, նրա ընտանիքը, երեխաները, համեստ սարք ու կարգը ինձ վրայ կախարդիչ տպաւորութիւն արեցին:

— Տէր-Ասուած, մտածեցի ես, տեսնելով նրանց ընտանեկան բաղդաւորութիւնը և հանգստութիւնը, ինչ անդունդ այս տան ու մերի մէջ: Մենք թէյ խմեցինք, խօսեցինք, և այդ ամենը այնքան պարզօրէն որ կարծես ոչինչ չէր պատահել:

Թէյից յետոյ նա տարաւ ինձ իւր կաբինէտը և երկար-երկար խօսեց հետս: Իւր խօսելու բնական ձևով նա միանգամից տրամադրեց ինձ դէպի ինքը և դրդեց ինձ դէպի ճիշդ խոստովանութիւն: Ժամը 10-ն էր, որ ես նրանցից դուրս գնացի:

Կարծես չանկարծ վերածնւեցի: Ես ուզում էի շուտ հասնել տուն ու ամենքի, ամենքի վզովն ընկնել:

Հայրս ինձ հանդիպեց յիշոցով, ըստ սովորականին, իսկ ես, որին բաւական էր մի խօսք ասել՝ տասը ստանալու համար, — ես լռեցի: Գլխումս ամեն ինչ խառնւեց, ես չէի կարող որ և է բանի վրայ մտածել, բայց սիրտս այնպէս հանգիստ էր, այնքան լաւ էր! Յաջորդ օրը ես գնացի ուսումնարան բոլորովին այլ տրամադրութեամբ: Ուսուցիչը ներս մտաւ լուրջ, ջնքերը կիտած, թէև դասը բաւական ուրախ անցաւ: Դասից յետոյ, կորիզորով անցնելով, նա ժպտաց և գլուխս շոյեց: Այդ ժպիտը ինձ շատ բան ասաց:

Այդ օրից ես սկսեցի յաճախել նրա մօտ: Մեզանում սկսեցին շաբաթ օրւայ երեկոյթներ և ամեն տեսակ խօսակցութիւններ թէ դասարանի մէջ և թէ նրա տանը: Ես նպատակ դրեցի զբաղւել մեր ընտանիքի հետ, պատրաստել քրոջս և նրան զուրս բերել տղի-տուլթեան դրութիւնից: Քոյրս այժմ անկախ անձն է, և ընտանիքը կարող է շատ բարեկիրթ տուն համարւել:

Այո, 16 տարեկան հասակում զրկւելով հօրից, նա իւր տան գլուխ անցաւ: Առանց չափազանցի կ'ասեմ, որ հիմա նա կարող է օրինակելի հայր և օրինակելի դաստիարակ լինել:

Մեծ ցաւով պէտք է ասեմ, որ այժմ համեմատապէս քիչ են այդպիսի դաստիարակներ կամ դաստիարակչուհիներ, որոնք հետաքրքրւէին երեխի ներքին աշխարհով. դաստիարակներից, մարդ թէ կ'ին, ամեն մէկը իրօք այն հայեացքն ունի թէ մեր դործը միայն դիտութիւն տալն է, և իրան մի քանի քայլ հեռու է պահում սանից:

—Գիտես, մամա, այսօր առաջին անգամ ժպտաց մեր ուսուցիչը, պատմում է աղջիկը իւր մօրը:

—Ձարմանալի է թէ ինչու ես ոչ մի բանի մասին չեմ կարող խօսել Կ-ի հետ, ես բոլորովին ինձ կորցնում եմ և համր եմ կլտրում, երբ նրան հանդիպում եմ որ և է հասարակութեան մէջ, պատմում է կուրսը նոր աւարտած մի պատանի:

Պատահում է նաև, որ դպրոցը ոչ միայն չի ուղղում երեխի պակասութիւնները, այլ և կոպիտ հալածանքով և անտաքտ վարմունքով կրկնապատկում է նրա պակասութիւնները և շարացնում է նրան նախ ուսումնարանի, ապա և ամբողջ մարդկութեան դէմ: Ծնողների և մանկավարժների բոլոր անհեթեթ պահանջները սկսւում են երեխի ուսումնարան մտնելու օրից: Մէկ կողմից՝ ծնողների անկարգ պահանջները և անհասկացողութիւնը դպրոցի նշանակութեան մասին, միւս կողմից մանկավարժների անտաքտութիւնները:

Ծնողների պահանջների մասին ես արդէն նկատեցի՝ յօդածիս առաջին մասում: Իսկ ինչ մանկավարժներին է վերաբերում—նրանք շատ յաճախ անտես են առնում երեխի անձնաւորութիւնը: Զի կարելի մերձենալ երեխին կրթութեան միւլենոյն տեսակ ձևերով, մէկի վրայ ազդում է շոյելը, միւսի վրայ՝ խստութիւնը, մէկի հետ ամեն

ինչ կանես զիջողութիւնով, միւսի վրայ կը ներգործէք միայն հաստատակամութիւնով: Աշխոյժ և դիւրագգաց երեխայից կարելի է դուրս բերել ոչ դժի վրայ չվստահացող ու յամառ երեխայ և սպանել նրանում սմէն լաւ բան, որով բնութիւնը նրան օժտել է: Լուրջ, խորհող, զարգացած երեխին այնպէս կարելի է խելքից հանել անհեթեթ պահանջներով, որ նա կը դառնայ ցրւած, անուշադիր, անտարբեր, և զրա հետ միասին կը կորչեն նրա մտաւոր ընդունակութիւնները, կը փչանայ բնաւորութիւնը, կը թուլանայ կամքն ու եռանդը:

—Գիտէք, ինձ շատ ծանր է գալիս, որ իմ որդու մէջ մշակւել են ինչ որ օտարոտի հայեացքներ մարդկանց վրայ, զանգառուում է ինձ կրթւած հայրերից մէկը: Համաձայնեցէք որ մեր ընտանիքը ամէն բան անում է, որ երեխաների կամքը չճնշւի և նրանք հոռետեսներ չդուրս գան: Ես դրականապէս գալիս եմ այն եզրակացութեան, որ դպրոցն է նրանց վրայ այդպէս ազդել: Ինչպէս էք հաւանում այն, որ նա իւր մօրը այսպիսի բան է յայտնում:

—Մայրիկ ջան, ինձ թւում է թէ վարժուհիները, դաստիարակները, ուսուցիչները այնպիսի մարդիկ չեն ինչպէս ամենքն են. նրանք չգիտեն հանաք անել, ուրախանալ, խօսել ուրիշների պէս: Ամենքն էլ ինչ որ տփռոհ և բարկացկոտ մարդիկ են, կարծես ամէն բան, որ կայ, ուրիշ տեսակ պէտք է լինի: Երբէք չեմ յիշում թէ մեր ուսուցիչը մեզ հետ խօսէր կամ ծիծաղէր: Երբեմն կ'ասի թէ՛ դէ լաւ կորիր—բաց այն ձևով, որ վախենում ես թէ իրօք չկորչես աշխարհքի երեսից:

Եւ կամ զանգատում է ձեզ մի մայր.—երեխաների պատճառով ես չեմ կարողանում որ և է տեղ գնալ, զրկում եմ ինձ ամէն բանից, հեռացնում եմ նրանց աւելորդ խօսակցութիւններից ու վէճերից, աշխատում եմ առողջ ուղղութիւն տալ նրանց, տեսնելով նրանց մէջ միայն ուրախը և լուսաւորը. իսկ դպրոցից նա ինձ մօտ այնպիսի խաբարներ է բերում, որ չգիտես ինչ անես: Զարմանում եմ որ մեր ուսուցիչներից շատերը մանրակրկիտ ձեւասիրութեան հետ միասին թոյլ են տալիս իրանց ամենքի հետ այնպիսի մտերմութիւններ, որոնք եթէ մէկերի համար հաճելի են,

միւսների համար անտանելի են: Գիտէք, մինչև հիմա էլ իմ տղէն ուշքի չի եկել անզգոյշ և բաւականի անվայել նկատողութիւններից, իր անուամբ են նրան ուսումնարանում:

Դպրոցի երկրորդ դաստիարակիչ միջոցը — ուսումն է: Ուսումը պէտք է ազնւացնող և դաստիարակող աշխատանք լինի երեխի կեանքի համար: Ուսումը այն ժամանակ միայն դաստիարակող նշանակութիւն ունի, երբ տպւած նիւթը բաժանւած է այնպէս որ համապատասխանի երեխի զարգացման որոշ աստիճանին. դասը պէտք է կարելիին չափ ամբողջացած լինի: Այսպէս խելացի կերպով դասաւորելով ուսման նիւթը, կարելի է երեխաների վրայ բոլորովին բնական ճանապարհով պատւաստել շատ բարոյական յատկութիւններ:

Տարաբախտաբար իրականացնել այդ բանը միշտ կարելի չի լինում, մանաւանդ մեր հասարակական պայմանների մէջ: Այդ մանաւանդ նկատելի է տարրական ուսումնարանում:

Տարրական դպրոցը մտնում են 6, 7, 8 տարեկան հասակում (իսկ եթէ նրա հետ կից կայ մանկական պարտէզ — նաև 4, 5 տարեկան): Ֆիզիկական զարգացման նկատմամբ, մանաւանդ քաղաքի երեխաները մեծ մասամբ հիւանդ պոռուկներ են, որոնք, բացի ժառանգական հիւանդութիւններից, կրում են նաև սիլդբնական անփոյթ կրթութեան հետեանքները:

Նշանաւոր է զանազանութիւնը գաւառականների ու քաղաքային երեխաների մէջ:

Առաջինները — առողջ, աշխոյժ, մեծ մասամբ ընդունակ, — դրանք խելքին զօր չաւոյ մայրերի զաւակներ են: Երկրորդները՝ զուճառ, սակաւարիւն, անտարբեր և սաստիկ յոգնած երեխաներ են: Ակզբնական (տարրական) դպրոցը պէտք է ներկայացնի աշխատանք և հանգստութիւն: Նա պէտք է միջնակարգ դպրոցների նախադուռը լինի: Այնտեղ պէտք է բարոյական մարդու հիմք դրի խելացի կրթութեան միջոցով, այսինքն այդտեղ պէտք է երեխի մէջ արթնանան բարոյականութեան առաջին գաղափարները...

Մեր պայմաններում մեծ մասամբ մեր դորձ է լինում ոչ թէ երեխաներին կրթել, այլ քիչ է մնում օրորոցից սկսած պատրաստենք նրանց ուսումնարանի համար: Մտողները չեն պահանջում, որ

Նրանց տրւի ամենալաւ ու առողջ զարգացում, որ կրթւեն նրանց մարմնի, հոգու և սրտի բոլոր կողմերը,—ուչ, ծնողների միակ խընդիրքն է՝ զիմնազը մոնելու կանդիդատ թիւեն իրանց երեխաները: Բերում են 6 կամ 7 տարեկան մի ինչ որ թոյլ, անզարգացած երեխայ, որը երկու խօսք իրար հետ կայել չգիտէ, և պահանջում են որ մի տարում պատրաստւի զիմնազը մոնելու: Որքան պէտք է խօսես, որ հասկացնես թէ նրանց թոյլ երեխան չի կարող տանել զիմնազական աշխատանքները և պայմանները:

Մեծամասնութիւնը մի՛ իդէալ ունի միայն—համազգեստը և պատրաստական դասարանը:

—Օհ, փառք Աստուծոյ, ասում է ձեզ բոլորովին գոհ վարժուհին, վերջապէս իմ փոքրիկները ճանապարհի վրայ ընկան: Այո՛, ես արդէն պլան եմ կազմել, թէ ինչ անցկենամ նրանց հետ բարձր պատրաստականում: Ահա վեց ամիս է ինչ որ նրանք մոել են ուսումնարան և միայն հիմա նրանք բացել են և ընտելացել դըպրոցի հետ....:

—Ձեր հրապուրելը զուր է, հիասթափեցնում էք դուք վարժուհուն. այդ երեխաներին ուզում են հէնց այս տարի զիմնազը տալ:

—Ախար այդ ինչպէս, չէ՞ որ նրանք դեռ շատ են մանր, ինչպէս են նրանք կարողանալու զիմնազական պահանջներին բաւարարութիւն տալ:

Հարցնում ենք՝ կարելի է արդեօք այդպիսի պայմաններում կանոնաւոր զարգացում տալ. կարելի է արդեօք թոյլ տալ անգամ դաստիարակութեան մասին մտածել: Եւ այդպիսի երեխան զիմնազում սկսում է բթանալ, զգուհի ստանալ դէպի ուսումը: Ժամը 8-ից մինչ 3-ը մնում է դպրոցում քաղցած, սկսում է ուշանալ դասերին, պատժւել դրա համար մի կամ երկու ժամով, նոյնպէս քաղցած մնալով...

Ի՞նչ հարկ կայ 8 տարեկան երեխին զիմնազ տալ: Իմ կարծիքով դա անկանոն բան է 8 տարեկան երեխին ստիպել ամենախիստ կարգ ու կանոնով կեանք վարել:

Նոյն իսկ ինտելիգենտ ծնողներից շատերը իրանց աշխատում են արդարացիել նրանով, որ իբր տեղի պակասութիւնից դժւար է

գիմնազում ընդունել տալ և այդ պատճառով աշխատում են օգտուել հէնց որ հնարաւորութիւնը ներկայանում է:

Գպրոցը պէտք է կարելիին չափ խոյս տալ պատիժներին: Որքան յաճախ պատիժներով ստորացնում են երեխի սեպհական արժանաւորութեան զգացմունքը և սպանում են նրա մէջ ամօթի զգացմունքը! Խնչպէս խելացի մայրը կարող է մի պարզ և սրտալի խօսքով ազդել երեխի վրայ, այնպէս էլ վարժուհին կամ ուսուցիչը կարող են պարզ ու հասարակ վերաբերմունքով և խօսելու բնական ձևով կառավարել մի մեծ հանկական ամբոխ: Վարժուհին կամ ուսուցիչը գպրոցում հեղինակութիւն է, իսկ մեր գպրոցների երեխաների համար այդ հեղինակութիւնը դեռ աւելի է և քան մօր ու հօր հեղինակութիւնը:

«Բաւական է իմ աղջկան յայտնեմ թէ այս ինչ բանը կասեմ վարժուհուն և ահա նա թողնում է իւր կապրիզները»:

—Դու ուրեմն վախենում ես որ քեզ չպատժեն, հարցնում է մայրը:

—Ոչ, մայրիկ, ամենեւին ոչ, ես չեմ վախենում, բայց ես ամաչում եմ, ես չեմ ուզում որ վարժուհին նեղանայ:

Ամենախիստ պատիժն անգամ չի ազդում երեխի վրայ այնքան որքան յարգւած վարժուհու մի նկատողութիւնը:

—Ի սէր Աստուծու, խնդրում է մայրը վարժուհուն, իմացէք, Արամից թէ ուր է տարել նա հօրը փղոսկրէ կտրիչը: Ես հաստատ գիտեմ որ նա հօռ սեղանից վերցրել է: Ես երէկ նրան հարց ու փորձ արեցի, հայրը մինչև անգամ նրան խփեց մի երկու անգամ, բայց չէ, չէ ու չէ. ոչ մի կերպ չի ուզում խոստովանել:

—Արամ, հարցնում է վարժուհին, իսկն ասա, ումն ես տուել կտրիչը:

Երեխան գլուխը կորացրեց և լռեց:

—Երեւի դու գիմնազում կտրիչը փոխել ես ուրիշ բանի հետ, ընկերներիդ մօտ?

—Այո, ասում է նա արտասուք թափելով...

Իմ կարծիքով աւելի լաւ է բարկանալ երեխի վրայ, կատաղել, չիշոցներ տալ նրան, ինչպէս այդ կ'անէր մայրը բարկացած ըստէին, քան բոլոր ոյժերը հաւաքել ու փքել ու վերեւից նայելով բարոյա-

խօսութիւն կարգաւ երեխին: Երեխան իմանալով ձեր մօտիկ և բնական չարաբերութիւնը դէպի նա, դիտէ որ եթէ դուք այժմ արժանի կերպով բարկանում էք նրա վրայ, մի այլ անգամ, երբ նա արժանի կլինի՝ դուք կը ժպտաք ու կը շոյէք նրան: Բայց երբ դուք միշտ և ամեն տեղ հաւասար կերպով փբւած էք և լուրջ, — երեխան կզգայ իրան անմատչելի դէպի ձեզ: Ես նկատել եմ որ յաճախ ծնողները, երեխաների և ուրիշների աջգլխի վերաբերմունքի ազդեցութեան ներքոյ, իրանք էլ են վարակւում դրանով և չեն վստահանում երեխաների յառաջդիմութեան մասին զիմեւ զաստիարակներին: Որ անկեղծ ու պարզ վերաբերմունքը անհամեմատ աւելի բարձր է քան բարոյախօսութիւնը, այդ ես կարող եմ օրինակով հաստատել: Իմ պանսիոնը բերել էին Երևանից 9 տարեկան մի տղայ, որը ազատ մեծացել էր և սովոր էր միայնակ ճամբորդել Երևանից մինչ 15 վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուող գիւղը, մասամբ ոտով, մասամբ ձիով (եթէ, ինչպէս ինքն էր ասում, բարի մարդիկ էին գտնւում): Նա մտաւ ինձ մօտ ուսումնարան առանց արտասուքի ու առանց զալմաղալի, բայց հէնց որ ամենքը նստեցին նախաճաշի — նա հագաւ զգալի և ուր որ անհետացաւ: Կարող էք երևակայել թէ ինչ վրդովմունք եղաւ ամբողջ դպրոցում! Տղէն ամենեւին չէր ճանաչում քաղաքը և առաջին անգամն էր դուրս գալիս փողոցը: Ամբողջ օրը մենք սարսափելի վրդովմունքի մէջն էինք: Մենք ամեն միջոցի դիմեցինք և արդէն պատրաստւում էինք ոստիկանութեանը իմաց տալ, որ մեր Վեռնը ներս մտաւ:

— Ուր էիր և ինչու գնացիր:

— Այնպէս, ես գնացի ցուցահանդէս: Ինչ լաւ է այնտեղ!

Ես հաւաքեցի իմ ամբողջ օրը խանդարւած նեարդերը և աշխատեցի հանդարտ տոնով բացաղբել նրան, թէ ինչպէս ես տխրել էի: Երեխան ինձ խօսք տւեց այլ ևս երբէք չկրկնել այդ: Բայց չաջորդ օրը, բոլէն գտնելով, նա նորից ուր որ փախաւ:

Ես իմ դլուխը բոլորովին կորցրի:

Այդ անգամ նա վերադարձաւ մի ժամից յետոյ և յայտնեց թէ նա ուզում էր պալատը տեսնել:

Թէև նա նորից խոստացաւ այլ ևս աջգլխի բան չանել, բայց ես ոստիկանական պահապանին խնդրեցի մեր տունը դալ, մտնել

սկսեալը և հարցնել թէ արդեօք չենք ճանաչում մի տղայ, որը մենակ շրջում է փողոցներում, և որ եթէ նա որք է և տուն չունի, այն ժամանակ պէտք է նրան վերցնել ապաստանարանը:

Ըստ երևութին՝ տպաւորութիւնը կատարեալ էր:

— Ես ամենևին որք չեմ, ասաց երեխան: Տեօտեա (ինձ այսպէս էին կանչում), թող այս մարդը գնայ, ես այլ ևս դուրս չեմ փախչիլ:

Ես այժմ բոլորովին հանգստացայ: Բայց մի երեք օրից յետոյ, չնայած մեր հսկողութեան, նա հնարք գտաւ նորից փախչելու: Ես արդէն կատաղեցի և մոռացայ մանկավարժական ամեն մի տաքտիկան: Երբ ծառան նրան ներս բերաւ, ես յարձակեցի վրան և արտասուքի մէջ բղաւեցի՝ «ամօթ է, ամօթ այդպէս ինձ տխրեցնել և չարչարել: Լաւ, այսուհետեւ գիտեմ թէ ինչպէս պէտք է քեզ հաւատալ...» Աւելին ես չկարողացայ խօսել: Տղէն նոյնպէս ընկնում է վրաս և լաց լինելով աղաչում է—«Տեօտեա, հոգիս, մի լաց լինիր, եթէ մի անգամ էլ գնամ՝ ինձ բոլորովին դուրս արա»:

Եւ իրօք, այդ օրից նրա վերաբերմունքը դէպի ինձ վերին աստիճանի քնքոյշ դառաւ: Ուրեմն եթէ դարոցը իւր բնական և պարզ վերաբերմունքով դէպի երեխերքը կարող է այդպիսի իշխանութիւն ձեռք բերել երեխաների սրտերի վրայ, ուրեմն ինչ զօրեղ զէնք կայ դարոցի ձեռքում և ինչ վիթխարի ոյժ ունի նա, և որքան ուրեմն անհրաժեշտ է որ ընտանիքը և դարոցը ձեռք ձեռքի տաւած ընթանան: Ուրեմն էլ ինչ է մնում ուսումնարանին? Մի բան միայն. զգալով ընտանիքի անկանոն կրթութիւնը—զալ ընտանիքի օգնութեանը և անհամեմատ աւելի մօտ լինել երեխային և նրա շրջապատին: Թող մի՛ սրտով դարոցն ու ընտանիքը դիմեն վերջնական նպատակին: Թող ընտանիքը վերաբերւի դէպի դարոցը աւելի մեծ հաւատով և աւելի անկեղծօրէն, իսկ դարոցը թող անմատչելի չմնայ և ընտանիքի հետ հաւասար հողի վրայ կանգնի: Մեր երեխաները լիակատար ազատութեամբ ապրում են միայն մինչ 8 տարեկան հասակը, իսկ 8-ից անց՝ նրանք մեքենայ են դառնում: Աւթ ժամից մինչ 2-ը նրանք դարոցում են. տուն վերադարձած՝ նրանցից շատերին սպասում է Ֆրանսուզին, որը ճաշի վրայ պէտք է Ֆրանսերէն խօսակցութիւնով զբաղեցնէ: Ճաշից յետոյ զալիս է երաժշտութիւնը,

որից յետոյ ժամ 5-ին նստում է ընդհանրորի հետ դաս սերտելու յաջորդ օրւայ համար: Եւ այսպէս ամեն օր:

Մեզանում 100 աշակերտներից միայն կէսն է իւր դասերը ինքը պատրաստում: Թող դպրոցն ու ընտանիքը միասին աշխատեն մաքրել փողոցները բուլւարական կոմիտէտի փոքրիկ անդամներից: Երեխաներից ոմանք լարւած մեքենայի պէս առաւօտւանից մինչ երեկոյ վաղվըում են տանից դուս. միւսներն էլ՝ անգիր անելով դասերը գնում են դպրոց, վերադառնում են տուն, շտապով ճաշում են և վազում, ուր? Բուլւարը...

Դպրոցը ընտանիքի հետ միացնելու համար ամենից առաջ հարկաւոր է հիմնել ծնողական շրջան, որտեղ ծնողները կարողանային պատահել իրանց որդիերանց դաստիարակների հետ և միասին խորհել դպրոցի այս ու այն պակասութիւնների մասին: Դպրոցը, այսինքն ուսուցիչները կամ վարժուհիները պէտք է նւիրեն երեխաներին շաբաթական կամ թէկուզ ամսական գէթ մի ազատ երեկոյ, ընդհանուր ընթերցումներ, ներկայացումներ և խաղեր սարքելու համար, որոնք մեծ օգուտ կը բերեն դպրոցին և շատ կը մօտեցնեն դպրոցը ընտանիքին:

Ինձ թւում է, որ սկզբնական դպրոցները կարող են ձեռք բերել իրաւունք և կանոնաւոր պայմաններ միայն պաշտօնական բնաւորութիւն կրող դասախօսութիւններով, որովհետեւ մասնաւոր խօսակցութիւնները միանգամայն այլ բնաւորութիւն են ստանում:

ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆ ԵՒ ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍԸ:

ՆՊԱՍՏ ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՆՏԻԼԼԻԳԵՆՑԻԱՅԻ ԽՆԴՐԻՆ ¹⁾

Ա. ԱԹԱՆԱՍԵԱՆՅԻ:

Անդրկովկասեան նահանգները, բնական հարստութիւնները, կուլտուրական բոլորի բազմութիւնը և ամեն տեսակ գիւղատնտեսական կենդանիների քոլութիւնը բնականապէս պէտքէ առաջացնելն մեր երկրասարդութեան մէջ զբանցից աւելի խեղացի և չահաւէտ կերպով օգտուելու, զբանց արդիւնադործելու ձգտում, մանաւանդ որ այս վերջին հանգամանքը կարող էր մեր երկրի անտեսական զարգացման մի ամենահաստատ աղբիւր դառնալ: Այս ուրախալի ձգտումը քսան տարիներից ի վեր արտապատուել է և զրա արտապատուիչ եղել են երկրասարդներ, որոնք իրանց միջնակարգ ուսումը աւարտելուց չետու, Ռուսաստան կամ արեւմտեան Աւրոպա են ուղևորուել տեղական բարձրագոյն դպրոցներում գիւղատնտեսական ուսում ստանալու:

Եթէ աղբիւրի անհատների թիւը մեզնում չատ չէ եղել, զբանում մեղաւոր են ուրիշ հանգամանքներ, որոնց մասին խօսելը զուրս է իմ նպատակից, սակայն չէ կարելի նաեւ ասել թէ զբանք հաշւագիւտ երեւոյթներ են եղել, որովհետեւ Մոսկուայի Պետրովսկի գիւղատնտեսական ճեմարանը, որպէս նաեւ արտասահմանեան նոյնանման հաստատութիւնները, ունեցել են գիւղատնտես հաշ ուսանողների մի որոշ կանանդեհատ:

Դրանցից շատերը, ուսման ընթացքը աւարտելուց չետու, իրանց գիւտութիւնները գործադրելու լի տենչով հալբերիք են վերադարձել: Սակայն հալբերիք դառնալուց չետու հաշ գիւղատնտեսների մասին ոչինչ չէ լսում, իսկ եթէ լսում էլ է, մեծ մասամբ անպատու լուրեր, ասում են, որ նրանց գործերը անաջող են գնում, որ նրանք որպէս

¹⁾ Համեմատէք պ. Ա. Արասխանեանցի խղածի հետ «Գիւղատնտեսական ինտելիգենցիա» խորագրով, «Մուրճ» 1892 թ: № 11:

գործնական գիւղատնտեսներ շատ թուլ են եղել, որ իրանց հետ բերած գիտութիւնները ապարդիւն են մնացել, որով և առաջին անաջող փորձերից չուսահատւած՝ մի երկու տարուց փստոջ ձգել են գիւղատնտեսական պարապմունքները մի կողմ, քաղաք են վերադարձել և բոլորովին ուրիշ իրանց մասնագիտութիւնից տարբեր, գործ են ձեռնարկել:

Ի՞նչով պէտքէ բացատրել այս ինքն ըստ ինքեան ցաւալի, երեւութեւ, ինչու գիտնական գիւղատնտեսական կրթութիւն ունեցող հալ երիտասարդները գործնական կեանքի մէջ դրեթէ միշտ անաջողութիւններն են հանդիպում, որով և իրանց ստացած գիտութիւնը, որպէս սեփական անձի համար նույնպէս և այն հասարակութեան համար, որին ծառայելը նրանց որոշութեանմի ազդիւր է եղել, ապարդիւն է անցնում:

Մեր ուսումնական գիւղատնտեսների գործնական կեանքում ունեցած անաջողութիւնների պատճառները գտնելու համար բաւական է միայն աչքի տակ ունենալ թէ որպիսի երիտասարդներ են մեզում գիւղատնտեսական բարձրագոյն կրթութիւն ստանում, ինչ հանգամանքներում են նրանք հայրենիքում և ապա արտասահմանում ուսումնի ստանում:

Միմեանցից պէտք է զանազանել երեք կարգի երիտասարդներ:

ա. Քաղաքացի երիտասարդներ, որոնք իրանց կեանքում երբէք գիւղատնտեսութեամբ անձամբ չեն պարապել և չեն հետաքրքրւել, շատ շատ միջնակարգ ուսման ընթացքում ունեցած ամառաւ արձակուրդներին գիւղ են ընկած, ուր նրանք վաղի ի վերու գիտել են երկրագործական ամառաւին աշխատանքները:

բ. Կաււածատէրերի որդիք, որոնք դարձնալ 9 ամիս շարունակ քաղաքում են ապրել իրանց ուսման պատճառով, իսկ գիւղում, իրրե աղաներ կամ աղաների սրղիք, իրանց հեռու են պահել երկրագործական աշխատութիւններից: Սրանց գիտութիւնը առաջիններից եթէ պակաս չէ շատ էլ չէ, և վերջապէս՝

գ. Ամենահազազիւս դէպքերում երիտասարդներ՝ գիւղական դասակարգից, որոնք 9-10 տարեկան հասակից խլում են հայրենի գիւղական ընտանեկաններից և ուսում առնելու նպատակով քաղաք գալով՝ քնքշանում են և գիւղատնտեսական աշխատանքների համար անընդունակ դառնում. այս վերջինները մինչև անգամ մի տեսակ արհամարհանքով են նախում իրանց ծնողների պարապմունքների վրայ, որով և հալքերի չըջանից դուրս գալիս՝ գրքերով և զբօսանքներով են զբաղւում ամառնուլին արծակուրդների ժամանակ:

Այս երեք կատեգորիաներից որն էլ որ վերցնելու լինենք, կը տեսնենք, որ նրանք տեղական գործնական գիւղատնտեսներից շատ պակաս, եթէ չասեմ ոչինչ, նախապատրաստութիւններ ունին. ահա ալոյսիսներն էլ միջնակարգ ուսումը աւարտելուց կամ կիսատ թողնելուց փստոյ, ումանք

ողելորութիւնից, բմանք տնտեսական կարիքից ստիպւած և ումանք էլ ուրիշ մասնագիտութեանց համար պահանջելիք կրթութեան պակասութիւնից՝ գիւղատնտեսական ուսման են զիմում Ռուսաստանի կամ արտասահմանի բարձրագոյն դպրոցները, ուր ոչ միայն գիտութիւնը բոլորովին տարբեր հիմունքների վրայ է դրւած, այլ և հասարակական միւս պայմանները գլխովին ուրիշ են, ուրեմն և անծանօթ են մեր հաջ գիւղատնտես ուսանողին:

Այժմ տեսնենք թէ գերմանացի ուսանողը մինչև գիւղատնտեսական բարձրագոյն դպրոց մտնելը կամ աչգ ուսման ընթացքն աւարտելը ինչ տեսական և գործնական նախապատրաստութիւններ ունի:

Նախ մենք տանք մեզ նոյն հարցը, ինչ ուր մեր երիտասարդները մասին՝ տեսցինք, ապինքն սրպիսի երիտասարդներ են Եւրոպայում գիւղատնտեսական բարձրագոյն կրթութիւն ստանում:

Այստեղ ևս երեք տեսակ կրթութեան և դասակարգի անձեր պէտք է միմեանցից տարբերել:

ա. Միջնակարգ կալուածատէրերի ուղիքը, (գիւղական դատակալից) որոնք գիւղատնտեսական միջնակարգ դպրոցի (Landwirtschaftsschule) 3-4-ամեայ դասընթացը աւարտելուց լետոյ ուղղակի մտնում են բարձրագոյն դպրոց ընդարձակելու համար իրանց մասնագիտութեան տեսական կրթութիւն գիւղատնտեսական ուսումնարաններում: Նրանք անցել են մասնագիտութեան անհրաժեշտ առարկաներից հետեւեալները՝ բնական գիտութիւններին—ֆիզիկա, հանքագիտութիւն, կենդանաբանութիւն, բուսաբանութիւն, գիւղատնտեսական առարկաներից՝ ուսումն անասնապահական արդիւնագործութեան, բուսական արդիւնագործութեան և ուսումն գիւղատնտեսական արդիւնատնտեսութեան (Betriebslehre): Այսպիսի միջնակարգ ուսումնարաններում, չնայել ընտրովի ուսուցչական ուժերի և դասատուութեան ձևերի՝ աշակերտների տոացած գիտելիքները հիմնաւոր են և գործնական:

բ. Երիտասարդներ, որոնք, գիւղատնտեսական միջնակարգ ուսումն աւարտելուց լետոյ, 2—3 տարով մտնում են մի հարուստ կալաւածատիրաջ մօտ որպէս կառավարիչներ, վերակացունք և կամաւորներ: Նրանք աչտեղ միջոց են ունենում հիմնաւորապէս ծանօթանալու տնտեսութեան հետ, նրա դասընթացների և կառավարչութեան հետ և առաւ բարձրագոյն դպրոց մտնում միայն մի քանի սեմեստրներով (վեցամսեակ) ¹⁾ մինչև անգամ մի սեմեստրով, ուր լսում են միայն այն առարկաները, որոնց գիտենալը գործ-

¹⁾ Աւսումնական տարին, Գերմանիայի բարձրագոյն դպրոցներում, սրպէս համալսարան և այլն, բաժանուած է երկու կիսամեակների կամ երկու սեմեստրների— ձմեռւայ և ամառւայ սեմեստրներ:

Նախնի մէջ ամենից անհրաժեշտ են համարում. աղղպիսիները վնաս ստանում են լաւ բուժիկներ մեծ կալաժառիրով մօտ, այս անգամ անպատճառ որպէս կալաժի բնդհանուր կառավարիչ կամ վերահսկող:

գ. Հարուստ ասպետական կալաժատէրերի (Rittergutsbesitzer) բարձրը աղղականների և գիտականների որդիք, որոնք իրանց միջնակարգ կրթութիւնը գիմնազիաներում կամ բնական դպրոցներում աւարտելուց լեռն, համալսարան են մտնում առանց նախապէս գիւղատնտեսութեամբ պարագած լինելու: Աղղպիսիները երկու նոպատակ ունին աչքի առաջ, ա) իրանց կալաժների կառավարչութեան համար անհրաժեշտ գիւղատնտեսական կրթութիւն ստանալ և բ) միջնակարգ գիւղատնտեսական ուսումնարանների դասատուներ կամ շրջող ուսուցիչներ (Wanderlehrer) պատրաստել, և կամ գիւղատնտեսութեամբ որպէս սոսկ գիտութեամբ պարագել: Գրանցից զուրս են գալիս պրիւատ դոցէնտներ¹⁾, պրոֆեսորներ և կամ մասնաւոր գիտնականներ: որոնք 2-3 սեմեստր համալսարան լաճախելուց վնաս, մի քանի տարով համալսարանների հետ միացած փորձնական դաշտերում, տնտեսութեան մէջ կամ փորձնական իջնաններում (Versuchsstation) պարագում են և գիտական փորձեր անում և ապ անորից համալսարան դալով, շարունակում են ընդհատած ուսումը:

Ինչպէս տեսանք, գերմանացի գիւղատնտես ուսանողը մի որոշ տեսական և գործնական նախադասութեանում է բարձրագոյն դպրոց մտնում կամ եթէ նա գործնականապէս մընչև համալսարան մտնելը էէ պարագել, նա ալք անում է բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու ընթացքում, որով ամբողջացնում է գիւղատնտեսութեան անհրաժեշտ ուսման և գիտութեան պակասը: Ուրիշ խօսքով, եւրոպայի գիւղատնտես ուսանողը մինչև կեանք մտնելը բոլորովին ուրիշ կրթութիւն և գործնական հըմտութիւններ է ձեռք բերում քան հալ ուսանողը, որին պակասում են նախ միջնակարգ ուսման գիտակցական և հիմնաւոր գիտութիւնը և ապա գործնական փորձառութիւնը և իւր ապագայ մասնագիտութեան մասին պատրաստի մտապատկերները: Գիւղատնտեսութեան մէջ աղղպիսի մի խորթ երիտասարդ բարձրագոյն գիւղատնտեսական դպրոցում պարզ է որ անկարող է 2—3 տարւալ ընթացքում անցնել աչն բոլորը, ինչ որ համալսարանի ամբիոնից լսում է, տեսնում, որովհետև դրանք բոլորն էլ աչն քան սերտ կապած են անմիջական գործի հետ, որ ուսանողի ամենահարուստ երեակալութիւնն անգամ եթէ չկալ սեփական փորձառութիւն

¹⁾ Պրիւատ դոցէնտ (մասնաւոր ուսուցչապետ) կոչում են Գերմանիայում պրոֆեսորութեան թեկնածուները, որոնք դասախօսում են բարձրագոյն դպրոցներում, բայց որոնց դասերը պարտադիր չեն և որոնք զեռ ևս բուժիկ չեն ստանում համալսարանից:

հրաժարում է նրան մի զրական օգուտ տալուց, աչնուհետև ալգալիսի ուսանողը դիմում է դասագրքերին, մտածելով զրանց միջոցով գոնե իւր ծանօթութիւնները լաւնացնել, իւր գիտութիւնն պակասը լրացնել: Սակաւն գրքերը նրան քիչ ծառայութիւն կարող են մատուցանել, մինչև որ նա ինքը անձամբ գործի հետ ծանօթ չէ, որով բոլս և կենդանի, հող և ջուր, գաշտ և մեքենայ, զրանց հետ վարակելու ձևերն ու եղանակները և ալլն և ալլն նրա համար որպէս վերացական գաղափարներ են մնում: Եւրոպական նորագոյն գիւղատնտեսութեան հետ անծանօթ օտար երկրացի ուսանողը իւր գործնական և տեսական ծանօթութիւնների ունեցած պաշարի թուլութիւնը զգում է մանաւանդ ուսումնական նպատակով ձեռնարկած ճանապարհորդութիւնների զբօսանքների (Excursion) ժամանակ:

Այստեղ աւելորդ չեմ համարում Եւրոպայում ընդունւած ուսումնական նպատակներով կատարող այս զբօսանքների մասին ի միջի ալլոց մի քանի խօսք ասել: Զբօսանքները գերմանական մանկավարժութեան ամենազօրեղ ուսուցանողական միջոցներից ամենազլխաւորն է: Մանաւանդ գիտողական առարկաների և գիտութիւնների վերաբերմամբ՝ ընդհանուր են բոլոր կարգի ուսումնարանների աշակերտները, զբօսանքներ են անում քաղաքալին միջնակարգ դպրոցների սաները, որպէս նաև բարձրագոյն դպրոցների, համալսարանների չափահաս ուսանողները: Զբօսանքները մի նպատակ ունին՝ առարկան իւր տեղումը ծանօթացնել աշակերտին, որով և նա աւելի ամուր է մնում աշակերտի լիջողութեան մէջ, ալլ զբօսանքները լինում են, ինչ կասկած, ուսուցիչների կամ ուսուցչապետների առաջնորդութեամբ: Ստորակարգ և միջնակարգ ուսումնարաններում արշաւանքներին մասնակցելը պարտաւորեցուցիչ է, ալլն ինչ ուսանողների համար կամաւոր, սակաւն, չնաչելով ալլ վերջին հանգամանքին, ոչ մի դասախօսութիւն ալլն քան լաճախորդներ չէ ունենում որքան ալգալիսի զբօսանքները՝ մասնակցողներ: Մի անգամ մի պրոֆեսոր ասաց, «երանի թէ իմ լսարանը ալլ ազատ բնութիւնը լինէր, ես հաւատացած եմ, որ վարձարութիւնս եռապատիկ կը բարձրանա»: Աշխարհահագրութեան ուսուցիչը բնութեան մէջն է ցոյց տալիս արևի ծագումը ու մալր մտնելը, հորիզոնն ու երկրագնդի կոլորութիւնը և ալլն և ալլն, բնագիտութիւնը — բուսերի բազմութիւնը, տերեւների, ծաղիկների, արմատների տեսակները, հողի, քարերի, զեռուռների, անասունների տեսակները և ալլն և ալլն բնութեան մէջ աւելի շօշափելի են խօսում քան դասարանում քարտէզի, նկարների, սլատկերների միջոցով: Բալլց ոչ մի գիտութեան ուսանողների համար զբօսանքները ալլն քան շահաւէտ և ուսանելի կարող չեն լինել որքան գիւղատնտեսութիւն սովորողի համար, որի ապագա գործունէութեան հիմնաքարը, — բնութիւնն է, հողն ու զաշտը, արտն և իւր բուսականութիւնը, ջուրը, լոյսը, տաքութիւնը և

ալլն և ալլն, մի խօսքով բնութիւնը և նորա սլփերը, որից, իւր կեանքի ճիւթական ապահովութեան համար, ամեն կերպ օգտուում է մարդս, իսկ աղօղտւելու տեսակները և միջոցները մեծ մասամբ նոյնպէս ազատ բնութեան մէջն են: Սակայն չպէտք է մոռանալ, որ աղպիտի զբօսանքների միայն ահն ժամանակ իրանց իսկական օգուտները կը տան, երբ ուսանողը ծանօթ է իւր տեսածի գոնէ էական մասերի հետ. հակառակ դէպքում, առարկան կորցնում է իւր հետաքրքրութիւնը, որով և ուսանողը զրկւում ստանալիք օգուտներից: Այսպիսի զբօսանքների ժամանակ (Ausflug) գիւղատնտեսը ծանօթանում է նախ զանազան հողերի տեսակների, նրանց բուսականութեան և զրանց տեսակների աճման և զարգացման հետ, պտղաբոխութեան տարբեր սխտէմներէ, գիւղատնտեսական տեսակ տեսակ մեքենաների հետ՝ գործելու, բանելու ժամանակ, պարարտացնելու ճիւթի և ձկների հետ, որպէս նաև գիւղատնտեսական անասունների ցիւղերի և նրանց արդիւնաբերութեան և գրա տեսութեան հետ:

Շատ պարզ է, որ սոցնաման զբօսանքներից տեղական գիւղատնտեսութեան հետ ծանօթ ուսանողը անհամեմատ աւելի շատ օգուտներ է ստանում, քան օտար երկրներից եկած ուսանողը:

Այսպէս երկու երեք տարի բարձրագոյն գիւղատնտեսական դպրոցում մնալով, տեսական գիտութիւնները տեսականորէն, գործնականները զարծեալ տեսականորէն սովորելուց, կարողալուց լիտու, հալ ուսանողը մեծ լոյս զրած իւր ձեռք բերած գիտութիւնների պաշարի վրայ, հալրե. նիք է վերադառնում, լի հազար ու մի տեսակ հակադական ծրարիւններով և անմիջապէս գործ սկսում, և ինչպէս: Նա նախ անհրաժեշտ է համարում բերել տալու իր դասադրքերի մէջ չիւլած բոլոր մեքենաները, առանց մտածելու որքան լարմարս գործողքելի կարող են նրանք լինել մեր հողի, մեր տեղական պալմանների համար. նա տնտեսական հաւատ է բնծարում ալն բոլորին ինչ որ զրքերում գրած է: Այս ահա մի քանի ամսից լիտու ահագին ծախսերով արտասահմանից նա բերել է տալիս ամեն տեսակ մեքենաներ, ալտուկ կան ամերիկական երկաթի դալթաններ, էքստրապատրոնից, ցէնտրիֆուգներ, ծեծելու, հնձելու, խուրձ կապելու շղեջարժ մեքենաներ, մաքրելու, տեսակների բաժանելու, ծղոնը մանրացնող և ալլն և ալլն մեքենաներ, որպէս նաև իսլանդական, օստրիլիական կովեր, եղներ, անգլիական ձիեր ¹⁾ և ալլն և ալլն, մի խօսքով ալն բոլորը, ինչ որ նա տեսել է և լսել. ալմ հարկաւորէ անձամբ գործ ունենալ զրանց հետ:

¹⁾ Անասունների ցեղերը սղեւացնելու համար չենք կարծում որ մինչ ալմ աղքատ ուղեւորութիւն եղած լինի ուսում առած գիւղատնտեսների մէջ:

որովհետև տեղացի մշակները ոչինչ չեն հասկանում դրանց չինւածքից։ Այժմ գալիս է նրա գործունէութեան ամենալճուական ընթացքը. նա ինքը դրանց հետ երբէք գործ չէ ունեցել, ինքը նույն իսկ անծանօթ է դրանց կազմութեանը, ապտուղ նա առաջին անգամ շօշափելի կերպով տեսնում և զգում է իր ունեցած գիտութեան պակասութիւնները, իր գործնական խելքի և ծանօթութիւնների թերութիւնները։ Հասարակութիւնը, ծանօթները, բոլորը աչք տնկած սպասում են, որ տեսնեն թէ ինչ դուրս կըդաշ աչք բոլոր ձեռնարկութիւններից, դրանք բոլորն էլ կատկածում են դրանց չաջողութեան մէջ, և տեսնելով զխանական գիւղատնտեսի անչաջողութիւնները, կտաւ ապամալ սկսում են ծիծաղել նրա վրայ։ Իսկ մեր գիւղատնտեսը իր առաջին փորձերի անչաջողութիւններից փառք չուսահատում է, թուլանում, նա կորցնում է եռանդը գործը չարուհականելու, առաջ տանելու, և մի երկու տարուց թողնում է զիւզը և կալւածը, դաշտ ու մեքենան, եղն ու կովը։ Թողնում է ամեն ինչ քաղաք գալիս և իր համար մի ուրիշ շահուէտ պարտաւորւնք վնասում, գուցէ և դատաւարանատնելում զբաղուելով։ Իսկ տեսնողին և նարցնողին ասում է, թէ մեր երկիրը դեռ ևս անընդունակ է գիտական տնտեսութեան, մեր ժողովուրդը դեռ ևս անընդունակ է գիտական գիւղատնտեսին գնահատելու և աշխատելու։ Այսինքն էլ վերջանում է ամեն ինչ։ Իսկ հետեանքը. նախ նա ինքը զրամական ահապի մեծաներ է ունենում իր ձեռնարկութիւններից, պարտքի մէջ է խլում և երկրորդ—ամենազղխաւոր մեծաւ—հասարակութեան հաւատը թուլացնում զէպի գիւղատնտեսական գիտութիւնները, որով և ծիծաղելի դարձնում մի ուրիշին, սրը նույն գիտութեամբ պարտաւոր է ցանկանում։

Ո՞վ է սորանում մեղաւոր, գիւղատնտես ուսանողը, հանգամանքները, մեր երկրի անչաջող պայմանները, ինչպէս կարելի է գործը չաջողութեամբ տանել, երբ մենք մեր երկրում գիւղատնտեսական ոչ միջնակարգ և ոչ էլ բարձրագոյն։ Գալուցներ ունենք, ոչ փորձնական դաշտեր, իջեաններ և ոչ էլ օրինակելի տնտեսութիւններ և կալւածներ, կտան մեզ ընթերցողները. սակայն իմ կարծիքով կաշեկի է, թէ և մեծ զգարութեամբ, ազգ բոլորը չունենալ բաց և աշխատել գործը աւելի աջող տանել քան ազգ լինում է մեղանում. և ահա թէ ինչպէս։

Նախ շատ ցանկալի է, որ մեղնում գիւղատնտեսական բարձրագոյն ուսում ստանան մեծ մասամբ նարուստ կալւածատէրերի որդիք, որոնք ունին նախ սեփական հող, իրանց ապագայ ձեռնարկութիւնների պահանջելիք զրամազուրկ և երրորդ՝ ունին միջոց և ժամանակ բարձրագոյն գիւղատնտեսական ուսում ստանալու համար երկար տարիներ արտասահմանում մնալ և աշխտել օգտել աչք բոլոր չարմարութիւններից, որ ներկայացնում է եւրոպան իւր բազմակողմանի հաստատութիւններով։ Յսնկալի է նաև, որ

աղբյուրի երկտասարդները միջնակարգ ուսում ստացած լինեն ոչ թէ կլա սիկական գեմնագներում, այլ բնակարան և մեր թեմական դպրոցներում, ուր աշակերտը համեմատաբար աւելի շատ միջոցներ ունի գիւղատնտեսութեան հիմնական գիտութիւններով—այն է բնական գիտութիւններով—պարապելու. ապա անհրաժեշտ է որ նա միջնակարգ ուսումը աւարտելուց չետու (աչս անպատճառ աւարտելուց և ոչ թերի թողնելուց չետու) ոչ թէ ուղղակի գիւղատնտեսական բարձրագոյն դպրոց շտապի, այլ դեռ ևս 1—2 տարի իր կալւածը դնալ և անձամբ անմիջապէս գիւղատնտեսութեամբ զբաղւի. ապա քն ծանօթանալ իր հալըներ տնտեսութեան եղանակներին հետ, վարժել չարքաշութեան մէջ, գիտէ ամեն ինչ իր շուրջը, երկիրը, նրա կլիմայական աջող և անաջող պայմանները, հողը, նրա ֆիզիքական և քիմիական չատկութիւնները, բոսերը, քարերը, կենդանիները, վարժել տեղական և րկրագործական գործիքների գործադրութեան մէջ, ուսումնասիրել նրանց կազմութիւնը, չիւլ մշակների, բանտրների, գիւղացիների հետ—մի խօսքով աչս հասարակութեան հետ, որոնք պէտք է կազմեն աչս մթնոլորդը, ուր նա ապաղաչում գործելու է: Աչս երկու տարւալ ընթացքում նա պէտք է իր ուսումնասիրութեանց համար օղնութեան կանչի դպրոցում սովորած գիտութիւնները՝ բուսաբանութիւն, կենդանաբանութիւն, ֆիզիքա, քիմիա և աչս, հետաքրքրել դրանցով և իր հարցատրութեանը կարելին չալ բաւականութիւն տալ, գիտէ բնութիւնը և զարդացնի աղբյուրով իր մէջ իրախուզութեան սղին. իսկ աչս վերջինս ամենաանհրաժեշտ չատկութիւն պիտի լինի մի բնաղէտի և գիւղատնտեսի համար: Աչս երկու տարիներում ձեռները, երբ նա աւելի ազատ ժամանակ ունի, պէտք է պարապել աչս երկրի լեղով, ուր նա մտածում է գնալ բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու, որպէս զի նա աչստեղ շատ ժամանակ չկորցնի լեղու սովելու համար, և ապա աչս բոլոր ծանօթութիւններով և նախապատրաստութիւններով ուղևորել արտասահման՝ գիւղատնտեսական մի որ և է բարձրագոյն դպրոցում ուսանելու:

Գիւղատնտեսական բարձրագոյն դպրոցները արտասահմանում, մանաւանդ Գերմանիայում, երկու տեսակ են. ա) առանձնացած գիւղատնտեսական դպրոցներ կամ ձեմարաններ (isolirte landwirtschaftliche Anstalten կամ Akademien) և բ) համալսարանների հետ միացած գիւղատնտեսական ինստիտուտներ: Առաջինները համալսարաններից անկախ բարձրագոյն դպրոցներ են իրանց ուսուցչապետներով և վերատեսուհներով. դրանք լինում են մեծ մասամբ մեծ քաղաքներից դուրս, մի կալւածում, և որոշած են ապաղաչ մեծ կալւածատէրեր, կալւածների կապալաւուներ (Pächter), տնտեսութեան պաշտոնեաներ, պետական պաշտոնեաներ պատ-

րաստելու համար, որոնցից պահանջում է հիմնաւոր ծանօթուն գիւղատնտեսութեան համար: Այսպիսի հաստատութիւնները գլխաւորապէս գիւղատնտեսութեան գիտնական կենդրոններն են, ուստի և ուսանողներին պահանջում են միջնակարգ ուսման հիմնաւոր պաշար և գիւղատնտեսական գործնական ծանօթութիւններ: Եւ եթէ ուսանողը աչտպիսի նախապատրաստութեամբ մտնում է նոյնանման ուսումնարաններ, նրան 4—5 սեմեստր ուսման ընթացքը աւարտելու համար բոլորովին բաւական են, ի հարկէ աչ: գէպքում, երբ ուսանողը լրջութեամբ պարապում է գիտութիւններով: Այսպիսի առանձնացած դպրոցների համար անպաւան միացած է մի կալւած, որը և ծառայում է ուսումնական նպատակներին, որովհետեւ դրանց վրայ են փորձնական դաշտերը—գիտնական հետազոտութեան և փորձերի համար, փորձնական պարտէզներ, բուսաբանութեան ալգի, գիւղատնտեսական անասնատներ (Rossstall), փորձնական լիւեաններ (Veysuchsstation): Բացի ալ, աչպիսի դպրոցները անպատճառ ունենում են զանազան գիտնական թանգարաններ, ինչպէս օրինակ, բուսաբանական, կենդանաբանական, երկրաբանական, ֆիզիքական մօտէլներ, գիւղատնտեսական մեքենաների և գործիքների, սերմերի, բուրդի, միկրոսկոպների և ալլն, որպէս նաև քիմիական լաբորատորիա, հարուստ գրադարան, ջերմոցներ և ալլն և ալլն: Բարձրագոյն առանձնացած դպրոցների հետ սովորաբար միացած են լինում նաև երկրագործական ստորակարգ ուսումնարաններ (Ackerbausehule): որոնք միջոց են տալիս ուսանողներին ուսումնարանի աշակերտների գործնական պարապմունքները գիտել, դասաստութեան եղանակի հետ ծանօթանալ և ալլն հալլն: Ուսման ծրագիրը մօտաւորապէս հետևեալն է. բնական գիտութիւններ՝ քիմիա, ֆիզիքական և անատոմիա, ֆիզիկա, երկրաբանութիւն, բուսաբանութիւն և կենդանաբանութիւն իրա ստորաբաժանմունքներով, ապա անտառապահութիւն, քաղաքական տնտեսութիւն, գիւղատնտեսական իրաւագիտութիւն և պատմութիւն գիւղատնտեսութեան, մեքենաագիտութիւն, ազգաբանութիւն (Etnographie) ստատիստիկա, ջրաբաշխութիւն, երկրաչափութիւն, ճարտարապետութիւն և հաշագիտութիւն (գիւղատնտեսական), զուտ գիւղատնտեսական գիտութիւններ՝ հողագործութիւն, բուսական և անասնական արդիւնաբերութիւն (Pflanzen-und Viehzuchtlehre) և ուսումն արդիւնաբերութեան (Betriebslehre): Բոլոր ուսանողները ասլրում են ճեմարանապատկան շինութիւնների մէջ, ունին առանձին սաւանններ սենեակներ: Որպէս գիտնական և ընկերական հաստատութիւններ, կան գիւղատնտեսական և քաղաքատնտեսական ընկերութիւններ և վարժոցներ ուսանողամիութիւններ (Verbindung) և զանազան ժողովներ. դրանցից շատերին մասնակցում են իրանք ուսուցչապետները օգնելով ուսանողներին խօսքով և գործով, ուսումնական ընկերութիւնների մէջ ուսանողների կող-

մից կարգացում են դասախօսութիւններ, որոնք, ընդհանուր քննադատութեան ենթարկելուց վետոյ, տպագրւում են ուսանողական ալտ կամ ալն ամսագրի մէջ:

Բ. Երկրորդ տեսակի գիւղատնտեսական ինստիտուտներ՝ միացած համալսարանի հետ: Այս տեսակի ինստիտուտները անպայման քաղաքներումն են և կազմում են համալսարանի ֆիլոսոֆական ճիւղի մի բաժանմունք: Սրանց առաւելութիւնները առաջին տեսակի դպրոցների համեմատութեամբ կապանում են նրանում, որ հախ՝ ուսուցչական ոլժեքը, ընդհանուր առմամբ, աւելի նշանաւոր են լինում քան առաջիններում, որոնց հետար, շնորհիւ դրանց քաղաքների քիչ թէ շատ հեռու լինելուն, դժւար է լինում աչքի ընկնող ուսուցչապետների հրաւիրել. իսկ թէ աղագիտներ ճարւում էլ են՝ միւս գիտնականներից, հարուստ գրադարաններից և յուրիշ կրթական հաստատութիւններից անջատւած լինելու պատճառով դժւարանում են ժամանակակից գիտութեան բարձրութեան վրա միշտ մնալ: Կսկ ինչ վերաբերում է ուսանողներին, որանք համալսարաններում լարմարութիւն ունին ոչ միայն իրանց ընտրած մասնագիտութեան մէջ սահմանափակւած մնալ, այլ նաև աւելի բազմակողմանի լինել, միւս գիտութիւններով ևս հետաքրքրւել, որպէս համալսարանների ամբիոններից նույնպէս ուրիշ դասակարգերի և մասնագիտութիւնների տէր կրթւած անձանց հետ չփակ, խօսալ, և, բացի աղ, նաև իրանց հոգեկան և գեղարւեստական աշխարհը «պնւագնիւ» քաղաքակրթութեանը, նւագահանողէաներ չաճախելով, ցուցահանուէտեր, նկարչական և քանդակագործական թանգարանների աղելելով և աղագիտով քաղաքակրթութեան չառաջադիմութեան անմիջական գիտողը, տեսողը և մասնակցողը լինել: Կսկ դալով միւս մասնագիտական թանգարաններին և հաստատութիւններին, լինչ կասկած որ ինստիտուտներ ունին, նույն չալով ևթէ ոչ աւելի, սակայն համալսարանի գիւղատնտեսական ինստիտուտները ունին մի մեծ պակասութիւն—աղ ալն է, որ ուսանողները կտրւած են լինում գիւղական դաշտալին աշխատանքների չաճախ գիտողութիւնից, իրանց աղագաղ գործունէութեան անմիջական աղբիւրից, և թէև ձեռնարկւում են չաճախակի դրօտանքներ, էքսկուրսիաներ գէալի զանաղան կալւածներ, ոսկալն դրանք չկարծւում թէ աղ պակասը բոլորովին ծածկել կարողանան:

Գալով ալն հարցին թէ հալ ուսանողը արտասահմանեան աղ գիւղատնտեսական բարձրագոլն դպրոցներից որը պէաք է վեր դալի, դա, իմ կարծիքով, գրեթէ մի և նալն է, երկուան էլ ունին իրանց բարձր արժանաւորութիւնները, առաւելութիւնները և չարմարութիւնները. երկուսի մէջ էլ գիտութիւնը խնամւում է հաւասարաղէս և

երկուսից որն էլ որ ընտրի ժրաջան, աշխատասէր ուսանողը, կարող է շատ բան անել: Սակաւն, իմ կարծիքով, աւելի լաւ կը լինի եթէ հազդիւղատնտես ուսանողը իր ուսման ընթացքում ալդ երկու տեսակ գրգռոյցներումն էլ լինի փոփոխապէս, ալսինքն նախ համալսարանական քաղաք գնալ, աւետեղ 2—3 սեմետոր մնալ և ապա շարունակի առանձնացած ձեմարաններում: Ահա թէ ինչո՞ւ:

Մեր սղերքը, երբ հալոնելիքից առաջին անգամ կ'երուպա են գալիս իսկոյն աչքի են ընկնում մի տեսակ կողտութեամբ ձեւերի, խօսակցութեան, ճաշակի, մինչև անգամ ման գալու մէջ, մի խօսքով ալն բոյր բաներում, որ վերաբերում է քաղաքակրթութեան արտաքինին: Աղգպիսի մի երրտասարդ, երբ իր լետ ընկած քաղաքից ուղղակի ընկնում է եւրոպական քաղաքներից հեռու ընկած մի համեմատաբար փակւած ձեմարան, ուր նրա չրջանը միմիալն տղամարդիկ և ուսանողներ են կաղմում, նա մի քանի տարուց լետող գրեթէ նուէն է մնում ինչ որ էր հալոնելիքից գալու՝ կոպիտ, անտաշ, անբարեկրթ. ալն ինչ եւրոպական մի քաղաքում մնալով նա փոքր առ փոքր փոխւում է, կրթւում է, որովհետեւ նա ալտուղ աւելի է ունենում չիւել զանազան զատակարգի և գիրքի մարդկանց հետ, կանանց և օրիորդների հասարակութեան մէջ է մտնում և ալն, սրոնց ներկալութիւնը ալսպէս թէ ալնպէս սոխպում է նրան իրեն ուրիշ կերպ պահել, քան թէ նա իւր ընկեր ուսանողների մէջ է, իսկ արտաքին բարեկրթութիւնը ներկալ հասարակութեան մէջ նուէնքան անհրաժեշտ է, որքան և ներքինը. իսկ քաղաքը, ալդ բանում միշտ ունենում է իր աղղեցութիւնը, սրով և իւր գերը կատարում, Վալով բուն ուսմանը, համալսարաններում բնական գիտութիւնները—գիւղատնտեսութեան ալդ հիմնաքարերը—աւելի են խնամւած քան առանձնացած գպրոցներում. լաբորատորիաները աւելի հարուստ են, ուսուցչապետները աւելի խտտապահանջ քան առաջիններում, ուստի և շատ լաւ կը լինի եթէ ալդ տեսակելից ես ուսման սկզբում համալսարանական ինտիսուտներին նախապատուութիւն տալինք. ալն ինչ լետող, երբ ուսանողը բնական գիտութիւններով պարապած կը լինի, թող նա մտնի երկրորդ տեսակի գպրոցները, ուր բուն գիւղատնտեսական գիտութիւնները աւելի խնամւում են, և երկրորդ՝ ալտուղ ուսանողը ամենից աւելի միջոց և լարմարութիւն ունի իւր սովորածը և սովորելիքը միշտ բնութեան, գործադրութեան մէջ տեսնելու, գիտելու և համեմատելու, իսկ միւս կողմից՝ վերջին սեմետորներում ուսանողը սովորաբար պատրաստւում է լաւաջիկալ բնութիւնների համար, նրա պարապմունքները բարդանում են և գժարանում, ժամանակի աւելի շատ պահանջ է զգացւում, ուստի ալտուղ ուսանողը աւելի շատ լարմարութիւններ ունի խաղաղ և հանգիստ պարապելու քան աղմկալից, գործից խլող զարճութիւններով լի քաղաքի անմաքուր օդի մէջ:

Բայց եթէ մեր ուսանողը ցանկանում է ապագայում ոչ միայն խօսքի և ալ գործի մարդ դառնալ, անհրաժեշտ է, որ նա, առաջ քան բուն գիւղատնտեսական գիտութիւններին անցնելը, մի տարով ընդհատի իւր տեսական ուսմանը թացքը, մտնելով մի որ և է օրինակելի կալած որպէս կամաւոր, (volontaire) և ահա եղ մի հմուտ կալածատիրոջ ձեռքի ղեկավարութեան տակ գործնականով պարապի։ Ահա այստեղ նա միջոց կունենալ ծանօթանալու աչն իսկական առաջադիմութեան հետ, որ արել է 19-րդ դարում գիւղատնտեսութիւնը։ Նա ապտեղ կ'ուսումնասիրի տնտեսութեան զանազան եղանակները, կը հմտանալ երկիր մշակելու բոլոր գիտական ձևերի մէջ, զրա հետ բազմատեսակ անհրաժեշտ մեքենաների և գործիքների գործադրութեան մէջ, կը ծանօթանալ անասունների և նրանց կերակրելու, պահելու, խնամելու արւեստի հետ, Գաշտերի բնական և արւեստական պարարապման միջոցների, կուտուրական բույրերի զարգացման պայմանները, պտղափոխութեան, դաշտաչին տնտեսութեան, կալածի կառավարչական հոգսերի և դժուարութեանց հետ, մի խօսքով աչն բոլորի հետ, ինչ որ մի տարուց լետոյ նա պէտք է իւր ուսուցչապետից, որպէս գիտական մեթոտներ, ամբիօնից լսի, նրա քննադատութիւններին հետևի, բացատրութիւններին մասնակցի։ Ապտեղ ահա նա առիթ ունի իւր սովորած բնական գիտութիւնների օրէնքները, որոնց աղբեցութեան և հետեանքների ողջ պրոցէսը իրականութեան մէջ տեսնել, հետազոտել, ճշտել։ Ահա շատ լաւ կը լինի, թէ կամաւորը չբաւականանալ միմիայն հանդիսատես լինելով, ալ ինքը անձամբ մասնակցի դաշտաչին բոլոր աշխատանքներին, արդիւնատնտեսութեան բոլոր գործառնութիւններին, կալածատէրը միշտ ուրախութեամբ է նախում կամաւորի աշխատի հռանդուն գործունէութեան վրա և ամեն քաջափոխում շտապում է իւր կամաւորին որպէս գործով նուազ և խօսքով օգնել, հետաքրքրութեանը բաւականութիւն տալ։ Մի տարի աշխատել կալածում անցնելը գիւղատնտես ուսանողին աչն քան օգուտներ կը տալ, որքան հազիւ լսարաններում անցրած մի քանի տարիները, և ապա թէ տնտեսական տարին բոլորելուց լետոյ նա կարող է նորից գիւղատնտեսական բարձրագոյն զպրոց գնալ չարունակելու ընդհատած ուսումը, ապտեղ դատախօսութիւնների ժամանակ միայն նա կը հասկանալ կալածում անցրած մի տարեալ օգուտների տրմէքը, ապուհետե դատախօսութիւնները նրա համար կը ստանան մի առանձին հետաքրքրութիւն, մի առանձին գրաւչութիւն, նա ձեռք բերած կը լինի կրթական հաւեացք, և աչն բոլոր զրքերը իրանց բազմութիւն կարներով կը դադարեն ալ ևս վերացական գաղափարների լինելուց, ալ, որպէս վերաբրտադրութեան միջոցներ իւր տեսածների ու կարողացածների, կը տան իրանց իսկական օգուտները, Անուհետե նա ֆիլոսոֆապութեան զոկտորի քննութիւն կը տալ թէ ոչ, դա բոլորովին իր իմանալու և վճռելու հարցն է։

Եւ աչտպէս չորս տարի արտասահմանում անցնելուց, եւրոպական նորագոյն գիւղատնտեսութիւնը տեսականապէս և գործնականապէս ուսումնասիրելուց վետոյ, նա կարող է հանգիստ խղճով հալլենիք դառնալ, լի ապագայ լաջողութեան հաւատով: Հալլենիք գալուց նա պէտք է փախչի իտիւն և եթ մեծ գործ սկսելուց, նա զեռ ևս պէտք է աչն երկիրը, ժողովուրդը, նրա պայմանները ուսումնասիրելու գործին ինքն նւիրւի, ինքը անձամբ փորձեր անի և ապա թէ իւր իսկական գործին և կոչմանը նւիրւի: Միայն աչտպիսի գիտնական և փորձնական հմտութիւններուց վետոյ նա կարող է որպէս իւր սեփական անձի նոչնպէս և հասարակութեանը օգտաւէտ լինել, և նրա մէջ հաւատ և վստահութիւն հաստատել զէպի գիւղատնտեսական բարձրագոյն կրթութիւնը մասնաւորապէս և զէպի նրա փրկարար նշանակութիւնը՝ ընդհանրապէս:

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԼԷՕ.—«Ախտահանութիւն»։ 1893 թ., 175 էջ. Բաքու, տպարան
Արօր։ Գինն է 40 կոպէկ։

«Ախտահանութիւն» էտիւդի նը-
պատակը լոկ գեղարւեստը չէ, ալ
հեղինակը ունեցել է ձգտում մարմ-
նացնելու մի բարձր, անպայման հա-
մակրելի, էտիկական (բարոյագիտա-
կան) սկզբունք։ Գոնեա բոլորովին
հաւանական է թւում մեզ, որ պ.
Լէօն կամեցել է ընթերցողին բերել
աչն եզրակացութեանը, թէ անհատը
չէ կարող երջանիկ լինել, ապահով
կեանք ունենալ, եթէ նորան չըջապա
սողները տանջւում են, անապահով
կեանք ունին։ Մի հարուստ, որը
նիւթական և ոչ մի պակասութիւն
չէ զգում, աչնուամենայնիւ չէ կա-
րող երջանիկ լինել, քանի որ նո-
րան չըջապատում է աղքատ ժողո-
վուրդը։ Եթէ մեր ապահոված պա-
րոնը կղզիացած կեանք կը վարէ,
նա մի տեսակ որբութիւն կը զգայ,
բանտարկւածի նման կը լինի...
Բնութիւնը, բնութեան արարած-
ները (մարդիկը) քարչում են նորա
սիրտը, զուրա են հրաւիրում... Եւ
նա չէ կարող չտանջւել անջատող

պարիսպների մէջ, Բաց եթէ նա
թողնում է կղզիացած կեանքը,
չիւում է մարդկութեան հետ, չէ
կարող դարձնալ բաղդաւոր լինել,
եթէ չէ մասնակցում նոցա հոգսե-
րին և ուրախութեանը։ Հետեապէս
իւրաքանչիւր ապահովւած անհատ
հէնց իւր սեւեռական երջանկութեան
համար պիտի ապրէ հասարակու-
թեան հետ, կապէ իւր վիճակը նորա
վիճակի հետ, նորա հետ ձեռ ձեռի
տւած մաքառէ նեղութիւնների դէմ,
մասնակցէ գոյութեան ընդհանուր
կուրն իւր բոլոր ուժերով։

Որքան մաքուր, բարձր, մարդա-
վաչել միտք, որ ունեցել է պ. Լէօն,
ճեղ տեղ հերոսների արած դատո-
գութիւններից երևում է, որ հեղի-
նակի միտքը սա է։ Միայն թէ հե-
ղինակի միտքը իրադրութեամբ չէ վե-
պի պատմւածքի մէջ, նորա հերոսի
մէջ մարմնացած չենք տեսնում Լէօր
բարձր միտքը։

Մեր առջև պատկերացած է մի
հարուստ պարոն, որը թէև բարի և

սիրող ամուսին և հայր է, բայց սատարիկ վախկոտ է: Խոլերալի ժամանակ նա ամենածաղաղ միջոցներ էր որոնում իւր ընտանիքը վարակելուց ազատ պահելու համար: Նա վախկոտութեամբ թէ ինքն է տանջւում և թէ ընտանիքին է չարչարում: Խոլերան աճում է: Մեր հերոսը, Արդարեանը գնում է գաւառապետի մօտ, որ նորան խնդրէ հեռացնել չրջակայքի աղքատ բնակիչներին գէպի հեռու վրանները: Բայց հերոսի խօսքը բերանումն են թողնում և դառաւապետը, բժիշկը և միւսները նորա վրին գնում են քանի հարիւր բուբլի զոհել ձրի (ժամանակաւոր) ճաշարան և թէչարան բանալու համար: Այն նա զոհում է:

Ճաշարանը բացելուց փոքր խոլերան սկսում է պակասել: Այն ահա ալ ևս նա չի վախենում, նա ուրախ է, երջանիկ է... կինը, Աշխէնը, սկսում է աւելի սիրել նորան, վզովն է վախճալու:

«Ա՛խ, ալդ շատ լաւ է... (խոլերալի սրահառիւղ) — ասում է տիկինը ամուսնուն — Նիթ ուզում ես որ հանգիստ ապրենք, աւելացրու (ճաշոցներին թիւը), թող ախարս մեծացնեն, որ օբական երկու հարիւր հողի ուտեն: Ո՞ւզում ես մեր և մեր երեխաների հանգստութիւնը»:

Ուրեմն մեր հերոսի արած բարեգործութիւնը ուրիշ մի բան չէր, բայց եթէ դարձեալ իւր ընտանիքը ապահովելու մի միջոց: Նորան գէպի բարեգործութիւնը զրդողը զուտ խղճահարութիւնը չէ, որտէ ետիկական մեծութիւնը չէ, ալ լոկ իւր

անձի և սեփական ընտանիքի շահը, իսկ պ. Լէօն Արդարեանի բարեգործութեամբ հիացած է, ուզում է երկինք բարձրացնել նորան, որ ամենքը տեսնեն և սքանչանան Արդարեանի բարոյական գեղեցկութեամբ: Իսկ մենք բողբոջին հակառակ կերպով ենք նայում ալդ գեղեցկութեան վրայ:

Մի հարուստ մարդ, որը ով գիտէ ինչ ծուռ ու մուռ միջոցներով հարստացած հօր ժառանգն է, որը ոչինչ չէ խնայում սեփական կեանքի բարօրութեան համար, ժողովրդ շահան աղէտի ժամանակ վերջապէս համաձայնել է «մի քանի հարիւր բուբլի» չաւտել ժողովրդի առաջը, աչն էլ իրան ապահովելու նպատակով: Գլխներին տւած ալդ մի քանի հարիւրները, որ շան առաջը նետած փշրանքների են նմանում: Այսօր Արդարեանների սեփական ապահովութիւնը պահանջում է մի քանի հարիւր բուբլի զոհել ժողովրդի համար, իսկ վաղը նոցա ապահովութիւնը կը պահանջէ (և շատ անգամ իսկապէս պահանջում է), որ նոյն ժողովրդից հարիւրների փոխարէնը հազարներ ծծեն և նոքա կը ծծեն և դարձեալ իրանց երջանիկ կը դնեն:

Մենք հաւատացած ենք, որ պ. Լէօն չէ կամեցել աղպիսի ալլանդակ պատկեր ստեղծել, բայց նա չէ կարողացել իւր իղէալը ամբողջացնել, իսկ կիսատ իղէալը միշտ ալլանդակ է լինում: Ընթերցողի ուշադրութիւնն ենք դարձնում հետեւեալի վերայ.

«Յանկարծ նրա (Արդարեանի) միտքը լուսաւորւեց մի քանի հատ

ճառագալթներէրից. նա հանգստացաւ, նա գտաւ: Հասկացաւ, ասաց նա, — հասկացաւ... Գու առաջնորդիր ինձ զէպի արնտեղ, ուր լաւն է, իմ Աշխէն, իմ թագուհի...» Այդ խօսքերից մասամբ միայն երևում է Աէօի իսկական միտքը, բայց միայն մասամբ: Մենք չգիտենք թէ ալդ «թագուհին» ինքը ինչ արարած էր, հետևապէս մեղ համար գաղտնիք է մնում, թէ որ աստիճանի բարձրութեան կը հասնի նորա առաջնորդութիւնը: Վերևում մենք տեսանք, որ նա խողերալից վախենալով մարդուն համոզում էր ճաշարանը մեծացնել, եթէ ապագայումն էլ ալդքան է առաջնորդելու իւր ամուսնուն, նորա առաջնորդութիւնը գրոշ չ'արժէ: Ուրիշ բան կը լինէր, եթէ նա ամուսնուն տանէր զէպի Աէօի իսկական իղէալը, ալսինքն նորան համոզէր բոլոր սրտով, իւր ամբողջ էութեամբ նշխրել ընդհանուր տառապանքները վերացնելու գործին... իսկ կլիսասիրտ... Հրէաստանի ձկնորսները անիծում էին կլիսասիրտ Անանիաներին, իսկ մենք պիտի սոցա առաջ օրհներգ երգէնք, ոչ երբէք: Թող սոքա կամ բոլորովին տաք լինեն, կամ բոլորովին սառն, գոլ ջուրը զգեւի է:

Մենք պիտի թուլ չտանք որ սոքա իրանց վշտանքներով մարդկանց կուրացնեն:

Մի ուրիշ բան էլ կալ: Եթէ Արդարեանը իսկապէս վերածնւած լինէր, ինչպէս հեղինակը կամեցել է ցոյց տալ (բայց չի չաջողւել), ալդ էլ անբնական կը լինէր: Որովհետև մարդիկ չանկարծակի չեն վերածնւում: Մենք ընդունում ենք, որ անհատի բնաւորութեան մէջ կարող են աշխարհի չեղափոխութիւնների տեղի ունենալ, որպիսիք տեղի են ունենում փողովուրդների քաղաքական կեանքի մէջ: Բայց ինչպէս քաղաքական չեղափոխութիւնները, նուազէս և անհատական վերածնութիւնները երկար ու բարակ նախապատրաստութիւն են ունենում: Իսկ ալդպիսի նախապատրաստութիւն մենք չենք տեսնում Արդարեանի կեանքի մէջ: Նա զաւառապետի տանը միշտ քրաղներ լսելով և հէնց թըշառութեան քանի մի օրինակներ տեսնելով, չէր կարող վերածնւել: Իսկ եթէ նա չէր կարող վերածնւել և իսկի չվերածնուեց էլ, մենք առանձին նշանակութիւն չենք տալ նորա արած «բարեգործութիւններին»:

ՄՈՁԽՈՒԲԱՐԻՁԷ, Ա.—«Էլզոնջա»։ Վրացերէնից թարգմանեց Տ. Փի
րումեանց։ Հրատարակութիւն Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական
Ընկերութեան։ Գինն է 45 կոպէկ։

Ան ժամանակից ի վեր, երբ կով-
կաստեանակ հայերն էլ սկսեցին հրա-
տարակել զանազան լրագիրներ, ամ-
սագիրներ և գրական հանդէսներ,
խմբագրողներից և սրանց աշխատա-
կիցներից ոչ մէկը մինչ վերջին ժա-
մանակներս ուշադրութիւն չդարձ-
րեց մի փոքրաթիւ ազդի գրականու-
թեան վրայ, թէ և ահա ազգը մեր դա-
րեոր հարեանն է, որը ներկայումս
ճգնում է գոմիլի եռանդով լուսաւո-
րութիւն տարածել իր անդամների
մէջ մալրենի հասկանալի լեզուով։
Այդ ազգը վրաց ազգն է, որը ինչ
պէս հին դարերում, ունի և ներ-
կայումս ծագելով գրականութիւն
արժանի լուրջ ուշադրութեան և հա-
մակրանքի։ Բայց թնչու էինք հար-
ցաօրում այս գրականութիւնը, ին-
չու գէպի նա մախոխալին ազ-
գասիրական արհամարանքով էինք
վերաբերում մինչև այժմ, երևի ահա
սլաւոնում, որ մեր եղբայր վրացի-
ները «մոշիշարա սոմեխի» (վախկոտ
հալ) էին անւանում մեզ ու մենք
էլ, պարաքի տակը չմնալու համար,
«տուտուց վրացի» կանչում նրանց։
Ո՞րտեղից կամ որ չար հոգին էր
գցել այս փոխադարձ անարդ ատե-
լութիւնը դարեոր հարեան սուգերի
մէջ, որոնք, միմեանց սիրելու և
շարգելու փոխանակ, իրար միտն են
ուտում։ Սակախ ուրախալի է նկա-

տել մի երևոթ, որ հալերն ու վրա-
ցիները, լաւ հասկանալով անմիտ ա-
տելութեան վնասակարութիւնը, մի-
մեանց հաշտութեան և բարեկամու-
թեան ձեռք մեկնել են սկսել այս
վերջին ժամանակներում, շարզանքով
և ակնածութեամբ վերաբերելով ի-
րար։ Օրինակ, տեսէք, չարդելի պ.
Գ. Մերեթելու խմբագրութեամբ հրա-
տարակող «Աւալի» շաբաթաթերթը
բացել է իր սրենեակները և ուրա-
խութեամբ տպագրում, հայերին վե-
րաբերալ ինքնուրոյն լոգաձնեւր,
նկարագիրներ և մանրալէպեր։

Հալերէն «Տարազ» շաբաթաթեր-
թն էլ է սկսել վրացերէնից թարգ-
մանութիւններ ղետեղել իր մէջ։ Սա-
կախ պէտք է ձգմարիտը խոստովա-
նել, որ այդ նոր և համակրելի յարժ-
ման սկիզբը դրեց պ. Ա. Արասխա-
նեանցը, իր «Մուրճ» ամսագրով, որը
չէշտելով մեր դրացի ազգերի ուսում-
նասիրութեան անհրաժեշտութեան
վրայ, զորա սկիզբը դրեց, տալով հա-
լեթերցող հասարակութեանը վրացի-
ւոնից երկու գեղեցիկ վէպերի թարգ-
մանութիւնը. — «Կացիա Աղամիանի»
Ի. Ճաւաւաձէի և «Էլիսո» Ալ. Մոշ-
խոբարիձէի, որոնք լաւ ընդունե-
լութիւն գտան և սրանց պէտք է հե-
տեք նոյն Մոշխոբարիձէի «Էլզոն-
ջա» վէպը «Մուրճ»-ի խմբագրու-
թեան քանիցս կրկնած խոստման

համաձայն ¹⁾։ Յոռանք, որ բանը սրանով չի վերջանալ, այլ կը լարատեի մեղանում նոր ծնունդ առած դրացիական համերաշխութեան գաղափարը։

«Մուրճ»-ի տաժ գրողներն հետեւեց նաեւ Թիֆլիսի հալոց հրատարակչական ընկերութիւնը, որը մօտ ժամանակներում հրատարակեց վրացի նշանաւոր հեղինակի «Էլզուլա» գլուխ գործոց վէպը, թարգմանութեամբ պ. Փիրումնանցի։ Բալց նախ քան աչն մասին խօսելը, թէ որ աստիճան չաջող է հալերէն թարգմանութիւնը, անհրաժեշտ ենք դատում բերել աւստիղ վէպի կարճառօտ բովանդակութիւնը։

«Էլզուլա» հեղինակը իր վէպի համար նիւթ է վերցրել Վրաստանի նորագոյն պատմութեան աչն ժամանակամիջոցը, երբ Վրաստանը դանաղան պատճառներից ստիպւած իր դուռնիքը լարատեւում համար ընդունում է ռուսաց հզօր տէրութեան հովանաւորութիւնը։ Էլզուլա, որ վէպի հերոսն է, Գագու թիկնապահ ճորտերից մէկն էր և իր տիրոջ նոր գնած, ջերքէզտանից փախցրած գերուհու վրա սիրահար-

ւելով ու փոխադարձաբար սիրելով, խնդրում է Գագուց, որ չերքէզուհի Մզաղօին իրեն տալ։ Սակաչն Գագին աւսպիսի բաղմաթիւ գերուհիներ ունենալուց վերին աստիճան լրացած և տակաւին Մզուղօի տըրփանքները չվաչելած, մերժում է Էլզուլային։ Խնչ էր մնում Էլզուլային անել, եթէ ոչ լեռնականների ընդհանուր սովորութիւն համեմատ, փախցնել աղջկան։ և փախցնում էլ է իր հաւատարիմ ընկերի օգնութեամբ։ Բալց Էլզուլան չէ կարողանում երկար ժամանակ վաչելել անդորր երջանկութիւն իր սրտի հատորի հետ, այլ նրան կողակները սպանում են իր ընկեր Մաթիալի հետ, կառավարութեան հրամանով, և ապաբախտ Մզաղօն իր ղաւակներով նորից ճորտ է դառնում։

Ահա աւսպէս է վերջացնում իր վէպը Մոչխուբարիձէն։ Սակաչն պ. Փիրումնանցը վէպի թարգմանութիւնը աւարտում է աչնտեղ, ուր Էլզուլան փախցնում է իր սիրահարին ու պսակում։ Թարգմանիչը իր վարմունքը աւսպէս է բացատրում հէնց առաջին երեսում. «Թարգմանելով պ. Ա. Մոչխուբարիձէի (Ա. Ղաղբէզի) աչս ամենանշանաւոր գրածքը, մենք հարկ համարեցինք զորս ձգել սրա մի ամբողջ երրորդ մասը, որ ոչինչ կապ չունէր ընդհանուր հիւսւածքի հետ»։ Վերջիշեւից ընթերցողը կարող է եզրակացնել, որ Մոչխուբարիձէի վէպի հալերէն թարգմանութիւնը մի շատ պակաս պուատ բան է և ոչ մի նմանութիւն չունի բնագրի հետ»։ Բացի երրորդ գլխի չթարգմանելը, պ. Փի-

¹⁾ Այդ վէպը խոտացել էինք տալ ներկալ 1893 թականին, բալց ալժմ տպագրած տեմնելով Թիֆլիսի Հալոց Հրատ. Ընկերութեան կողմից, մենք մեղ համար դեռ ևս չենք վճռել նորա նոր հրատարակութեան խնդիրը, թէ և արդէն վաղօրօք վէպի թարգմանութիւնը լանձնւած էր մեր աշխատակից և աչս չօղւածի հեղինակ պ. Մ. Նաւասարդեանցին։

րումեանցը քմածին կերպով դուրս է գցում երկրորդ գլխից շատ տեղեր: Օրինակ բնագրի 81-երեսից հանել է 28 տող աչն խօսակցութիւնը, որը տեղի է ունենում Աւիմոնի և Ալեքսանդր արքայորդու պատգամաւորների մէջ, և 98-երորդ երեսից դարձեալ 31 տող հանած է և ալլն. մինչդեռ աչս հանած տողերը շատ բան են հասկացնում ընթերցողին աչն ժամանակաւ կացութեան մասին, իսկ պ. թարգմանիչը զրկում է մեզ աչս ամենից:

Մենք հաստատապէս համոզւած ենք, որ եթէ վէպի հեղինակ՝ Ա. Մոչխուրարիձէն տակաւին տիրապետելիս լինէր իր մտաւոր ուժերին ինչպէս իր գեղեցիկ վէպի հեղինակելու միջոցներում ¹⁾, շատ պիտի վրդովէր և զայրանար իր գործի, բացի անհնորձ թարգմանութիւնից, աչս կերպ ալլանդակելու պատճառով:

Կարդալով հէնց առաջին երեսում գրւած թարգմանչի ծանօթութիւնը, շատ զարմացանք, նամանաւնդ աչն պատճառով՝ որ մենք էլ էինք կարդացել վէպի վրացերէն բնագիրը և թարգմանչի գտած հիւսւածքի հետ կապ չուենեալը չէինք նկատել և համոզւելու համար կրկին ծալրէ ի ծալր կարդացինք բնագիրը, բայց աչնպիսի բան չգտանք: Այդ մտքով մենք գիմեցինք նոյն իսկ վրաց հրատա-

րակչական ընկերութեան վարիչ անդամներից մի քանիսին և խնդրեցինք ցոյց տալ մեզ վէպի աչն մասերը, որոնք թարգմանչի ասութեամբ կապ չունէին ընդհանուր հիւսւածքի հետ: Բայց ի մեծ զարմանս մեր, արգոյ պարոնները, միաբերան բողոքելով թարգմանչի վարմունքի դէմ, չափաւարիցին, որ պ. Փիլրումեանցը բոլորովին չէ հասկացել հեղինակին: Եւ ուղիղ որ չէ հասկացել և շատ տեղեր բոլորովին, այսպէս ասած, թարս է թարգմանել: Որպէս զի «Մուրճի» ընթերցողը մեզ չմեղադրի զրպարտութեան մէջ, բերենք մի քանի օրինակներ. — Հեղինակն ասում է

1 երեսում. «աչնտեղ սարը ծակած՝

ներքնուղի էր շինւած, որի ծալրի մօտ

մոխեցի պահնակներ էին կանգնած,

որոնք պաշտպանում էին Վրաս-

տանը անկոչ հիւրերից»: Իսկ թարգ-

մանիչը ասում է. — «Այդ ծակի մի

կողմում կանգնած էին պահապան-

ներ Վրաստանի մօտքը պահպանե-

լու համար»: — Սրանից չի հասկաց-

ւում թէ ուրքեր էին պահապանները

և ո՞ւմ դէմ էին պաշտպանում:

Հեղինակն ասում է. «Աչքո խենցեղալի զօրութիւնը խռով կենալ ինձ, ծաղրելով պատասխանեց Մոխեցին»։ Իսկ թարգմանիչը ասում է. — Աչ սրբերդ խռով կենան գլխիդ, ծիծաղելով ասեց ձորեցին (էջ 5)։ Այստեղ թարգմանիչը երկնչում է Մոխեցու փոխանակ, որ չէ ուղում օսի խենցեղան խռով կենալ նրան և անէծքը թափում է նոյն իսկ օսի գլխին։ Հարկ չկալ կոմպլիմենտ անելու Մոխեցուն, որը ծաղրում է (և ոչ թէ

¹⁾ Պր. Ա. Մոչխուրարիձէն քանի մի տարի է, որ անդամաւործ և հոգեպէս հիւանդ դառնում է Թիֆլիսի Միքաէլեան հիւանդանոցում:

ծիծաղում) օտի երկչոտութիւնը և նրա սրբին:

Հեղինակն ասում է. «Այս խօսքերի վրա սրահի պատկից թաղտի վրայից մի հրացան վալր թեքւոց ու ձաջն լուեց» թարգմանիչը ասում է. «Այդ խօսքերի վրա մի հրացան դուրս ցցւեց պտտի բացւածքից ու ձաջն եկաւ» (էջ 7-րդ):

Հեղինակն ասում է. «Ուրեմն չե՞ն չարչարիլ, չե՞ն սպանիլ ինձ». և ալս պիտի թեթեւ ճախաղատութիւնը թարգմանիլ է. — «Հապա ինչ ու ես ինձ չարչարում, չե՞ն սպանի արդեօք ինձ» (էջ 15-րդ): Չեքքէ-ղունուն սակաջն ոչ ոք չէր չարչարում, հետեապէս չեղած բանի դէմ չէր կարող բողբոջել:

Հեղինակն ասում է. — «Իսկ եթէ ձանձրանաւ, աջն ժամանակ ինչ կ'անեա», թարգմանել է. «Իսկ եթէ զղջաւ, աջն ժամանակ ինչ պէտք է անել» (էջ 23): Զղջում են ոչ խակած սիրով սիրողները, սրպէս են Լլգուջան և Մզաղոն, ալլ նրանք, որոնք փողի և դրութեան համար են ամուսնանում, որոնք ցոփակեաց են և որոնց սիրտն ու զղացմունքները լրբացած են ընդհանուրին լալտնի շրջաններում:

Հեղինակն ասում է. — «Եւ սրանք հեշտութեամբ կարող էին պահապաններից անսկատելի կերպով փախչել և ընդմիշտ գերծ մնալ նրանցից» թարգմանւած է. — «Բանի որ նրանք կարող էին զիջելով դուրս գալ, ընդդիմադրել պահապաններին և ընդ միշտ աղաւտել (կր. 49): Ինչու Լլգուջան կը դուրս գար բնկերների հետ արձակ տեղ և կընդ-

ղիմադրէր պահապաններին, քանի որ աւելի ապահով տեղումն էր ապաստանած և առաւել հեշտ էր ծածկւած տեղից մարտնչել իրան հալածող բաղմաթիւ թշնամիների դէմ. հետեապէս պէտք է փախչէր առանց նկատելու, ինչպէս որ հեղինակն էլ գրում է:

Առաջ բերած կտորները, կարծում ենք, բաւականին պարզ ցույց է տալիս, որ թարգմանիչը աշխատել է, կարծես դիմամբ, բնագիրը բոլորովին թարս թարգմանել: Կարող էինք աւելի շատ, մինչև անդամ վերին աստիճանի ծիծաղելի կերպով թարգմանած կտորներ բերել. բայց աչքանքն էլ բաւական պարզ ցույց է տալիս, որ թարգմանիչը չէ հասկացել հեղինակին, երևի վրացերէն լեզւում գլխովին բոբիլ լինելու պատճառով: Հետեապէս չէր էլ կարող ճիշդ թարգմանել, որովհետեւ, բացի վրացերէնը լաւ չգիտենալուց, չգիտէ նաեւ իսկ ամեն որ հազար անգամ կրկնող ամենապարզ խօսքերի նշանակութիւնը:

Բերենք դարձեալ քանի մի օրինակներ.

հշտանաւ է բարձրանալ է

Դացինաւ—ծաղրել—ծիծաղել
մոծղենա—ձանձրանալ—զղջալ
փրուտունի—փռնչալ—ախորժակ
միլլաւի—թեւ, աջ—սպանող
մոլչենա—առողջացնել—կենդանացնել
դաշինջաւ—զննել, անդղել—տեսնել
օխունջորա—կատակ—փալփալել
մոքենա—վրա բերել—թափ տալ
դանաչտուլերա—մեղադարտութիւն
թարգմանած է անհնազանդութիւն
դարղընիլի—լրբացած—փչացւած
նաբաղի—հալինջի—թաղիք

Դեռ սրանք ոչինչ. պ. Փիրու-
մեանցը իր թարգմանութիւնը կա-
տարեւապէս թաւա անելու համար,
մինչև անգամ քանի մի չատուկ ա-
նուններ էլ է քմածնօրէն թարգմա-
նել: Օրինակ Մոխեցիների «նաղա-
րաւի» սուրբի անունը թարգմանել է
հեղեղ. քաղց աւելի զարմանալին աչն է,
որ աչն «հեղեղը» մի ալ տեղ «Աստծու
կամք» և մի երրորդ տեղում էլ «Աբ-
Պէսորգ» է դուրս գալիս:

Խորհուրդ ենք տալիս վրացերէն

խմացող հալ ընթերցողներին կար-
դալ բնագիրը և կը տեսնեն թէ սր-
քան պեղեցիկ ոճով է գրած վէպը,
որ ատրիճան համակրելի են դուրս
բերած տիպերը և ինչ հիանալի ու գե-
ղարւեստական նկարագիրներ կան տե-
ղադրական և բնութեան երևոթնե-
րի, սրտնք, դժբաղտաբար, բոլորո-
վին չեն նկատուում հալ թարգմանու-
թեան մէջ:

Մերիչ Նաւասարդեանց:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՕԺՄԱՆ ՀԱՆԴԵՍԻՑ

Աւելի քան երկու տարի առաջ սկսած դործը իւր վերջնական վախճանին հասաւ սեպտեմբերի 26-ին: Այդ օրը օծւեց ազգընտիր և կայսերահաստատ Վաթողիկոսը ս. Եջմիածնում, ներկայութեամբ տասնեակ հազար հոգու: Ես չեմ մոռնիլ այդ փառաւոր հանդէսի մանրամասնութիւնների մէջ, ես չեմ նկարագրիլ հանդէսը ինքը, որի կատարումը որոշ կարգ ու կանոն ունի: Ես պէտք է արձանագրեմ տեսածս բաներից միայն այն, ինչ որ և է կապ ունի դրութեան ու ժամանակի հետ, այն, ինչ վերաբերմունք ունի ժամանակիս կեանքին: Օծման հանդէսը լիովին առիթներ տւեց այգալիսի դիտողութիւնների: Բայց ամենից առաջ չթողնենք, որ աննկատ անցնեն այն իմաստալից արտայայտութիւնները, որոնց աղբիւրը Խրիմեանի պէս մարդու մտքի ու սրտի մէջն է: Այդ արտայայտութիւններից արձանագրենք մի քանիսը, որոնք առանձին խորհուրդ ունին: Հայրիկի կարգադրութեամբ ս. Օծումը կատարւեց ոչ եկեղեցու մէջ, Իջման տեղում, Մաշտոցի համսձայն, այլ կատարւեց դուրսը, վանքի առաջ, դաւիթում, տասնեակ հազար հոգու ներկայութեամբ: Դա մի մեծ դաս էր, որ տրւեց եկեղեցու հայրապետի կողմից, հայրապետի, որի հեղինակութեան առջև խոնարհուում է թէ աշխարհականը և թէ հոգեորականը: Դասը կայանում էր նրանում, որ կարելի է և հարկաւոր է ծիսակատարութիւնների զիրք Մաշտոցը այսպէս ասած սրբազրել, փոփոխել ժամանակի և կեանքի պահանջների համեմատ, մի հայեացք, որ արտայայտել էինք երեք ամիս առաջ նոյն այս տեղում («Մուրճ» 1893 թ. № 6, «Եկեղեցական-վարչական ընթերցան» յօդւածում), և որ մեզանից

առաջ յայտնել են յառաջդիմական մամուլի լաւագոյն ներկայացուցիչները սկսած 60-ական թւականներից:

Միմիայն կենդանի վերաբերմունքով դէպի անցեալի աւանդութիւնները և դէպի ներկան կարելի է ոգի ներշնչել ժողովրդին՝ նոյն իսկ նորից իմաստ տալ այն ծէսերին, որոնց հիմքում խելացի իմաստներ են թաղնւած, բայց որոնք աննկատ են անցնում միայն էնդոր, որ արարողութիւնը լոկ արարողութիւն է դառած, լոկ մի հանդիսակատարութիւն:

Հէնց այսպէս էր որ օծումը ինքը ժողովրդի հասկացողութիւնով լոկ մի հասկացողութիւն է, այն փառաւոր, բայց և այնպէս լոկ հանդիսակատարութիւն, ուրիշ ոչինչ: Որքան մեծ սխալմունք է այդ սակայն: Նս ևս, որ գրքերով չեմ սովորած մեր արարողութիւնների իմաստը, մտածում էի ինչպէս մտածում է համայն ժողովուրդը: Բայց ինչ արժէք պէտք է ունենայ այն հանդէսը, որի իմաստը ըմբռնելու համար պէտք է հին գրքեր քրքրել: Ով է մեղաւոր որ այդպէս է. կրկին մեռած վերաբերմունքը դէպի կեանքը. մեզ սովորեցրել են ծէսի վրայ նայել որպէս լոկ հանդէսի վրայ: Խրիմեանները սակայն վերակենդանացնում են անցեալը, իրանց կենդանի վերաբերմունքով ուսուցանում են այն, ինչ միայն գիտնականի, պատմագէտի բաժին են համարում մեր փոածները: Բանից, իրօք, դուրս է գալիս որ օծումը լոկ մի արարողութիւն չէ. բանից դուրս է գալիս որ օծումով կատարւում է վաւերացումն ընտրւած կաթողիկոսի, և որ այդ վաւերացումը չի կարող լինել հրամանով կաթողիկոսի, այլ համաձայնութեամբ առնւազն տաներկու եպիսկոպոսների, այսինքն եկեղեցու ամենաբարձր աստիճանաւորների: «Դուք, ասաց Հայրիկը դիմելով տաներկու եպիսկոպոսներին, հանդէսից յետոյ, ճաշկերոյթի ժամանակ,—դուք ձեր բութ մատները սղմեցիք իմ գագաթին. ազգը ինձ ընտրեց, կայսրը հաստատեց, բայց ես կաթողիկոս չէի լինիլ եթէ դուք ինձ չօծէիք. այժմ այլ ևս ձեր կախումից ազատեցի և հերթը իմն է իմ բութս ձեր գլխներին սղմելու»: Օծումը, այսպիսով, լոկ մի արարողութիւն չէ, ինչպէս լոկ արարողութիւն չէ երբ ազգի ընտրածները Եջմիածին են հաւաքւում կաթողիկոսացուներ ընտրելու համար: Օծումով կատարւում է մի ակտ, մի գործողութիւն, ուր մի զսասկարգի

կամքը դեր է կատարում, ինչպէս դեր է կատարում «ընտրեմ» և «ոչ ընտրեմ» խօսքերը համազգային ժողովում կաթողիկոսական ընտրութեան ժամանակ: Արդարև մեծ խորհուրդ. եկեղեցական դասակարգը օծումով ինքը իւր հաճութիւնն է յայտնում կաթողիկոս ունենալ նորան, ում որ ազգը ընտրել է: Եկեղեցուն գլուխ կանգնելու համար թեկնածու առաջարկողը ազգն է. և որովհետև կաթողիկոսը պէտք է յարաբերութիւն ունենայ մարմնաւոր իշխանութեան հետ, որպէս նաև հոգևոր դասակարգի հետ, հետևապէս ազգի առաջարկածին պէտք է հաւանութիւն տայ թէ մարմնաւոր իշխանութիւնը և թէ եկեղեցուն ծառայող դասակարգը: Ազգի կամքը յայտնւում է համազգային ընտրութիւնով, մարմնաւոր իշխանութեան հաւանութիւնը՝ կայսեր հաստատութիւնով, հոգևորական դասակարգի հաւանութիւնը՝ օծումով: Օծումը ուրեմն լոկ արարողութիւն չէ, այլ ընտրողական գործողութեան շարունակութիւն, գործողութեան, որի ամենանշանաւոր բույնն բնականապէս առաջինն է՝ ազգի ընտրութիւնը, իսկ ամենահանդիսաւորը՝ աչք ընտրութեան նւիրագործումը, սրբագործումը օծման միջոցով հոգևորականութեան ամենաբարձր անդամների կողմից՝ յանձին տաաներկու եպիսկոպոսների:

Այն բազմաթիւ ընդունելութիւններից, որ արեց Վեհափառ Պժման հանդէսին եկած պատգամաւորներին, յիշատակելու արժանի է մէկը, ուր մի նոր նիւթի մասին նոր խօսք ասեց: Վեհափառ, դիմելով պատգամաւորներին, յայտնեց որ Իրանից ազգը շատ բան է սպասում, և որ Ինքը, սակայն, առանց ազգի ձեռնաւորութեան՝ հրաշքներ գործել չի կարող: Նա կարօտ է օգնութեան և որ յոյս ունի թէ ազգը չի խնայի իւր միջոցներով օգնութեան գալ: Ահա այս առիթով է որ Հայրիկը, դիմելով պատգամաւորներին, յայտնեց թէ ինչպէս է նա հասկանում դրամական օգնութիւնը: Ոչ թէ ժողովի վանականների ձեռքում, այլ թող որ ժողովուրդը ինքը շինէ, անէ և վերահսկէ հաշիւներին, — այդպէս յայտնեց Հայրիկը: Այսպիսով աշխարհականները, Հայրիկի ցուցմունքով և հաւանութեամբ՝ կարող են օգնել գործին: Դորանով իրագործւած կը լինի,

մի յայտնի չափով դռնէ, ժողովրդական կոնարովը եղած ծախքերի վրայ:

Հայրապետի այս խօսքերով արտայայտւած ենք տեսնում մի ընդհանուր ցանկութիւն—մտցնել ժողովրդական վերահսկողութիւն էջմիածնի ֆինանսների վրայ: Եւ մենք համոզւած ենք որ այդպիսով ժողովրդի կապը էջմիածնի հետ աւելի ևս կամրանայ, թէև Մայր-Աթոռի հետ ունեցած յարաբերութեան մէջ ազգի կողմից—ֆինանսական դիտումները անշուշտ երկրորդական տեղ պէտք է բռնեն: Բայց եթէ խօսքը վերաբերի արտաքին զարդին, բարեկեցութեան, անհրաժեշտ շինութիւններին—ժողովրդի հաւատը դէպի հոգևոր կառավարութիւնը երկրորդական դեր չի կատարում այլ առաջնակարգ: Եւ այդ հաւատը պէտք է աշխատել որ ամրանայ. իսկ ամրացնելու առաջին և ամենաանվրէպ միջոցը—ժողովրդական կոնարին է ժողովրդից դուրս եկած փողերի գործածութեան վրայ: Պէտք է պարզը խոստովանել. ազգի մտածող մասի մէջ այդ հաւատը արդէն վաղուց խախտւել է. չկայ հաւատ ոչ դէպի երեցփոխը և ոչ դէպի կենսարոնը, որտեղից յաջորդներ և առաջնորդներ են նշանակւում թեմերի համար:

Այս նիւթի մասին աւելին ընդարձակելը աւելորդ ենք համարում. հանգամանքը ամենքին յայտնի է: Մեզ համար մեծ կարեորութիւն են ներկայացնում Հայրիկի խօսքերը այդ նիւթի մասին: Եթէ ժողովրդական կոնարովը սիստեմատիքապէս մտցնել եկեղեցական-վարչական բոլոր գործառնութիւնների մէջ,—այն ժամանակ պէտք է չարծել որ ժողովրդի այդ մերձաւորութիւնը իւր ազդեցութիւնը կ'անի նաև ամբողջ հոգևոր դասակարգի բարոյականի վրայ:

Այդ ցաւալի հանգամանքը, որի մասին մենք խօսում ենք, իւր դրոշմը դրել է էջմիածնի այսպէս ասած ամեն մի քարի վրայ: Վերցրէք ս. էջմիածնի որ շինութիւնը որ կամենաք—և դուք կը համոզւէք որ կարծես նոքա միայն վարձով բնակողներ են ունեցել: Հէնց ինքը Մայր-Աթոռի Մայր-Եկեղեցին—վերանորոգութեան կարօտ մի շինութիւն է: Վերցրէք Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի բնակարանը՝

Վեհարանը, — ոչինչ չկայ նրանում վեհ. այդ դեռ ոչինչ՝ — նա նոյն իսկ մի յարմար բնակարան էլ չէ: Վաթողիկոսը ստիպւած է ոչ բարձր պաշտօնական ընդունելութիւնները իւր ննջարանում անել: Նայեցէք վանքի շուրջը — եպիսկոպոսների և այլ միաբանների բնակարանները. իսկ որ խուցեր և ոչ բնակարաններ, առանց որքան և իցէ հրապուրիչ արտաքինի և նոյնքան էլ անհրապուրիչ ներքինի: — Սինոդը, ուր վճռուում են եկեղեցական-վարչական կարևորագոյն դործերը — մարդու հաւատալը չի գալիս թէ այդ շինութիւնը Հայեաստանեայց եկեղեցու սինոդն է և Վաթողիկոսի խորհրդարանը: — Ղազարապատ կոչւած հիւրանոցը — բայց, Տէր իմ, Աստուած իմ, դա բանի նման շինութիւն չէ: Ճեմարանն է, որ մի շնորհքին տեսք ունի. բայց մամուլի մէջ նոր չեն խօսում նորաներքին անյարմարութիւնների մասին: Լիճը փառաւոր է, լաւ է, գոնէ արտաքուստ, բայց այն անտառը որ նա պէտք է ուռգէ, — այդ անտառը անխնամ է թողած և ոչ մի հրապոյր չի ներկայացնում: Նրջեցէք վանքապատկան հողերը — անմշակ, զուրկ հարկաւոր չափով ջրից: Նրջեցէք մօտ վանքերը՝ Շողակաթ, Հռիփսիմէ, Գայանէ — մինչ մօտ օրերս բոլորը բարձի թող արած:

Այս ամենը տեսնելով մարդս չի կարող զսպել իւր հիացմունքը նախկին տեղակալ Երեմիա եպիսկոպոսի համարձակ ձեռնարկութիւնների վրայ: Առանց վստահանալու ձեռք կառկառել դէպի ժողովուրդը, առանց դրսից օժանդակութեան դիմելու, այդ համեստ գործիչը, լոկ վանապատկան մշտական հասոյթների խնայողութեամբ և իւր պատասխանատուութեամբ ապագայ կաթողիկոսի առաջ՝ համարձակ պլանների է հետևել: Եւ իրօք մոքի թռիչք է հարկաւոր միաբանների աջակեան հինաւուրց խուցերից սլանալ դէպի ճարտարապետ Շտերնի հոչակապ շինութիւնների նախագծի իրականացումը. փառաւոր Ֆասսալով սրբատաշ քարերից կառուցած մի զեղատեսիլ և հոչակապ շինութիւն, արժանի էջմիածնի անւանը: Բայց բացի այդ մեծ գործից՝ Երեմիա եպիսկոպոսը նոյն այդ երկու տարիներում քանքաններով խմելու ջուր է բերել տալիս վանքի գաւիթը, նորոգում է սեղանատունը այնպէս, որ Վեհափառ Հայրիկը չնորոգած մասերը այցելելով՝ հրամայում է նոյն ձևով նորոգել տալ: — Վեհորանի երկու դահլիճներից մէկի առաստաղը բարձրացնել է

տալիս, որ գոնէ ընդունելութեան մի շատ թէ քիչ բանի նման սենեակ դառնայ: Մի խօսքով այն, ինչին մարդու ձեռք է կաշեւ— Երեմիա եպիսկոպոսի ձեռք տւածներն են:

Բայց եթէ առանց օգնութեան դիմելու կարելի է այդպիսի ձեռնարկութիւններ սկսել, — նոցա շարունակելը անհնարին է առանց ազգի ձեռնաւութեան: Մանաւանդ որ խնդիրը միայն շինութիւններ կառուցանելու մէջ է: Պէտք է գործունէութիւնը, նպատակները արդարացնեն շինութիւնների վրայ արած ծախքերը: Իսկ Եջմիածնի ներքին գործունէութեան հետ, ինչպէս այդ ամենքը սպասում են, անհրաժեշտ ծախքեր են կապւած, որոնց հայթհայթմանը չեն կարող բաւել այժմեան եկամուտները:

Եջմիածնի արտաքինի հետ բնականաբար պէտք է սպասել, որ նորա սպասաւորների սերունդը ևս կը փոխւի: Եթէ Եջմիածինը պէտք է լուսաւոր գործունէութեան մի կենտրոն դառնայ, — անկարելի է այդպիսի մի բան սպասել հին սխառեմների և հնացած սովորութիւնների տէր մարդկանցից: Եւ արդէն իսկ նկատելի է որ Եջմիածնի միաբանութեան մէջ մի թարմ տարր է մտել, որը անշուշտ զօրեղանալու է Հայրիկի օրերով: Յաւում եմ որ չեմ կարող վկայել թէ բոլոր թարմ և համակրելի գործունէութեան հետեւող անձերի մէջ համերաշխութիւն տիրապետելիս լինի. ոչ, այդ տպաւորութիւնը ես դուրս չբերեցի: Բայց այժմ, երբ հայոց Արծիւը Եջմիածնի վեհարանումն է, ամեն ինչ բնականաբար ձգտելու է միանալ մի դրօշակի տակ: Յանկանք որ այդ դրօշակի տակ գործող բոլոր անձերը կը սովորեն յարդել միմեանց և փոխադարձ համակրութիւնից նոր հաւատ ձեռք բերեն ապագայ ժամանակներում համերաշխաբար գործելու համար:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՕԾՈՒՄԸ ԵՒ ՇԱՄԱՌՈՒ ՂԱՅ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՆԵՐԸ

Հալըիկը օծւեց, ամեն մի հալ զղացւեց, ուրախացաւ և ալդ ուրախութիւնը ամեն մէկը մի եղանակով լալտնեց: Ի՞նչ էին մտածում բողոքական հալերը ալն ժամանակ, երբ հալ ժողովուրդը շարժւած, վառւած էր. ահա մի հետաքրքրական երևոյթ, որի մասին քիչ կը պատմենք մենք: Բողոքական հալերը, մտածում էի ես, չեն կարող չցաւել, չուրախանալ ալն ժամանակ, երբ ցաւում կամ ուրախանում է սզգը. ուրեմն ալժմ երբ ցնծում է հալ ժողովուրդը, պէտք է որ բողոքականներն էլ ցոյցեր անեն արժանաւորին արժանաւոր կերպով սղջունելու համար:

Անհրաժեշտ է, մտածում էի ես, Կովկասու բողոքական համալնքի կողմից մի պատգամաւոր ուղարկել օծմանը կամ մի ալ կերպ լալտնել մեր ուրախութիւնը: Միւս կողմից քաջ ծանօթ լինելով թէ ինչպէս Շուշաւ հալ բողոքականները կարգում էին Հալըիկի գրքերը, ինչպէս համակրում, սիրում էին նրան, համոզւած էի որ եթէ Շամախու բողոքականներն էլ միանան սրանց հետ, չետոյ կարելի էր սպասել որ Կովկասու բոլոր բողոքականները կը միանան սրանց հետ և ապա մենք հառած կը լինենք մեր նպատակին:

Անպտեմբերի սկզբներում Շամախի էի. կիրակի օրը քարոզը վերջանալուց չետոյ ինդրեցի ժողովքից, եթէ կարելի է, թույլ տան ինձ մի առաջարկութիւն անել:

Համաձայնութիւն ստացալ և ապա սկսեցի պարզել եղբայրութեան և հալ ժողովրդի բաժանւած տարրերի փոխադարձ սիրոյ կարեւորութիւնը, աշխատեցի ապացուցանել բաժանման, ատելութեան կորստաբեր հետեանքը, բարբարոս ինկւիզիտորների չարաչար սխալները և ապա մօտեցալ բուն ինդրին. չմոռացալ ալլտեղ լիչել ալն ուրախութիւնը, որով ընդունեց ինձ Հալըիկը Թիֆլիզում, երբ լալտնեցի ևս Շուշաւ բողոքականների համակրանքը դէպի նա: Ամբողջ խօսակցութեան ժամանակ աշխատում էի մտարկել, աղղել, համոզել:

Աս վերջացրի: Ժողովրդից մի քանի աղինւ անհատներ բաւակա

նախնիներս ցոյցեր արին, և մենք զուրս եկանք սրահը, ուր տեսարանը բուրբուն փոխեց: Ապա եղ հաւաքած էին քարոզիչը, ուսուցիչը և ուրիշ շատեր: Այս մօտեցաւ քարոզչին և բռնելով նրա ձեռքը՝ հարցրի թէ նա ինչ է մտածում իմ առաջարկութեան մասին:

— Ես, ասաց նա բարկացած, չեմ ուղարկիլ ոչ մի պատգամաւոր և եթէ մէկը հարցնի՝ կասեմ չպէտք է ուղարկել, որովհետեւ մենք ջոկ բան ենք, նրանք (լուսաւորչականները) ջոկ բան են:

— Եթէ մենք «Ջոկ բան» ենք, կտրեցի նրա խօսքը, ապա թուրքերը աւելի ևս ջոկ բան են, եթէ նրանք ներկայացուցիչ են ուղարկում՝ միթէ ամօթ չէ մեզ, բողոքականներէս, ոչ մի ցոյց էլ չանել:

— Թուրքերը իրանց արածը չեն հասկանում, խօս քրիստոնեակներ չի վաչելիլ քաղաքականութիւն անել, մարդ պէտք է Նաթերի նման լինի, ոչ մի կողմ չծաւի:

— Ասացէք խնդրեմ, պատեւելի քարոզիչ, հարցրի ես, Պօղոս առաքեալը որ խիստ հակառակ էր թլպատութեան՝ ինչու իր ձեռքերովը թլպատեց Տիմոթէոսին, սա քաղաքականութիւն էր թէ չէ:

Երկար մտածեց մեր ատուածաբանը, մտածեց ու խնդրեց որ ես պատասխանեմ իմ հարցին, և ինքը խնդրից խոյս տալու համար՝ չփոխեց խառնեց խնդիրը ու սկսեց Հալքիկի խօսքերից քաղածներ անել:

— Եթէ նա քրիստոնեակ է, ասաց նա, ապա ցանցած, ինչու է իրան համար երկար կեանք խնդրում, մինչդեռ առաքեալը ուզում էր շուտ մեռնել:

— Պատեւելի քարոզիչ, ասացի ես, նախ հարց չկալ թէ Հալքիկը քրիստոնեակ է թէ չէ. երկրորդ, եթէ ձեզ համար այդ խօսքերը գալթակղեցուցիչ են, ապա թերթեցէք Աւետարանը և դուք կը տեսնէք որ իւր մահը ուզող Պօղոս առաքեալը ասում է. «մեռնելս ինձ չա՛հ է, մնալս ձեզ օգուտ»): Ահա միևնույն խորհուրդը ունին և Հալքիկի խօսքերը:

Այս զարմանում էի, երբ տեսնում էի որ մի հինգ րոպէ առաջ ամբիոնից մեզմէ ձայների ելնէջով խօսող համբերութեան, սիրտը, խաղաղութեան առաքեալը փոխել կրակ էր դառել, նրա գոչը փախել էր, ձայնը դողդողում էր, դառան մորթու տակից զալլի ատամներ էին երևում:

— Եթէ դուք հոգեւոր մարդ էք, քարոզ տւէք՝ մենք էլ լսենք, ասաց մեր ջերմեռանդ հոգեւորականը. ինչ պարծ ունի եկեղեցին կաթողիկոսի հետ:

Այս տեսնելով թէ նրա խօսքերի մէջ տրամաբանութիւն չկալ, ուզում էի թողնել վէճը, բայց այդ ժամանակ մի ուրիշը սկսեց, բայց աւելի ևս տղիւղ, աւելի անհամ եղանակով, որի մէջ կար և իրոնիս, և ծաղր, և ծիծաղ:

— «Ազէր նա լաւ մարդ ա, ինքը մեզի շուտ կ'իզայ, կ'իքիթանայ, (թէ որ նա լաւ մարդ է, ինքը մեզ կ'որոնէ ու կը գտնէ), ասաց մեր հոգաբարձուն Շամախու բառբառով:

—Այստեղ լաւ ու վատի վրայ խօսք չկալ, ասացի ես, ապտեղ կորածի ու գտնւածի վրայ խօսք չկալ, մեր կողմից մի ողջուն, մի շարժում է հարկաւոր օծման օրը. ահա բուն խնդիրը:

Դէ հէնց ասումես, ալ Խորալէլ, կտրեց իմ խօսքը մի ուրիշը հոգաբարձունքից, դէ տեսնանք՝ աղէր նա (Հալլիկը) կարացաւ ան խշխշոցը (քշոցը) փոխել:

—Ի՛նչ անհիմն բաներ էք խօսում, եղաւ իմ պատասխանը, մեր ինչ գործն է թէ նա ինչ կը փոխէ և ինչ կը թողնէ. թողէք ձեր հակառակու թեան, ինքնահաւանութեան փթած հոգին, ընթացէք ժամանակի հետ առաջ, ասացի ես:

Նս պատրաստ էի քար ու քանդ անել սրանց բորբոսնած շահախնդրութեան ոտաւնները, բաց ալդ ժամանակ մէկը ետքիցս ձեռքս սեղմեց, սրանով երկչոտ դերին ուզում էր ասել՝ «թէ և քո ասածները ճշմարիտ են, բաց չի կարելի ասել, որովհետեւ...» Նթէ մի մարդ կար, որ նոր հարսի նման անխօս էր մեր խօսակցութեան ժամանակ, սա մեր բողոքականների նոր սերնդի բէալական կրթութեան գործով պարապող մանկավարժն էր, որը կանգնած մեր առաջ տանջում էր և կարծես իր մտքում ասելիս լինէր ալն թրքական առածը թէ՛ «վերև եմ թքում պէսեր է, ներքև եմ թքում՝ միրուք է»։ Հացի խնդիրը կռիւ աչքումն էր, ճշմարտութիւնը՝ միւս աչքում: Վերջը նիւթը դադարաւորից ծանր եկաւ, մեր ուսուցիչը մունջ մնաց մինչև վերջը: Սիրու և հաշտութեան վկան խռոված հեռացաւ:

Միւս օրը սկսեցի ես համոզել երիտասարդութեանը, որի վրայ է միապէս մեր տուր: Նս, ճշմարտեմ ասած, աւելի զայլացած էի մի ուրիշ աւելի ազեղ երևութի վրայ: Բանը նրանումն է որ բողոքականները ունենում են իրանց դպրոցում 40-ի չափ լուսաւորչական երեխաներ: Սրիկաներից մէկը մի գիշեր կամենում է ալրել բողոքականների ժողովարանը, որը սակաչն չի լաջողում. և ահա վերջինները հաւաքում են, խելք խելք են տալիս և այս չարութեան առաջն առնելու միակ միջոցը նրանումն են գտնում թէ պէքտ է լուսաւորչականների զաւակները դպրոցից վռնդել, ու ահա դուրս են անում 40-ի չափ երեխաներ: Սա խօ վատ բան չէ. համ վրէժ է, համ զգուշութիւն, համ էլ ուսուցիչների համար թեթևութիւն... Այս բաւական չէ, դեռ լանդգնում ենք ասել թէ մենք, բողոքականներս, «աղ և լոյս» ենք:

Անցաւ ալս անցքից երեք օր, և ահա եկաւ Շամախի Մոսկալի լուսթերական կոնսիստորալի անդամ գէներալ սուպեր-ինտենդենտը: Մի գիշեր միայն քարոզեց պ. սուպեր ինտենդենտը, նա չկարողացաւ թագցնել ալն մատնութիւնները, որ օր առաջ արել էին մեր «ոչ-քաղաքական» բողոքականները. նա չեչտում էր թէ պէտք է հայրական կրօնը (ի հարկէ լուսթերականը) պինդ պահել, ամեն հոգու չհաւատալ և ուրիշների ետքից չգնալ:

Միւս օրը ժողով կազմեց հոգաբարձուներից և եկեղեցու գործունեակ անդամներից: Ժողովին նախագահում էր վիզլիտատոր գ. սուպերինտենդենտը, և դուք պիտի տեսնէիք թէ մեր քաղաքականութիւնն չսիրող քարոզիչը և իր արբանեակները ինչ օլիններ էին խաղում: Շատերից մէկը միայն:

Հասարակավարչական ընտրութեան, ել ու մուտքի և դպրոցի գրութեան հաշիւը պահանջելու աջնպէս գոյներ էին քսում, աջնպէս կեղծում էին, որ ես համոզւած եմ թէ հէնց ինքը վիզլիտատորը զգուշ էր:

— Ի՞նչպէս է եկեղեցու բարոյական վիճակը, հարցրեց վերջապէս վիզլիտատորը ժողովքից:

— Շատ վատ է, ասացի ես:

— Ոչ, շատ վատ է, ու չի կարելի մեր եկեղեցու համար աջնպէս ասել, գոռաց վիզլիտատորի մօտ կանգնած քարոզիչը:

— Այտեղ նստածներս բոլորս էլ լաւ ենք, կրկնեց հոգաբարձուներից մէկը նեղացած, մինչև անգամ պոլիցիան (ոստիկանութիւնը) մեզանից չնորհակալ է:

— Այդ ոչինչ, ասաց փաստոր (բողոքականների քահանայ) Հանգէնը, պէտք է Աստուծոյ ձեռքից չնորհակալ լինի և ոչ թէ ոստիկանութիւնը:

— Ի՞նչ ասես չկա՞յ մեր մէջ, ասացի ես զալքացած՝ հարբեցողութիւն-պոռնկութիւն, խաբէութիւն, կեղծաւորութիւն և ալլն և ալլն:

— Այդ՝ երիտասարդներն են որ աչտեղ չեն, մեր աչտեղ նստածներումս աչտպէս բաներ չկալ, ասաց հոգաբարձուներից մէկը:

Ես, զալքացած ալք երեւոյթի վրայ, ցոյց եմ տալիս ժողովրդի բարոյական անանկութեան վրայ, բացում եմ նրա ծածկւած կեղտը, նրա խալտառակ խարդախութիւնը և պահանջում եմ որ միջոցներ ձեռք առնենք ալք վարակիչ և կորստաբեր հասանքի առաջն առնելու համար:

Ալք ժամանակ փաստորը մի ինչ-որ բան փոխում է վիզլիտատորի ականջին, և առանց խղճահարւելու, ասում է հրապարակաւ թէ՝ «Ժողովքում իրաւունք ունին միայն հոգաբարձուները, խօսելու», մինչդեռ քիչ առաջ հէնց ինքը բոլորին իրաւունք էր տւել խօսելու: Ինչպէս էլ լինի, շատ ստերի հետ մտաւ արձանագրութեան մէջ նաև ալն թէ Շամախու լուծերական եկեղեցու հոգևոր վիճակը շատ լաւ է: Թուղթը կուղարկւի ի հարկէ Մոսկւայի կոնսիստորիալին, գերմանացիք կը նախանձն տեսնելով թէ ինչպէս Շամախու հպերը բարոյական են, սուրբ են, հրեշտակ են: Սրանից աւել էլ ինչ էք ուզում. ամեն բան իր տեղն է, ամենքն էլ գոհ են, պրծաւ դնաց:

Աւելի ցաւալին ալն է, որ ալք բոլորը կատարւում է աղօթքով և կաթողիկոսին ողջունելը մեղք համարող, քաղաքակրթութիւն չսիրող քրիստոնեաների ձեռքով:

Մենք թշնամի չենք բողոքականներին, բայց և անհաշտ թշնամի ենք կեղծութեան, խաւարի, խարդախութեան, և անշուշտ պիտի չաղթենք, որին ապացուց է Շամախու 15 բողոքական երիտասարդների կողմից էջմիածին ուղարկած շնորհաւորական հեռագիրը: Ժողովքում եթէ չթողին խօսելու, մենք խօսելու տեղ կը գտնենք, ասեցինք մենք, և կ'ասենք որ Շամախու և Բաքուի բողոքականների մէջ երգը, աղօթքը, քարոզը նոյն մեռած ձևականութիւնն է, ինչ որ ամենահին եկեղեցիներինը, նրա հոգեւորականները նոյն անհամ չինովելիներն են ինչպէս և շատ ուրիշ եկեղեցիներինը, որի դէմ բողոքում են իրանք:

Ի. ՄԱՐԿՈՍԵԱՆՑ

ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

ՍԵՒ ԾՈՎԻ ԱՓԵՐԻՑ

3. ՄՈՒՐԱԳԵԱՆՑԻ

II

Հաջ աշանդուխտների հետ միաժամանակ Անատոլիական ավերից աչս տարի շարունակեցին գալ և մի քանի հազ գաղթական տներ: Աչս տարի Սուխումի կողմերն եկող տները հաջ գաղթականները, որոնք մի քսանի չափ կը լինեն, բոլորն էլ Տրապիզոնի սանջակի (գաւառ), Տրապիզոնի մօտիկ հալաբնակ գիւղերից են: Սև ծովի ավերի միւս կողմերում համարւա գաղթողներ չեղան աչս տարի: Վերջին տարիներու և մասնաւորապէս աչս վերջերս թիւրքահալերի գաղթական հոսանքները ուղղւած են լինում զլիսաւորապէս Սուխումի կողմերը, որ վերջին ժամանակներս թուրքունի արտահանութիւնով տնտեսական մեծ քալեր է անում:

Աչս տարի գաղթական շարժումներ եղան և գէպի Սոչիի կողմերը. բաւց աչս շարժումներն ուղղւած էին լինում ոչ թէ ուղղակի հալերնիքից, ալ Սև ծովի գաղթական ավերի զանազան կէտերից: Սոչի գնացողները արդէն մի քանի տարի Վովկատեան ավերում մնացողներն են, որոնք ձեռք են բերել բաւականաչափ տնտեսական ապահովութիւն և իրանց մնացած տեղերը հողի քչութեան և արօտատեղերի պակասութեան պատճառով թողնում ձգում են և գնում Սոչիի կողմերը: Հալերնիքից, Անատոլիական ավերից աչս վերջին մի երկու տարին աշտեղ համարեա ոչ ոք չէ դնացել, եկողների մեծ մասը Սուխումի կողմերն են մնացել:

Աչս տարի եկողներ եղան Սուխումի կողմերը և գաղթական ավերի զանազան կէտերից, ինչպէս օրինակ՝ Չէրնոմորի չրջանի մի քանի գիւղերից: Աչս կողմերը թուրքունի արտահանութիւնը, ինչպէս երևում է, աչս վերջին տարիներս շատ է ընկել. թուրքունը զին հոնի, ասում են որ

պուղը մինչև 2 բուբուլ է իջել, իսկ սովորաբար 5—6 բուբուլը չէ անցնում: Ինչ խօսք որ ալն տաժանների աշխատանքը, որպիսին պահանջում է թուլթունի մշակութիւնը, ալդպիսի գներով չէ կարող վարձատրուել: Մանաւանդ նկատի ունենալով, որ ալդ բերքի մշակութեան ժամանակ անբաժան են և շատ կողմնակի ծախսեր, բացի անձնական աշխատանքից: Այն ինչ Սուխումի շրջանում հետզհետէ թէ բերքի քանակութիւնն է աւելանում և թէ գներն են բարձրանում:

Բոլոր հալ գաղթականների մէջ թւով ամենից աւելի քիչ եկողները Տրապիզոնի մօտակալ հալաքնակ գիւղերից են, որտեղից գաղթել են և ալս տարւան եկւորները: Նրանց ամենամեծ բաղմութիւնը կենտրոնացած է Սուխում քաղաքի մօտիկ՝ Բուրց, Եաշտուխա և Գումա կոչւած տեղերում, իսկ գաղթականներին մօտիկ: Տեսել եմ և մի քանի տուն նրանցից, որոնք շատ վաղուց ապրում են Անապալի վիճակի (Տէմրիւկի գաւառ՝ Կուբանի վիճակում) զանազան տեղերում: Այս տարւան եկողներից մի մասը մնացին Սուխումին մօտիկ, իրանց հալրենակիցներին մօտ, իսկ միւսները գրաւելով աւելի լեռնալին մաքուր և առողջարար կլիմայից ու ջրից, փոխադրեցան Մէքէլդալի հալ գաղթականների մօտ:

Համեմատելով Տրապիզոնի մօտակալ գիւղերից եկած հալերին Ա ծովի ափերի միւս բոլոր հալ գաղթականների հետ, մարդ տխուր եզրակացութեան է հասնում: Ինչպէս երևում է՝ սրանց հալրենական կենցաղը շատ տխուր պայմանների մէջ է անցնում: Ճշմարիտ է՝ միւսների (ինչպէս օրինակ Չարչամբալի, Իւնիալի, Թերմէի, Սինոպի, Օրդուի և ալն վիճակներից եկողներին) հալրենական կեանքի մէջ միութարական ոչինչ չկալ, բաց և էլլ՝ թէ և ճնշւած ու զրկւած, հալածւած ու վիրաւորւած, ալն մարդիկը գոնէ հալրենիքում մի բան ունեցել են, մի բանի տէր եղել են, լինի դա մալ կամ արտ, թէ և բաղդ չեն ունեցել երկար վաչելու իրանց դառն աշխատանքի պտուղը: Սրանք, ինչպէս երևում է, հալրենիքում ոչ աւելի մալ են ունեցել և ոչ կարգին երկրագործութիւն արել: Նրանցից մէկը չկալ, որ հերկ անել գիտենալ. անասունների հասարակ խնամքն ու դարմանելն անգամ չգիտեն. չեն կարողանում մի կարգին ցանկապատ քաշե արտերի շուրջը և շատ ուրիշ երկրագործական գիտելիքներ ու ձևեր, որ անհրաժեշտ հարկաւորում են ամեն մի գիւղացու տնտեսութեան մէջ: Այն ինչ ալդ-կողմից մեր միւս գաղթականները շատ օրինակելի են դրանց մօտ: Բաց ինչպէս երևում է՝ ալդ պակասութիւնները ոչ ալնքան ծուլութեան հետեանք են, որքան իրանց բնական տեղերի տեղադրական պալմանների և ընդհանրապէս թուրքական վարչութեան անկարգ և ալանդակ կաղմակերպութեան:

Սի կողմից լեռնալին երկիր, ժառոտ ու քարքարոտ վալեր, ուր երկրի մշակութիւնը կարող է լինել միայն գլխաւորապէս փետատի կամ

ձևութի ուրիշ գործիքով Բալց գոնէ աղքատը թող լինէր իր սեփականութիւնը, իրան պատկանէր: Ո՞վ է տեւ հալին հող Թիւրքիայում: Աղտեղ էլ, ինչպէս որ Անատոլիայի փեքի շատ տեղերում՝ հալը իր հալքերն իրում ուրիշի հող է բանում: Աղք մինչև օրս էլ աղաւական երկրի մէջ կարծես ամեն բան աղաւական է: Ինչ որ լաւ է, ինչ որ մարդկանց պահանջն ու պահանջողն է, տնտեսական ամենամեծ բարիքը, ազդի կենդանութեան և ապագայի աղբիւրը, մարդկութեան տնտեսական ամենամեծ չոլսը—պարզ ասելով՝ հողը նոյնպէս աղաւին է պատկանում: Իսկ ո՞վ է աղան, մի թիւրք կամ քիւրդ բէկ, մի ինչ որ աւագակ տմարդի, մի ցեցապետ վաշխառու, որ ո՞վ գիտէ թէ ինչ անխիղճ և տմարդի քաջութեան համար երկրագործի, հասարակ գիւղացու քրտինքով ոռոգւած հողը կարողացել է պաշտօնական ձևով իր ձեռքն անցնել: Իսկ գիւղացին, իսկ բազմամարդ երկրագործը, թող ջանը դուրս գալ, բանի նրա հողը և աչնպէս ասլի. վարձկան, օտար և գերի իր հարազատ, իր շինած ու մշակած հողում, իր անխօս մտերիւմ, հոգու չափ սիրւած՝ իր մալք-երկրում...

Եւ աղք օտարապատկան ցից ժաւերի, աղք անմատչելի գազաթնիւրի հետ, ուր որ անսովոր ոտն անգամ չէ կարող բարձրանալ, հալ գիւղացին ստիպւած տաճնակ տարիներ կռիւ է մղել, հալկական կռիւ, գլինւորւած իր ձեռքերով ու միմիայն փետատով: Օրեր մթնեցնել ամբողջ տարին միմիայն փետատով աչն էլ քարքարոտ ժաւերի վրայ, հասկանալի է, թէ ինչքան արդիւնք պիտի ստանար գիւղացին: Անատոլիաներով հերկ անել, երկիր մշակել—անկարելի է եղել աչն անմատչելի տեղերում. իսկ միմիայն փետատի փորածով էլ մարդ չէր կարող կշտանալ: Եւ իրաւ, խեղճ գիւղացին ամբողջ տարին բնութեան ահուկի և քար կրծքի դէմ տաժանելի կռիւ մղելուց լետոջ էլ դեռ քաղցած է մնացել: Եւ չեմ ասում, որ աղք քարքարոտ տարածութեան մեծ մասը անտառի տակ է եղել, հառերով ծածկւած է եղել: Ուրեմն կռիւը պէտք է առաջ աղք բուսական թաղաւորութեան հետ սկսէր, որպէս զի փետատով փորելու համար գոնէ մի քիչ տեղ կարողանար գտնել:

Յանելիս են եղել գլխաւորապէս սիմինդր, որ հաղիւ բաւականացել է իրանց և արտահանւելու չէ մնացել: Արտահանութեան համար միայն մի բերք են ունեցել, աչն է կաղինը, որ աչն էլ ամեն տեղ չէ եղել: Պլիսաւորապէս կաղինի մշակութիւնը շատ տարածւած է եղել Տրապիզոնի վիճակի Շանու գիւղում: Առհասարակ բաւական գովւած է Տրապիզոնի վիճակից արտահանւած կաղինը: Շատ տեղ Տրապիզոնի մօտակալ գիւղերում ամբողջ ապրուստը գիւղացին աղք բերքից է ստանում: Ասում են, որ բաւական էլ արդիւնք է տալիս և մշակութիւնն էլ առանձին մեծ ծախսեր չէ պահանջում, և մանաւանդ որ ծառը չուտ է մեծանում, չուտ է պտուղ տալիս և չուտով էլ բաղմանում է ինքն իրան:

Տրապիզոնի մօտակալ հալ գիւղացիների ապրուստի գլխաւոր միջոցներէն մէկն էլ բեռնակրութիւնն է եղել: Անշագնիւ հոկալ անտառները, Զարդեւ հինաւորաց ծառերը, տծուխ չինիւ և կրիւ քաղաք. թէ ինչ է մի քանի փաւր կամ շատ-շատ մի քանի դուրուշ կարողանալ ստանալ, որ իրանց զանազան կարիքներն հողան: Արեւ, բաւց չիմանաք թէ սալերով կամ ձիերով, ոչ, ալդքան բարեկեցիկ պալմանների մէջ չեն եղել նրանք: Արեւ ևն իրանք, չալիած, լեռնալին անհարթ կածանների վրալ, ժամերով ոտով գնալով՝ ահագին բեռները մէջքերին... Աւ ալդպիսի արին քրաւն-քով աշխատող մարդը դեռ էլի քաղցած է մնում. հալքնիքում հաց չէ գտնում և օտարութիւն է գնում՝ սովամահ չլինելու համար:

Միմիաչն երկրի բնութիւնն ու աղքատութիւնը չէ պատճառը, որ հալը չէ կարողանում ապրել իր հալքնիքում: Այլ, ալդ աղքատութեան և քաղցած մնալու պատճառները շատ-շատ են և բոլորն էլ իր կամքից դուրս, առանց նրան հարցնելու են լինում: Չնախելով որ հալ գիւղացին իր հացը հազիւ է գտնում, բաւց թիւրք կառավարութիւնը ալնքան անգութ է վարւում, որ չէ թողնում, որ ալդ քիչը մնալ գիւղացուն:

«Աշար», «ըմլաղ», «բաղալիէ» և ալ մի շարք հարկերով քամում է գիւղացու վերջին ունեցածը և նրան դատարկ ձեռքով թողում: Այլ չեմ լիշում զանազան անթիւ կեղեքիչներն և միւլթէլիմ (կապալաու-հարկահան) գազաններին, որոնք տէրութեան անունով ամեն տեսակ անխիղճ խաղեր են խաղում խեղճ գիւղացու գլխին: Հապա աներես զալթիաները. ով չէ զգացիլ նրանց մտրակների հարւածները, Անիրաւ և կաշառակեր զաղիները ու դատաւորները, որոնք իւր թէ իրաւունք և արդարութիւն պիտի պաշտպանէին իրանց քարացած ու մեռած խղճով և անշարթ ու թմրած խեղքով: Ան ինչ գիւղացու հարստահարող ցիցերից մէկն էլ նրանք են: Ինչեր չէ քաշում գիւղացին զրանց ձեռքից, արդարութիւն և անմեղութիւն չէ ճանաչում ալդ բարբարոս երկրի մէջ: Արդարութեան լուսը դեռ չէ ծագել ալդ խաւար երկրում:

Խոկ կեանքի և դուքի ապահովութիւնը, աշկարա՝ օր-ցերեկով կատարող աւազակութեան դէպքերը, դողութիւնների, թալնել, զարկել, ծեծել ու սրանց նման բռնութիւնների, ամեն տարի անվերջաճալի հասարակական աշխատանքներն ու ձրի բանելը թիւրքական ողորմելի խճուղիների վրալ՝ — օրերով տնից հեռու, անգութ զալթիաների հսկողութեան տակ, շատ անգամ քաղցած ու ծարաւ, կիզող արևի տակ, ոտով ահագին ճանապարհ դնալիս... Այն, որ մէկն ասեմ. միթէ կարելի է ալդքան անդթութիւնների մէջ գլուխը սկահել և մնալ հալքնի երկրում, ալդքան ցաւերի ու կրակի մէջ: Ահնդանի մարդու սքեքից վեր է դա. Տահատակի համբերութիւնը քիչ է դրա համար: Ալդ ցաւերին վերջ տալու, դրանց լաղթելու համար հարկաւոր է մի ուրիշ գիտակցութիւն, անդիտակցական և անտեղի

նահատակութեան տեղ գիտակցական նահատակութիւն և անձնւիրութիւն, որպիսի դադարաբար հալ գիւղացու սրտի և հոգու մէջ դեռ չէ արմատացել...

Վերջին ժամանակներս շատ տխուր լուրեր են գալիս Անատոլիայի հայրենական աւերից: Քաղթականներից նրանք, որոնք բազմ են ունեցել այս վերջին ամիսներ ալլիւլէ իրանց ծննդավայրը, բոլորն էլ շատ տխուր տպաւորութիւն են ստացել: Նրանց ասելով՝ հալ գիւղացու զրութիւնը հայրենիքում ախօր վերջին ծալր լուսահատութեան է հասել: Նկիւթիւններն ալժամ շատ աւելի են, քան մի քանի տարի առաջ, իրանց գաղթած ժամանակը: Քանի գնում թիւրքական կեղեքումներն ու բռնութիւններն էլ աւելի են ճնշում հալ գիւղացուն: Տուրքերը հօ չափը կորցրել են. օրից օր աւելանում են և հալ գիւղացուն հացի կարօտ թողնում: «Աչարը» (բերքից վերցնող տուրքը), որ առաջին ժամանակները բերքը ստանալուց քսուց, հունձը վերցնելուց քսուց էին ստանում, այս վերջին ժամանակներս ուղղակի ցանած ժամանակն են պահանջում, միմիայն նախելով ցանած տարածութեան, երբ դեռ լուսնի չէ, թէ թնչ է լինելու վերջը, թնչքան հունձ է տալու կամ թէ ոչնչանալու չէ՞ արդեօք բոլոր երաշտից, կարկտից կամ բնութեան մի ուրիշ պատահարից: Այս միևնույնն է, թէ դեռ սիմիոդր կամ ցորեն չստացած, դեռ հաց չունեցած, հացի փող են ուզում, դեռ չեղած բանի տուրք են պահանջում: Ինչ խօսք, որ այդ ձևով տուրք ժողովելը սարսափելի անարդար պայմաններով կը գործ դնեն թիւրք պաշտօնականները: Նրանք կարող են մի որոշ տեղ ցանքից երեակալել թէ ալքան բերք կը լինի հեծի ժամանակը և այն հաշուով պահանջել իրանց մասը: Ի հարկէ՝ նրանք միշտ բնական չափից աւելի կընդունեն հունձը, քան պակաս. չէ որ նրանք խիղճ չունեն. ով է կարող նրանց առաջը կտրել: Խօսի եթէ վերջը մի բան էլ չլինի, նրանք արդէն ապահով են, իրանց մասը առաջուց ստացած են. նրանց ինչ փութ. թող գիւղացին մտածէ այդ մասին: Խեղճ, մուսցւած ժողովուրդ... Միթէ ալլիւլիս պաշտօններում գիւղացին կարող է իր հացը ճարել և հանգիստ ապրել: Աղքատութիւնը կարծես համաճարակ ախտի պէս վարակել է շատերին. գիւղացին ուտելու հաց չունի:

Նահապետական առատութեան սովորած գիւղացին ախօր անօթութիւնից գլուխը կորցրած՝ չգիտէ թնչ անի. ում զուռն ընկնէ, ումից ուզէ իր հայր:

Ալլիւլները պատմում էին, որ իրանց դնացած ժամանակը, ուր որ հացի էին նստում, երկխառնից չէին ազատւում: Քաղցածութիւնից ալլիւլ փոքրիկ արարածները՝ մի տեղ կերակրի հոտն առնելուն պէս, խուժ-

խումբ պաշարել են նրանց և, առանց հարցնելու, առանց քաշելու, ագահաբար սկսել են իրանց չափշտակութիւնները:

Նրանց պատմածները բոլորն էլ սրտաճմլիկ նորութիւններ էին: Նրանց ասելով՝ իրանց ժամանակը գիւղացու դրութիւնը երբէք ալդ աստիճան վատ չէ եղել: Ալցելուներն հաւատացնում էին, որ հայրենիքը դնալուց չետոյ, ինչքան լիք գրպաններ ունենալ մարդ, դատարկ պիտի վերադառնա: Ուրովհետեւ գնալուն պէս՝ կը շրջապատւի իր ազգականներով ու ծանոթներով, որոնք սինչն մի բան չստանան, դադար չեն թողնի: Ի հարկէ՝ նրանք փոխ են ուզում, բայց ալդ միեւնոջն է, թէ բաշխել ճրիւքար, որովհետեւ երբէք չի լինի, որ գիւղացին աջնքան փող ունենալ հալ-րենիքում, որ համ իր պակասները տեսնէ, համ պարտքերը տալ, մէկն ու մէկը անպատճառ կիսատ կը մնալ:

Ալլ կարծիքների ու ալդ կիսատի համար է, որ աջնքան խմբերով երիտասարդներ են պանդխտում դէպի օտար ավերը: Որը տանը հացի պակաս ունի, որը մալ չունի, որը պարտքի մէջ խեղդւած է, որը տուրք պիտի տալ, փող չունի... Ահա ալդ բոլոր կարիքները տեսնելու համար՝ գիւղացին և գլխաւորապէս գիւղական դատակարգի ամենաուժեղ, թալմ և դործող տարրը, նրա ապագայ չոյսը. երիտասարդութիւնը տունը-տեղը վալք է ձգում, սիրելիներին թողնում լանձնում է ուրիշին, իսկ ինքը գիւղը վերցնում, պանդխտութեան դիմում:

Ալցելուները պատմում էին, որ մի քանի գիւղեր համարեա ամբողջապէս դատարկւել են ալք-մարդկանցից: Գիւղերում տղամարդ չատ քիչ է մնացել, մեծ մասը Ալովկասեան սարերն են պանդխտել: Գիւղերը մնացել են կանանց ձեռքին, ինչ խօսք որ՝ ալք-մարդկանց գնալով, տան տնտեսութեան հետ ալդ խեղճերի պարտականութիւններն էլ աւելացել են: Կանանց է մնացել ջրաղաց գնալ՝ հատիկը չալակած, մէջքով անտառից փալտ կրել, արտում բանել, անասուններն հովւել և նոյն իսկ երկիրը մշակել... իսկ ալդ տաժանելի զրկանքներն ուսի բեկլիներից հեռու մնալը քաշել նրա համար, որպէս զի մի քիչ փող ձեռք բերեն և կարիքներն հոգան, իսկ աւելի և գլխաւորապէս կառավարչական անթիւ ու անվերջաւալի տուրքերը տան:

Անտանելի նեղութիւն են քաշում թիւրքահալ գիւղացիները իրանց հայրենիքում՝ ալցելուների ասելով՝ նաեւ աւազակութեան պատճառով: Ալերջին ժամանակներս թիւրքա-Հալաստանի զանազան կենդրոններում կրկըն-ւող աւազակալին շարժումները արձագանք են գտել դրանց կողմերն ևս: Աւազակները շրջում են տնից տուն, գիւղից գիւղ, խուսափելով իրանց հետամուտ եղած կառավարչական ուստիկաններից: Ոստիկանները իրանք չատ լաւ գիտեն, թէ ալս ինչ ժամանակ որտեղ կը լինին աւազակները, ալն ինչ՝ իրանք չեն համարձակում կամ չեն ուզում չարձակել տեղն ու

տեղը, ալ երբ աւազակները աջնտեղից հեռանում են, սկսում են հալածել և պատժել աջնտեղի տիրոջը, պատճառ բերելով թէ իրաւունք չկալ աւազակներին ապաստանարան տալու: Բայց ինչպէս կարող է մերժել, տուն չթողնել խեղճ զիւղացին կատարեալ զինուորած մի խումբ մարդկանց, երբ արդէն նրանք ներս են մտել առանց հարցնելու:

Աւազակներին բռնելու տեղ՝ կառավարութիւնը հալ զիւղացիներին է բռնում: Նրեի թիւրք կառավարութեանը ալդ վերջիններին, ալդ անդէն ոչխարներին պատժելը աւելի հեշտ և արդար է թւում, քան զինւած, վրէժխնդիր մարդկանց...

Միայն հալը չէ որ լալիս է իր սե օրը Թիւրքիայի բռնակալ լծի տակ: Թիւրքահպատակ իմ տեսած բոլոր ազգերը, դուրս չհանելով նոյն խոկ բնիկ թիւրք և մահմեդական լազերն, նոյն սե են օրն քաշում: Կովկասեան ափերով անցնող ամեն մի շողենաւ բերում է իր հետ թիւրքական ափերից պանդուխտների ահագին բազմութիւն: Չէք գտնի մի նաւահանգիստ Կովկասեան ափերում, ուր դրանք չլինին: Մասնաւորապէս լոյներ ու լազեր ցրած են ամբողջ Կովկասեան ափերի երկարութեան վրայ: Առաջինները պարագում են աւելի արհեստներով, իսկ վերջինները տախտակ են հանում, չէնքեր են շինում և օրավարձով զանազան ծառայութիւններ են անում գաղթականների մօտ:

Դրանք բոլորն էլ, թէ հալ և թէ միւսները, մի ցաւ ունեն հալբեհիքում: Բոլորին էլ մի թշաւութիւն խլում, հեռացնում է մալքերի դըրկից—մի կտոր հաց չգտնելը և հանգստութիւն չունենալը:

Ինչ խօսք, որ հալբեհիքից հեռու նրանց կեանքը շատ տխուր պալմանների մէջ է անցնում՝ պանդխտական կեանքից անբաժան դաւն պալմանների մէջ: Մի քիչ աւելի միտթարական պալմանների մէջ մնում են էլի հալ պանդուխտները, որոնք մեծ մասով իրանց հալբեհակից գաղթականների մօտ են մտնում: Ինչ ասել կուզէ, որ նրանց համար ալդ հանգամանքը միծ նշանակութիւն ունի: Հալ պանդուխտներից շատ քչեր կը պատահին, որ օտարների մօտ բանեն: Այն ինչ լոյն և լազ պանդուխտները սովորաբար բանում են ամեն տեղ և ամենքի մօտ: Նրանց համար ամենքն էլ խորթ են և օտար: Եթէ կալ մի մօտիկ կապ, մի միացնող բան նրանց մէջ, դա հալբեհիքն է, որ ալդ բոլոր օտար լեզու ցեղերին միացրել է իր երկնքի տակ:

Բայց չհալելով լոյների և լազերի պանդխտական կեանքի աւելի ծանր պալմաններին, համեմատեալ նրանց հալբի հետ, կարծես դրաից գոնէ նրանք աւելի ուրախ, ժիր և աշխոյժ են երևում, քան հալբը: Ալդ աւելի շատ աչքի է ընկնում մասնաւոր շողենաւի վրայ, ուր Անատոլիական

զանազան պանդուխտների հետ լինում են և հալ պանդուխտները Մինչդեռ հոյնը աւելի շարժուն, կենդանի, զգալուն և կրակոտ է վարում, նորնքան հալը աւելի տխուր, մտածուն, անխօս և լուռ է մնում: Շատ անգամ է ինձ պատահել տեսնել շոգենաւի վրալ չոյն պանդուխտների խմբեր, որոնք մի քանի ժամ շարունակ զղրղեցրել են տախտակամածը իրանց պարերով, երգերով ու նւագներով: Այն ինչ երբէք չեմ տեսել, որ հալն էլ մի բան երգէր կամ պարէր ու իր սրտի ցաւը աշխարհին լալտէր...

Ի՞նչ վատ բան է պանդխտութիւնը: Նոյն իսկ ալդ երգից ու քէլֆից չլաղարող մարդիկը կարծես մարդու սիրտը կտրատում են, ուր մնալ թէ հալի պէս տխուր ու լուռ ու մոռնջ հալեացքները: Պանդխտութիւնը ամենածանր հարւած է մարդկային երջանկութեան: Հալերնիք, տուն, սիրելիներ, կիւն, սրդիք և ուլ գիտէ սրտի ինչ սրբութիւններ ու վիշտակներ մնում են հեռու, անտէր ու անտես, զուրկ ու միմակ, անոք ու անօղնական... Արիւն է կաթում պանդխտի սրտից, երբ միտքն են գալիս հալերենական լիշողութիւնները: Իսկ նրանք, որ մնացին ծովի ալն կողմը՝ իրանց զլխաւոր և միակ չոյս-պահապանից զրկած,— թնչ կը լինի հապա նրանց զրութիւնը: Ո՛հ, երբեմն սարսափելի բան է պանդխտութիւնը...

Բալց միալն թիւրքիւն չէ՝ որ պանդուխտներ է տալիս: Ինչպէս երևում է, շատ տեղերում գիւղական ժողովուրդը աղքատութեան և թշուառութեան մէջ է: Ան ծովի վրալով պանդուխտներ են գալիս և շատ ուրիշ երկիրներէ: Հէնց այստեղ, մեզ մօտիկ Ծէքէջղալում (Սուխումի շրջան) կան աւտորահպատակ բուսիներ՝ Գալիցիայից եկած: Նրանց գաղթելու պատճառն էլ, իրանց ասելով, կրօնական հալածանքն է եղել: Աւտորիան՝ իբրեւ կաթովիկ պետութիւն՝ խորթ աչքով է նալել նրանց վրալ, որովհետեւ նրանք ջերձ չունաղաւաններ են: Լլ չեմ վիշում էստերին, գերմանական զանազան ցեղերին, մուղաւցիներին, բուլղարներին, չէխերին և ալլն, որոնք ցրւած են Սուխումի և Չէրնոմորի շրջաններում: Բազմաթիւ պանդուխտներ են գալիս և Ռուսիայի զանազան կողմերից: Միալն անցած տարին հաղարաւոր բանտրներ էին բանում ռուսներից Սուխումի ծովկրեալ խճուղու ճանալին: Նրանք ամենքն էլ սովից վնասւած նահանգներից էին: Այժմ խճուղին բոլորովին աւարտւած է և ալդ բանտրների, ի հարկէ, կարիք չկալ. նրանք վաղուց գնացել են: Բալց միալն զրանք չեն, ռուս պանդուխտներ ու գաղթականներ միշտ գալիս են: Նրանցից ոմանք հող են ստանում տէրութիւնից, հաստատուում, մնում են մի տեղում, ոմանք էլ միալն ժամանակաւորապէս են մնում:

Նթէ հարցնես զրանց, ամենքն էլ հալերնիքում տնտեսական նեղ պալմանների մէջ են: Չնալելով, որ ալնտեղ ոչ աւաղակ կալ, ոչ անխիղճ

միւլթէզիմը, ոչ կաշառակեր ու անիշաւ դատաւորներ, ոչ անգութ զաւթի-
թիա և հաղարաւոր ցեցեր ու կեղեքիչ պաշտօնեաներ,—բաւց և աշնպէս էլի
գիւղացին աղքատ է. ուտելու հաց չէ գտնում: Եւ ալդ բոլոր թշառու-
թեան պատճառը աշն է՝ ինչպէս երևում է նրանց պատմածներին, որ գիւ-
ղացին չատ տեղերում հող քիչ ունի, իսկ տեղ տեղ էլ բոլորովին չունի:

Մալխին ինձ պատահեցան աղբալիսի անհող ուսու գիւղացիներին
երկաթուղու ճանապարհին՝ Բաթումի գծի վրայ: Նրանք մի քանի տուն
էին, մօտ 20 հողի. գալիս էին Լիպովէցկի գաւառից և պէտք է Թիֆլիսի
վրաւով Վլադիկաւկազի կողմերը ղնակին: Ասեցին, որ իրանց գաւառից
արդէն 20 տուն գաղթողներ են եղել ալդ կողմերը և իրանք էլ նրանց
մօտ են գնում: Ահա թէ ինչ էին պատմում նրանք: Իրանք հալրենիքում
հող չեն ունեցել. ուրիշի հողերն են բանել կապալով. աշն էլ միայն դո-
ծարանների համար ճակնդեղ են մշակել, որովհետև ուրիշ ոչ մի բերք
դրանից տւելի արդիւնք չէ տւել: Իսկ ալդ արդիւնքը սարսափելի չնչին
բան է եղել: Երևակայեցէ՛ք ողջ ամառը մի դեսեատին ուրիշի տեղի վրայ
քրտնելուց ու բանելուց միմիայն 8 բուրլի վարձ են ստանալիս եղել:
Ամառւան օրավարձը ամենաշատը 20 կոպէկից չէ անցել: Ալդ փողով
խեղճ գիւղացին համ պիտի իր հացն ուտէր, համ իր բանեցրած եղան,
համ ձիան ուտեցնէր, համ տունը պահէր և համ էլ միւս կարիքները տես-
նէր... «Ղաղթում ենք, որովհետև հող չունենք, ապրելու միջոց չունենք,
нечего жить» կրկնում էին նրանք:

Իսկ գիւղացին հող չունենալ և ապրի,—ալդ միևնույն է, թէ մարդ
կենդանի մնալ առանց արիւնի և հոգու: Եթէ միայն հող չունենալն ալդ-
քան թշառութիւն է, որքան աւելի՝ երբ տնտեսական ալդ մեծ վրկանքի
հետ, անհողութեան հետ, միացած են լինում և հարկւրաւոր ուրիշ չարիք-
ներ—կեանքի և գոյքի անապահովութիւնը, կատարեալ անարդարութիւնն
ու անգթութիւնը և կեղեքիչ ու վաշխառու բռնակալների անսահմ կա-
մալականութիւնները, որոնք կարող են կարճ միջոցում բոլորովին քամել
և ուժաթափ անել ժողովուրդը, եթէ վերջ չըտրւի ալդ անարդար հալա
ծանքներին:

Այսօր հալը ալդ վիճակի մէջ է իր հալրենիքում՝ թիւրքական
լծի տակ:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՑ

1889 թվի հոկտեմբերին Հելսինգֆորսում կազմեց առանձին լանձնա-
ժողով, որին մասնակցեցին, բացի սեփական հիմնարկութիւնների ներկայա-
ցուցիչներից, նոյնպէս մի քանի զործարանատէր ղեկատնտեսներ: Յանձ-
նաժողովի նպատակն էր զբաղւել աչն միջոցների քննութեամբ, որոնցով
կարելի կը լինի բարւոքել Ֆինլանդիայի բանւորների դրութիւնը ու ապա-
հովել նոցա հիւանդութեան ու ծերութեան ժամանակ: Դեռ անցեալ տա-
րի լանձնաժողովը մշակեց երկու ծրագիրներ վերաբերեալ բանւորներին
ապահովացնող (СТРАХОВОЙ) կասսաներին, որոնց հիմունքները իւր ժամա-
նակին բացատրեցան «Ֆինլանսական Աւետարներ» մէջ: Այժմ լանձնաժո-
ղովը ներկայացրել է կառավարութեան հաւցոյցութեանը դարձեալ երկու
ծրագիրներ, որոնցից մէկը պահանջում է աւելացնել ու կանոնաւորել գոր-
ծաւորների պատասխանատուութիւնը բանւորների վիրաւորելու կամ մահ-
ւան դէպքում, իսկ միւսը ի նկատի ունի հիմնել բանւորների համար թո-
շակատու կասսա, որը պիտի գտնւի կառավարութեան մշտական հսկողու-
թեան ներքո: Ծրագրի հետ ներկայացրած բացատրութեան մէջ, վերաբե-
րեալ զործարանատէրների պատասխանատուութեան, լանձնաժողովը նկա-
տում է, որ ներկայումս շատ տէրութիւններում օրէնքով հաստատւած է
զործարանատէրերի դրամական պատասխանատուութիւնը, եթէ նոցա ան-
զգուշութեան պատճառով բանւորները աշխատանքի անընդունակ են դառ-
նում: Ֆինլանդիայում արդիւնաբերութիւնը աչնքան ծաղկել է, գործա-
դրութեան մէջ մտցնելով ամենաբարդ մեքենաներ, որ բոլորովին ժամանա-
կաւարմար է գործարանատէրերի և բանւորների չարաբերութեանց կանո-
նաւորութիւնը, մանաւանդ որ զործարարող օրէնսդրութեանց մէջ համա-
րեա կատարելապէս բացակայում է աղ ճիւղը: Միւս կողմից լանձնաժողո-
վի հաւաքած ստատիստիկական տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ
բանւորների վիրաւորելու կամ մահի ենթարկելու դէպքերը բաւական
շատ են: Այդպէս, մի տարւալ ընթացքում 3267 արդիւնագործական և ար-
հեստալին ձեռնարկութիւնների մէջ, որտեղ գործում էին 44,933 բանւորներ
և որոնցից 1889 թ-ին շատ հիմնարկութիւններ զուտ զործարանական բնա-
ւորութիւն ունէին, պատահել են 953 անբաղդութիւններ, որոնցից 63 եղել

են մահ, 155 ծանր վիրաւորանք, ու մնացեալները աւելի թեթեւ վէրքեր: Ըստ որում վնասւած բանւորները միասին կորցրել են տարեկան աւելի քան 30 հազար մարկ վարձ, իսկ փչացած բանւորները աշխատելիս են եղել տարեկան աւելի քան 43 հազար մարկ: մանաւանդ մեծ է անբաղդ դէպքերի տոկոսը զուտ արդիւնադորձական հիմնարկութիւնների մէջ, ուր աշխատում է Ֆինլանդիայի բանւորների 45 տոկոսը:

Ինկատի առնելով, որ 1889 թւի ապրիլի 15 օրէնքով հիմնւած է գործարանական տեսչութիւն և ձեռք են առնւած զանազան նախազգուշական միջոցներ, չանձնաժողովը վճռել է կանդ առնել բացառապէս անբաղդ դէպքերի հետեանքները կանոնաւորելու խնդրի վրայ: Ուստի ներկայացւած են քննութեան երկու հիմնական սկզբունքներ, որոնք են՝ պարտաւորացուցիչ ապահովութիւնը գործարանատէրերի կամ բանւորների կողմից ու գործարանատէրերի պարտաւորութիւնը՝ հատուցանել բանւորների կորուստը թոշակով կամ միանւագ վճարով: Յանձնաժողովի մեծամասնութիւնը ընդունեց իբր ծրագրի հիմք երկրորդ սկզբունքը նախ աջ պատճառով, որ նա աւելի համապատասխան է Ֆինլանդիայի գործարանական կեանքի պայմաններին: Երկրորդ՝ ի նկատի ունենալով, որ նոյն իսկ Գերմանիայում, որտեղ ամենից առաւել է զարգացած ու կարգաւորւած առողջութեան և կեանքի ապահովացումը (страхованіе), բանւորների պարտաւորութիւնը՝ անդամ լինել որ և է ապահովացնող միութեան, չպակասորեց անբաղդ դէպքերի թիւը: Գերմանիայի պաշտոնական ստատիստիկան ընդհակառակը ցոյց է տալիս որ անբաղդ դէպքերի թիւը փոքր առ փոքր աւելանում է: Շէշցարիայում և Սկանդինավիայում նոյնը երեւայ: Այդ և մի քանի տեղական հանդամանքներ ի նկատի ունենալով, չանձնաժողովի մեծամասնութիւնը ընդունեց գործարանատէրերի անմիջական պարտաւորութիւնը անբաղդութեան դէպքերում:

Արեւի նահանգում չափունել է մի նոր օտարոտի աղանդ «մալւեւանչիներ»՝ սնունդով, որի հիմնադիրն մի ոմն Մալւեւանի: Պրոֆետոր Սիկորսկի ուսումնասիրել է այդ աղանդը ու շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ է տալիս նորա վերաբերեալ:

Մալւեւանին մէկ նիհար, բարձրահասակ, խոլերիկ բանաւորութեամբ անձնաւորութիւն էր: Նա խօսում էր պարզ, սահուն և լոգեւորում, գրաւում էր ինքը իւր խօսածներով: Նորա ծնողները եղել են հարեցողներ ու նա ինքը, մինչև 40 տարեքին հասնելը, սաստիկ հարեցող էր, բայց ևս ոչ մտաւ շտուգիտոների մէջ ու հարեւր թողեց: Այժմ նա սկսեց չափից դուրս նւիրել շտուգիտաների կրօնական գործողութիւններին: Մի քանի տարի աչապէս շարունակելուց լետոյ Մալւեւանին սկսեց ունենալ հոտառու-

թեան և ալ զգացմունքներն հալլեցինացիա: Նա զգում էր աչնպիսի հոտեր, որոնց նմանը աշխարհումը չկա: Նա սկսեց զգալ ինչ-որ օտարատի ուրախութիւն և ամբողջ մարմնի թեթևութիւն: Նորան թւում էր, թէ ինքը երկրից կտրուում է ազօթքի ժամանակ: Վերջապէս նա համոզեց որ իրան ներշնչում է սուրբ հոգին, թէ ինքը Քրիստոսն է, աշխարհքի փրկիչը ու Աստուածաշնչի մարգարէութիւնները նորան են վերաբերում:

Մալիվանին տարուեց Կիււի պիլիատորական բաժինը, որտեղ գտնւում է մինչև օրս: Բայց նախքան հիւանդանոց տարւելը նա կարողացաւ իւր ազանդը տարածել մի քանի զիւղերում և վարակել ոչ միայն շտուգիստներին, այլև ուղղափառներին, բողոքականներին ու կաթոլիկներին:

Պրոֆեսոր Սիկորսկիի ասելով Մալիվանցիները ազանդի մէջ մտնելով վճռական կերպով փոխում են իրանց կեանքի ընթացքը, ծախում են իրանց կալքը, հրաժարում են ամեն մի աշխատանքից և նույն լույս ու վորակաւ աշխատութիւններից: Նոքա շարունակ գտնւում են հոգեկան անսովոր դրութեան մէջ, մի առանձին ուրախ զգացմունք ունենալով, նոքա սիրում են խօսել, շարժել, ուրախութեան արտասուք թափել: Բայց զարմանալին այն է, որ նոքա առանձնապէս ձգտում են զէպի զարդարանքը, գեղեցիկ հագուստը: Շատերը ծախել են իրանց տաք հագուստը ու ձեռք են բերել շէնպայ, հովանոց, մետաքսեալ շքեղ թաշկինակներ և ալլն: Նոյնպէս առանձին հակումն ունին զէպի քաղցրաւենիքը և զրդուող կերակուրները: Հարուստ Մալիվանցիները գործ են ածում մեծ քանակութեամբ արմաւենի, քիշմիշ, չաքար և նույն նիւթերով օգնում են աղքատներին: Նոքա իրանց շատ բազմաւոր են զոմ, շարունակ ալցելում են միմեանց, զբօսնում են փողոցներում և հեռացնում են իրանցից իւրաքանչիւր միտքը որը կարող է անախորժութիւն պատճառել: Նոքա զգում են իրանց, որպէս անհոգ երեխաներ:

Մալիվանցիներն գաղափարները և դաւանանքները շատ հասարակ են: Նրանք սպասում են, որ շուտով աշխարհքը պիտի վերջանալ: Երկիրը պիտի մնալ բայց նորա վրայ մի աչնպիսի կարգ պիտի տիրապետէ, որ մարդ ոչ կը գործէ, ոչ կը հոգալ, ոչ էլ կը մեռնի: Ամեն ինչ կը պատրաստէ Երկնային Հալը: Մի խօսքով նոցա հաւատը հիմնած չէ տրամաբանութեան կամ որ և է մտածողութեանց ու գաղափարների վրայ, այլ ուղղակի հալլեցինացիաների ու իրանց ախորժ զգացողութեան վրայ:

Նոցա մէջ ամենատարածած հալլեցինացիաները հոտառութեան վերաբերողներն են: Նոքա զգում են ինչ-որ «աստածալին» հոտ: Շատերը գիշերը զարթնում են ալդ հոտից: Նոյնպէս ունին առանձին թեթևութեան, օդալին և աննիւթութեան զգացմունք (այսինքն իրանց օդալին կամ աննիւթ են համարում): Շատերը ունին նոյնպէս աչ-

քի ու ականջի հալիւցինացիաներ, լսում են Աստուծոյ ձայնը, սուրբ հոգոյ չվիոցը, տեսնում են «բացւած երկինքը», զոնգողն աստեղներ և ալն: Ոմանք ալ զգացմունքները ունենում են շարունակ, միւսները պարբերաբար:

Սիրորսկին հաւատացած է, որ մալիւացիները իսկապէս ալ զգացումները ունին: Բայց ի հարկէ ալ բոլորը առաջանում է կրօնական անչափ մոլեռանդութիւնից:

Մ Ա Ն Ր Լ Ո Ւ Ր Ե Ր

—Պետերբուրգի բարեգործներից ոմանք մտադիր են ձիաքարչ երկաթուղիների վարչութեան հետ համաձայնութիւն կապցնել վերաբերեալ այն աշակերտներին ու աշակերտուհիներին, որոնք դպրոցներից հեռու են ապրում: Զիաքարչը չիշեալ բարեգործներից տարեկան որոշ վճար ստանալով, պարտաւորւած կը լինի տոմսակ ունեցող չքաւոր աշակերտներին և աշակերտուհիներին դէպի դպրոց ու դպրոցից տուն տանելու:

—Բեաղանի մի խումբ բժիշկների մէջ միտք է ծաղել գնալ զանազան լեռ ընկած գիւղեր, որտեղ տակաւին դործում են ժողովրդական հէքիմները իրանց սեփական միջոցներով ու զեղերով և հետազօտել թէ նոցա գործ դրւող միջոցները ու զանազան բոլսերը, որոնցից ժողովուրդի բժիշկները գեղեր են պատրաստում: Շատ համակրելի քաղ է Բեաղանի բժիշկների մտածածը: Այսպիսով սկիզբ կը դրւի ժողովրդական բժշկութեան հետազօտութեանը, որից անշուշտ գիտութիւնը կարող է օգուտ քաղել:

—Շուտով լոյս պիտի տեսնէ անգլիերէն թարգմանութեամբ կամ Լ. Տուտովի մի նոր աշխատութիւնը, որի վերնագիրն է «Աստուծու թագաւորութիւնը մարդու մէջ»:

ՆՈՐ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԾ ԳՐԲԵՐ

Венгеровъ. Русская поэзія. Собрание произведеній русскихъ поэтовъ, съ важѣйшими критико-біографическими статьями. Այս վերնագրով սկսած է հրատարակել մի բաւական բազմաբովանդակ ժողովածու, որի միջոցով կարելի կը լինի հիմնաւոր տեղեկութիւն ստանալ ռուսաց բանաստեղծական գրականութեան մասին: Հրատարակիչ Վլենգերով արդէն չափնի է իւր նմանօրինակ արտադրութիւններով: Ուստի թէև ամբողջ ժողովածուից առ ալժմ միայն առաջին տետրակն է լոյս տեսել, այնուամենայնիւ կարելի է վստահ լինել, որ ամբողջ ժողովածուն (12 տետրակ) չաջողութեամբ ու բարեխղճութեամբ գլուխ կը բերւի: Կարծում ենք, ազգային մի ժողովածու արժէ ունենալ գոնեա հաջոց ալն դպրոցներում, որտեղ ռուսաց գրականութիւնը անցնում են: Իւրաքանչիւր տետրակը արժէ 1 բուրլի:

Джаншиевъ Г. Изъ эпохи великихъ реформъ. Москва. 1893. 4-е изд. ц. 2 руб. Մեր հայրենակից Ջանշեանցի լիշեալ աշխատութիւնը մեծ ուշադրութեան արժանացաւ ուսաց առաջադէմ ինտելիգենցիայի կողմից։ Մի քանի տարւալ մէջ երիտասարդ իրաւագէտի գիրքը չորրորդ հրատարակութիւն ունեցաւ։ Հեղինակը ամենաջն իրաւամբ շատ ջերմ կերպով է վերաբերում գէպի Աղէքսանդր երկրորդի բարենորոգումները։ Այդպէս ուրեմն փոքրիկ ազգերն էլ կարողանում են ծնել որդիներ, որոնք ոչ միաւն իրանց հայրենիքին, այլ ամենամեծ ազգերին կարողանում են աչքի ընկնող ծառայութիւններ մատուցանել։ Ուրախալի է, և մենք մասամբ իրաւամբ պարծենում ենք։

Ս. Թ.

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ՔՐՈՆԻԿ

Կանանց կրթութեան գործը Ամերիկայում: ¹⁾ «Կուպերի» բարձրագույն ուսումնարանը: «Դրեկսելի ձեմարանը»: Կորնելի և Չիկագոյի համալսարանները: «Մոսր Կոլլեժը»: Տ. Մակ Կահանի կարծիքը ուսում առած ամերիկուհիների մասին: Բուրժուազական կանանց կրթութիւնը Ֆրանսիայում և նրա հետեանքները: Ա. Դիւմալի մի նամակը: Ֆրանսիական պատգամաւորների ժողովը և պատգամաւորական ընտրութիւնների բնատրութիւնը և եղանակները:

Խօսելով կանանց կրթութեան գործի մասին Ամերիկայում—տիկին Մակ-Կահանը տալիս է հետեւեալ ամփոփ տեղեկութիւնները: Առաջին տեղը իգական ուսումնարաններից պատկանում է Նիւ-Իօրկ քաղաքի «Cooper Union» հաստատութեան: Սրա ղռները հաւասարապէս բաց են երկու սեռի համար: Մուտքը ձրի է: Սա հիմնւել է 1857 թ. միլիոնատէր Պիտեր Կուպերի ձեռքով: Շինութիւնը նստել է իրան 630,000 դոլլար ²⁾: Նոյն Պիտեր Կուպերը նւիրել է աչգ հաստատութեան գրադարանին և ընթերցարանին 300,000 դոլլար:

Ներկայումս գրադարանը ունի 20,00 հատոր զանազան հեղինակների, իսկ ընթերցարանը ստանում է 455 պարբերական հրատարակութիւն: Այցելուների թիւը օրական հասնում է 1,800 հոգու: Նշանաւոր դասախօսներ դասախօսութիւններ են անում ամեն շաբաթ օր: Այս դասախօսութիւնները նմանապէս ձրի են ամենքի համար: Ներքին չարկում մի մեծ դահլիճ հատկացրած է ժողովներին, միտինգների համար՝ ալգտեղ ևս մուտքը ձրի է:

Դասաւանդութիւնը տեղի է ունենում երեկոները: Լսողների թիւը հասնում է 3,000 հոգու՝ երկու սեռի ընդունւում են միայն գրեւ կարգալիմացողները և քիչ էլ թւաբանութիւնից: Դիտնական բաժնում դասաւանդւում են՝ մատեմատիկա, ֆիզիկա, քիմիա, մեխանիկա, աստղաբաշխութիւն

¹⁾ «Մուրճի» №№ 5, 6, 7—8 աչն տեսութիւնները, որոնք կրում էին՝ «Հիււսիսաչին Միացեալ Նահանգները և Ժամանակակից ամերիկացիք» վերնագիրը, — մենք կը շարունակենք մաս-մաս, ներկալի ձեով, ամեն մի «Արտասահմանեան Քրոնիկում»:

²⁾ Դոլլարը=5 ֆրանկ 40 սանտիմ: Աւթմեան կուրսով մօտ 2 ռուբլի:

և զծագրութիւնս Գրական բաժնում դասաւանդուում են՝ անգլիական գրականութիւնը, ճարտասանութիւնը և բեմբասացութիւնս: Կան նաև ճրի գասեր՝ տպագրութեան, հեռագրութեան և վարժութիւններ տպագրութեան զազգեահի վրայ: Առաւօտուա՝ զծագրութեան, քանդակագործութեան և նկարչութեան դասերը աչնպէս են լարմարեցրած որ դասերից լետտ իրական սեռը չզրկելի սպլլուստի աշխատութիւնից:

Միևնոն հիմունքների վրայ է և Բրուկլին քաղաքի Pratt Institute-ը (հիմնւած 1887 թ.)—բայց 30-ից 60 դուլար տարեկան վճարով: Ընդունւում են՝ 14 տարեկանից ոչ պակաս երկու տարեկան ուսանողներ—քննութեան ենթարկւելով՝ քերականութիւնից, ազգային պատմութիւնից, աշխարհագրութիւնից, թւարանութիւնից և արկերաւի առաջին մասից: Որպէս զի ամեն ոք կարողանալ ալցելէլ իւր ազատ ժամերին՝ դասաւանդութիւնը տեղի է ունենում օրը երեք անգամ՝ առաւօտեան, ճաշին և երեկոյեան. ամեն ոք ազատ է զալ երբ ուզում է: Կան նաև կարծացրած կուրսեր աչնպիսիների համար, որոնք օրումէջ ազատ ժամանակ ունին:

Այս ձեւարանը պարունակում է իւր մէջ նաև մի տեխնիկական զըպրոց, որի նպատակը շատ լայն է. նրանում աւանդւում են թէ զիտութիւններ թէ հասարակ ու գեղեցիկ արհեստներ: Գիտութիւնները, արհեստները սրանք են՝ մատեմատիկա, ֆիզիկա, մեխանիկա, իմիա, նկարչութիւն, զծագրութիւն, քանդակագործութիւն, անգլիերէն լեզու, ճարտասանութիւն և քաղաքացիական իրաւունք: Այս աւանդւում են հաշւապահութիւն և արհեստի դասեր՝ ստաղծագործութեան, դարբնութեան, կար ու ձևի, խոհարարութեան և տնային տնտեսութեան՝ օրիորդների համար:

ձեւարանը բացի այս տեխնիկական մասերից ունի նաև մասնագիտական բաժիններ զեղարհեստների համար, տնտեսագիտութեան, սղագրութեան և, բացի այս ամենից, պատրաստւում են վարպետ դարբինների, որմնադիրների, ատաղծագործների, կար անողների, վարպետ խոհարարուհիների, չոր լացողների, մոդիստիկաներ և այլն:

Մի նոր բաժին ևս ունի ձեւարանը, ուր պատրաստւում են վարպետ գրադարանապետներ, քանի որ սրանց պահանջը օրէցօր աւելանում է:

ձեւարանը ունի նաև հողագործութեան և զիւղատնտեսութեան բաժիններ: Ուշք է դարձնւում նաև ալցեղործութեան և ծաղկապահութեան վրայ. ծաղիկները առհասարակ շատ են ընդունւած և շատ թանգ են վճարւում ¹⁾ Գննդեան տօն օրին 12 վարդի համար Նիւու-Խորիւում հեշտութեամբ վճարւում են 30 դուլար (60 ուուրլուց աւելի):

ձեւարանը ունի մի ընդարձակ ֆերմա և պահում է օրինակելի անա-

¹⁾ Բարձր չրջանների ամեն մի երիտասարդի համար պարտաւորեցուցիչ է փունջիւր առաջարկելը ծանօթ օրիորդներին և տիկիներին:

սուններ: Աթենականութիւնը գործադրում է գիտնական հիմունքների վրայ: Աշակերտները պատկառով ծանօթ են լինում բոլոր առարկաների հետ և ամեն մէկը հեշտութեամբ ընտրում է իւր սրտի ուզածը և ապա կատարելագործում: Ճեմարանը ունի նաև մի արտասովոր բաժին—խնայողութեան բաժին, որի անունը արդէն բացատրում է նպատակը: Բոլոր ուսանողների թիւը Պրատտի ճեմարանում հասնում է 3,232: Ճեմարանի վարչութիւնը 1890 թ. դիմեց Կապիթալ հարկերի ուսանողներին և կողմնակի անձանց ընդունելի և մտցնելի փոփոխութիւններին մասին: Ստացեցան 556 պատասխաններ, որոնց հետևանքը այն եղաւ՝ որ ճեմարանի վարչութիւնը պայմանաւորեց չատ ֆերմերների հետ, որ սրանք ձրի՝ բաց կերակրելու պայմանով—վերջինս իրանց մօտ ճեմարանի սաներին ամառաւ արձակուրդների միջոցին: Սանի պարտաւորութիւնն է ալլ գէպքում կատարել գիւղական մշակութիւն: Եթէ երկտասարդ սանը ընտելանում է գիւղական կեանքին և վճռում է ինքն իրան նւիրել ալլ գործին՝ նա դիմում է իւր հայրենիքի կառավարութեան և հիմնական Homestead Law օրէնքի վրայ պահանջում է իւր մշակութեան համար 160 ակր պետական հողերից Արեւմուտքում ¹⁾:

Նոյն ուղղութեանն է հետևում 1891 թ. դեկտեմբերին Ֆիլադելֆիայում բացւած Drexel Institute-ը—բաց աւելի մեծ ծաւալով:

Գրեքսելի ճեմարանի իսկական անունն է՝ Գրեքսելի ճեմարանի գեղարվեստի, գիտութեան և արդիւնագործութեան ²⁾: Այս ճեմարանի դռները նմանապէս բաց են երկու սեռի համար, բաց ոչ ձրի՝ ալլ թեթև վարձով:

Ճեմարանի շինութիւնը իւր մանրամասներով նստել է Անտոն Գրեքսելին մօտ կէս միլիոն զոլլար և բացի դրանից հիմնադիրը նւիրել է իւր ճեմարանի պահպանութեանը մի միլիոն զոլլար: Արեւելեան Ամերիկայի հակառակ, Արեւմտեանը բացել է իւր բոլոր համալսարանների դռները երկու սեռի համար: Սակայն Արեւմտեան Ամերիկայում վերջերս գանգառներ և բողոքներ էին չսում կանանց համալսարանական իրաւունքների դէմ: Ալապիսի գէպքեր տեղի են ունեցել Միչիգանի համալսարանում և Սան Լուիսի American Medical College-ում ³⁾: Արեւելեան Ամերիկայի միակ համալսարանը, որ ունի հողագործական բաժին և որի դռները բաց են երկու սեռի համար է, —Cornel University: Արա մուտքը նմանապէս ձրի է:

¹⁾ Արեւմուտք են կոչւում իրանց երկրի արեւմտեան մասը:

²⁾ Drexel Institute of Art, Science and Industry.

³⁾ «Ամերիկական բժշկական կոլէջ»:

Մի նոր համալսարան, որ բացւելու էր 1892 թ. աշունքին երկու սեռի համար էլ, Չիկագոյի համալսարանն է, որի կառուցանելուն նպաստել են մեծ մասամբ բապտիստները ¹⁾։ Այսպէս I. D. Rockefeller բապտիստը նւիրել է այս համալսարանին 1.600.000 դոլլար, W. B. Ogden մէկը նւիրել է իւր ամբողջ կարողութիւնը, այսինքն մէկ ու կէս միլիոն դոլլար և քացի դրանից ստորագրութեամբ ժողովւել է մօտ 600,000 դոլլար։ Բապտիստ նւիրողները պաշման են դրել որ համալսարանի 21 հոգաբարձուների ²⁾ (այսինքն 14 հոգի) լինին բապտիստներէց։ Միևնույն ժամանակ նրանք չաչտարարել են որ համալսարանը իրան հեռու պէտք է պահի ամեն մի աղանդաւորական ուղղութիւնից և նկատուի միմիայն իբրև մի լուսնալ ամերիկական բապտիստների կողմից։

Այս նոր համալսարանի կառավարիչ Կարպերը մտադիր է ընդունել աչն ամենը, ինչ որ նա օրինակելի կը գտնի անգլիական և գերմանական համալսարաններում։ Դասախօսութիւնները լինելու են առանց ընդհատուելու ամբողջ տարւալ ընթացքում։ Համալսարանի գրադարանը արդէն ձեռք է բերել 350 հազար հատոր զանազան հեղինակների։

Ամերիկացիք թէպէտ հռչակել են իբրև փողատէրներ, բայց նրանք հռչակել են նաև իբրև միլիոնանոց կտակներ անողներ։ Միլիոնատէր A. C. Troop-ի միջոցներով է հիմնւած Կոլորադոյի համալսարանը երկու սեռի համար։ Սենատոր Ստանֆորդ հիմնել է Կալիֆորնիայում նմանօրինակ մի համալսարան ի վիշատակ իւր հանգուցեալ որդու։

Արեւմտեան Ամերիկայի գրեթէ բոլոր կոլլեժներում և համալսարաններում իդական սեռը իրաւունք ունի չաճախելու և իրաւաբանական մասը։ Իսկայէս աւելի ճիշտ կը լինէր այս մասերը անւանել փաստաբանական, որովհետև իրաւագիտութիւնը, հռովմէական քաղաքացիական իրաւունքները դասաւանդուում են նրանց ոչ իբրև գիտութիւններ, այլ ալք բաժիններում, այսպէս ասած, փաստաբաններ են թիւում, որոնք հէնց համալսարանական նստարանից կարող են իրանց նւիրել ալդ արհեստին։ Ամբողջ Ամերիկայում կան 7 բժշկական կոլեժներ (որոնց հիմնադիրներն են կին բժիշկներ) և մօտ 50 հաստատութիւններ, ուր իդական սեռի համար զոները բաց են բժշկութիւնը սովորելու։

Բրուկլինում նորերս բացւել է «գեղագործներին» մի ուսումնարան։ 4 կին և 65 տղամարդ ուսանող են գրւել։

Իրաւագիտութեան կուրսերը հիմնւել են Նիու-Իօրկում միմիայն 3 տարի սրանից առաջ—մաննաւոր կերպով։ Դրանց գլուխ բերողը Շւեյցարիալի Բեռն-ի համալսարանը աւարտած ամերիկուհի Էմիլի Ռեմպլին է։

¹⁾ Սորա հանգուցեալ ամուսինը չաչտնի թղթակից էր ամերիկական լրագիրների վերջին ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ։

որը 17 ուկրաինացի ուսանողները երկու տարի շարունակ իր հիմնած կուրսերում: Ալեքսանդր Կալուշկինը համոզեց նաև Նիւ-Իօրկի համալսարանին ընդունել իւր իրաւաբանական մասում նաև իգական սեռը: 1892 թվականին 4 համալսարանաւարտ իրաւաբանուհիներ ելան:

Արեւելեան Ամերիկայի միացն երկու քաղաքների ուսումնական հաստատութիւններում՝ իգական սեռը համահաւասար իրաւունքներ է վաշելում: Առաջինը արդէն չիշած Կոլորադո համալսարանն՝ է և երկրորդը Բոստոնի տեխնոլոգիական ձեմարանը:

Ամերիկական ամենահին համալսարանը՝ Հարարդին՝ իգական սեռի համար մի առանձնացած և ուրիշ կառավարչի լանձնած մի բաժին ունի: Կոլումբիայի համալսարանը նմանապէս մի լատուկ բաժին ունի և կանաչքո առանձին տան մէջ են լսում դասախօսութիւնները:

Արեւելեան Ամերիկայում կան մի քանի մասնաւոր իգական կոլլէժներ: Սոքա են՝ Bryn Mawr College-ը Ֆիլադելֆիայում, Vassar College-ը Նիւ-Իօրկի մօտ և Wellesley College-ը՝ Մասսչուսեթսում: Այս վերջինիս ուսանողուհիների թիւը հասնում է 700, իսկ Vassar College-ում՝ էլ աւելի: Սրանց ծրագիրը ընդհանուր-կրթողական է, ֆիզիկա-մատեմատիկական, բնագիտական, քաղաքային տնտեսութեան բաժիններով: Ուսանողուհիները անում են գիտնական հետազոտութիւններ, ունին ընկերութիւններ մարմնամարզական և նաւագնացական: Bryn Mawr College-ի համալսարանուհիներ ունին ընդունած համադգեստ նման անգլիական Կեմբրիջի համալսարանականները—սե մանտիա և քառանկիւնի գլխարկներ:

Այս հետաքրքրական անդեկութիւնները տալուց չետու, տիկին Վ. Մակ Կահանը լաւանում է իւր սեփական կարծիքը բարձրագոյն ուսում ստացած ամերիկուհիների մասին: Նրա ասելով ալ կանաչքո ժողովրդականութիւն չունին իրանց երկրում: Այս կէտը շատ է բնորոշում ամերիկուհի դաւած՝ ուսն արիւն ունեցող տիկին Մակ-Կահանին, որը վրդովւելով է ասում թէ «ամերիկուհի գուրկ են ինքնուրոյնութիւնից, թէ նրանք իրանց աջնքան շատ են կարգին պահում—որ մի գուցէ մէկը նրանց բամբասի, որ նրանք խօսում են քաշելով և շատ կամաց իբրեւ մի վտանգաւոր հիւանդի սենեակում, որ նրանք աջնպէս են ոտ փոխում իբրեւ թէ ձուաների վրա լինին մանգալիս, կամ թէ տանելիս լինին մի աստուածային հուր պաշտպանելով սրան ամբոխի շնչումից: (Ապագոյտ գուրբա) »¹⁾ մականունից վախ կրելով ամերիկուհիները առանձին խնամք են տանում իրանց տուակետի վրա և աջնու ամենաջնիւ նրանց մօտ երեան չէ գալիս աջն շնորհալիութիւնը, որ չատուկ է բարձր շրջանների կանանց: Դրանք

¹⁾ Այսպէս են կոչում ուսումնական ձեացող կանանց:

մնում են անպոչն իրանց գործունէութեան հետ չնախելով որ ոչինչ չեն խնայում ամեն բարի գործին օգնելու համար»:

* * *

Ֆրանսիական բուրժուազական իգական կրթութեան մասին մի շատ բնորոշ գաղափար է տալիս հետեւեալ հետաքրքրական նամակը, որ տպւել էր անցեալները Պարիզի «Ֆիգարո» թերթում և որից քաղում ենք հետեւեալ մի քանի կտորները:

«Ես պատկանում եմ բուրժուազական մի ընտանիքի, որը հոգս է քաշել ինձ մի փալուն կրթութիւն տալու, բայց որը չպիտի կարողանայ նոյնքան մեծահոգի լինել օթիտիս վերաբերմամբ: Ո՞թիտս բաւականին նիհար է: Որովհետեւ ես գեղեցիկ եմ՝ ուրիշների ասելով, բարի, երաժշտուհի, անգլիերէն խօսող, կար անել իմացող, ճաշ պատրաստել զիտցող, տնտեսութիւն անելու ընդունակ — կարճ ասած՝ կատարեւորագործութիւն մարդու տալու աղջկալ (չնտիրա եւք արայէս), ուստի հէնց որ 18 տարեկան հասակում ուսումնաւարտեցի բարձրագոյն վկայականով — իմ ծնողները ինձ դուրս բերին հասարակութեան մէջ, առանց մի րոպէ անգամ կասկածեալ որ ես իսկոյն եմ թ պիտի գտնեմ ցանկալի մի ամուսին... Ես ունեցաւ ամենամեծ չափութիւն պարելով ամբողջ գիշերներ՝ 16 — 22 տարեկան երիտասարդների հետ, որոնք ինձ հրաշալի էին գտնում, — բայց ես երբէք չպատահեցի իսկապէս ամուսնացողներին, աչն է 30 — 35 տարեկաններին: Ո՛ր ես դրանք ինձ չկարացին կամ չուզեցին ասել! Կարճ կտրած — ահա ես համոռւ եմ գրեթէ քսանիս — ես չունիմ ոչ մի ցանկութիւն ինձ շարունակ ի ցոյց հանելու պատանիների զարմութեան համար, ես բաւականին պար եկալ, ինձ տեսել են, ես չունիմ ամուսին և չպիտի էլ ունենամ մինչև որ չկոտլացնեմ օթիտս! Խնջ անել»:

Ապա, անցնելով աչն ասպարէզներին՝ թատրոն, դաստիարակութիւն, առևտուր, բժշկութիւն — ասպարէզներ, որոնք բաց են կնոջ առաջ — նամակագիր օրիորդը չափոնում է, որ ինքը հակումներ չունի դէպի երաժշտութիւնը և թատրոնը. որ հակառակ իւր կամքին ինքն իրան չի կարող նւիրել բժշկութեան — քանի որ մինչև աւարտելը ինքը կը դառնար 30 և աւելի տարեկան և արդէն թաւամած, որ կրթութեան և դաստիարակութեան ասպարէզները լինեն են, իսկ առևտուր անելը անքաղաքաւարի է համարում իւր շրջանում: — «Ապա ինչ անել, հարցնում է ալս ամենից լեռող օրիորդը. «Ինձ խորհուրդներ են հարկաւոր ոչ միայն իմ անձիս վերաբերմամբ, ալ նաեւ իմ 50 — 80 ընկերուհիներիս համար, ինչ անել սպանելու համար տախտկալի ժամանակը մինչև ակնկալած փեսայի գալը և ինչ միջոցներով խոշորացնել մեր սուղ օթիտները?»

Ով կը կարծէր թէ իրաւ որ մի օրիորդ կարող կը լինէր գրել լրա-

գրում ալպիսի մի նամակ! Բալց որովհետև անկարելի բան չկա՝ աշխարհիս երեսին—աչն էլ մեր XIX-րդ դարու վերջերքում, ուստի հաշուենք իրականութեան հետ առանց զարմանալու և տեսնենք թէ ինչպիսի պատասխան և խորհուրդներ տեսցնամակազիր օրիորդին Ալեքսանդր Դիւմա որդին,—որը զարմացածների թւումն էր և որից Ֆիգարո՛ւ խմբադրութիւնը խնդրել էր մի պատասխան իբր մասնագէտից (կահանց խնդրում)։ Դիւմալի պատասխանը եղաւ «ամենաթունդերիցը—թերևս աչն պատճառով, որ ինքը զարմացածների թւումն էր»։

Ամենից առաջ նա չանդամանում է օրիորդի ապերտիտութիւնը զէպի իւր ծնողները—մի վարմունք սակաչն, աւելացնում է Դիւման, որը չատուկ է աչնպիսիներին, որոնք զլուխ են պատռում մարդու գնալու։ Ապա շարունակում ալպէս.

«Տղամարդիկ իսկի աչնքան էլ չմար չեն որքան որ կարծում են կանաչք և լաւ փեսացուները իրանց համար կին չեն որոնում աչն ժողովաբաններում, ուր ջահիլ օրիորդները պարում են առաջին պատահածի գրկում։ Ժամանակ առ ժամանակ, շարունակում է Դիւման, կըպատահի որ մի աղքատ օրիորդ, արտակարգ գեղեցկութեան, աջակցութեամբ իւր աւելի քան խելօք մօրը, կը լաջողի մարդու գնալ մի միլիոնատէրի—սակաչն սրանք բացառութիւններ են։ Դալով «հիանալի» երիտասարդներին, որոնք հրաշալի կերպով վալս են պարում, իսկ պարերի մէջերքում իրանց «դամա»-ներին պաղպաղակ թաւաղաւանում ու հիանում սրանց հաղուտի վրա—ալպիսի երիտասարդների մասին, պէտք է ասել, որ նրանք՝ կողմնակի կերպով սովորած լինելով—քաջ տեղեակ են լինում թէ ալ տեսակ հաղուտները ինչիս են նստում դրանց ամուսիններին ու սիրահարներին, ուստի ալ երիտասարդներն էլ պահանջում են որ աչն մատաղ օրիորդները, որոնք ցանկանալու են նաև ամուսնանալուց չեառ շարունակել պճնակ, որ սոքա փող օժիտ բերէին, որով և կարելի լինէր ձեռք բերել ալ ամենը։ Իսկ ինչ վերաբերում է նրանց, որոնք աշխատում են և կեանքի վրա լուրջ տեսակէտից են նստում ու իրանց համար որոշած ունին կեանքի մէջ չալանի նստաակ, —ալպիսիները իրանց համար կեանքի ընկերուհի չեն որոնում կոտիլոն պարելու...»։

Օրիորդի նամակի երկրորդ կիսին անցնելիս Դիւման գրում է.

«Աչն — ինչ ամենից շատն է ապշեցնում ինձ օրիորդի «հաւատամքի», մէջ, (օրիորդի, որի քսան տարին զեռ չի լրացել) — իբր նշան դասակարգի, հասակի, սեռի—դա աչն բնածին ահամարանքն է, որ ցատում է ամեն կողմից իզականից զէպի արականը։ Ա՛չ մի խօսք սիրու մասին, անձնիրութեան, համարաշխութեան, իղէալի մասին։ Ա՛չ մի խօսք զհաբերութեան մասին, որ նա պատրաստ լինէր անել նիւթականից—եթէ որ իրան չաջողէր հանդիպել մի չիտակ մարդու. աչ մի խօսք միջակու-

թեան մասին, որ նա ուրախութեամբ և քրիստոնէաբար չանձն կառնէր չարգւած ամուսին և օգտակար մայր լինելու համար — և ոչ մի նշան ալս ամենի մասին: Ըստ երևութին թէ սրա և թէ սրա 50—80 ընկերուհիների համար — տղամարդը ստեղծւած է ոչ թէ իւր հոգու, սրտի և լաւ կրթութեան տեսնելու քննելու ու իղձերը իրագործելու — ալ գոհացում տալու նէրա փառասիրութեան, քիմքին, փառամտութեան, նէրա ցանկութիւններին՝ շարժելու, աղմուկ հանելու, իշխելու, ղուգւելու... Եւ եթէ, օրիորդ, երիտասարդը խոյս է տալիս ձեզանից — նա կատարեալ իրաւունք ունի, քանի որ ինչքան էլ որ դուք նրան լիմար համարէք ուրիշների հետ միասին, հէնց որ խօսքը զալիս է ձեզ հետ ամուսնանալու, ալսինքն միանգամայն կապւելու իւր գոյութեամբ — ես չգիտեմ՝ մի ինչ-որ անառնական բնազդաւ նրան ետ է կանգնեցնում: Նա գիտէ, որ դուք 300 հազար Ֆրանկի օժիտ չունիք. նա նախազգում է որ դուք մի շահու հոգի էլ չունիք, և ահա նա ձեզ թողնում է ի հաշիւ ձեր մօր, որի մալրական սէրը սխալ ուղի էր ընտրել: Դուք մնալու էք կոյս և դա կը լինի արդարացի»:

Այս խիստ գուշակութիւնից չետու, Դիւման անցնում է խորհուրդներին:

«Խսկութիւնը ալն է, օրիորդ, որ դուք և ձեր ընկերուհիների մի հագին խումբ կրթւած էք հնացած հիմունքների հասկացողութիւնների վրայ: Ես չեմ կորող մեծ օժիտ տալ աղջկանս, բայց նա սիրուն է, կրթւած է, շիտակ է — միթէ ալս ամենը հերիք չէ որ նա իրա համար մարդ գտնել կարողանալ»:

«Այո, եկէք ու տեսէք, որ աղքատը բաւական չէ մարդ գտնելու համար, գոնէ աղնալիսի մէկը, որպիսինի մասին որ դուք երազում էք: Այն տղամարդիկը, որոնց որ դուք կը կամենալիք — ձեզ չեն ցանկանում, իսկ աղնալիսները, որոնք որ ձեզ կը ցանկանալին — դուք չէք ցանկանում, որովհետեւ ձեզ չըջապատող շքեղութիւնը, շուալութիւնը դարձրել են ձեզ փառասէր և ազահ: Որքան էլ ձեզ ի ցոյց դնեն սալոններում, ծովեղբեակ լողարաններում, թէկուզ Ձիկադուլի ցուցահանդիսում — ամենտեղ դուք կը լսէք նույն երգը՝ հապա ուր է օժիտը: Եւ իրաւ, ինչո՞ւ տղամարդիկ ձեզանից օժիտ չպահանջեն, քանի որ դուք իրանցից կարողութիւն էք պահանջում»:

Այս տողերից չետու Դիւման անցնում է իւր վերջաբանին և զգուշացնելով օրիորդին չուսահատութիւնից և օրինաւոր ամուսնու փոխարէն ապօրինի մէկին գտնելուց — շարունակում.

«Ես երաշխաւոր չեմ ձեր անձի համար: Ձեր ոկգրունքը շատ վտանգաւոր է, որովհետեւ դուք արհամարում էք աշխատանքը, որը օգնում է մեծ թշառութիւնների ժամանակ, մխիթարում — տառապանքի ժամանակ, վերանորոգում ոյժերը նոր կուիւնների համար: Դուք հէնց ալն

էք մտածում թէ աշխատանքը վիճակած է լուկ չնչին արարածների համար: Դուք սխալում էք: Մեր հնացած աշխարհը, որի կարերը բոլորովին քանդուած են, նորից կըստանալ հաստատուն հիմքեր աջակցութեամբ և յօդուտ աջակիւնների, որոնք բանում են, աշխատում են: Եւ քանի որ տղամարդիկ աւելի և աւելի խոյս են տալիս ամուսնութիւնից և մէրը ստորացնում հասարակ զւարճութեան աստիճանի—ապա ձեզ պէս անօժիտ բուրժուազուհիներին կը մնալ—միանգամայն ձեռք քաշել միլիոնատէրերի կամ ազնւագարմների օրինաւոր ամուսիններ լինելուց ու հաշտուել պոռնիկութեան հետ եթէ դէմքով գեղեցիկ էք և ծուլ, կ'ամ' որոնել որ և է աշխատանք եթէ խելօք էք և հպարտ: Այլ ևս չոյս միք կ'ապիլ, օրիորդ, տղամարդկանց վրալ—չոյս դէք միմիայն ձեր անձի վրալ: Այդպէս միք արհամարիլ գեղարեստը, գիտութիւնը, արդիւնագործութիւնը, վաճառականութիւնը, զրանց մէջ է հասարակութեան հոգին ու կեանքը: Փոք առէք զրանցից մի քիչ ալն բանից, որ զրանք տալիս են մեզ, տղամարդկերանցս,—ապօրին անձնական արժանաւորութիւն, որը ձեզ երբէք չեն կարող փոխարինել ոչ լաթի կտորները, ոչ ձեր դիկտոնէ'ն, ոչ վալսը: Սա կը լինի ամենալաւ միջոցը մարդ զտնելու: Այս պատճառով միք տըքնիլ կողջացնելու ձեր օժիտը—չատապահանջ ամուսին գտնելու համար,—ալ աշխատեցէք և էլի աշխատեցէք: Պարապեցէք նկարչութեամբ—Ռոզա Բոնե'ր'ի նման, գրականութեամբ—Ժորժ Զանդի նման, դրամատիկական գեղարւեստով—Սառա Բերնառ'ի նման, փիլիսոփայութեամբ—Էլոիզայի նման, թարգմանութիւններով—տիկին Դասիէ'ի նման, արդիւնագործութեամբ—տիկին Էռարի նման, վաճառականութեամբ—տիկին Բուսիլո'ի նման: Գուցէ հեշտ չլինի—սակալն ալնքան էլ տաղտկալի չի լինել, որքան անընդհատ մարդ որոնելը և պակաս ստոր—քան ալպիսին չգտնելը» !

*
* *

Օգոստոս ամսի 8/20-ին ամբողջ Ֆրանսիայում տեղի ունեցան քւէ-արկութիւններ և ապա կրկնաքւէարկութիւններ պատգամաւորների ժողովի համար պատգամաւորներ ընտրելու 1893—1897 ժամանակամիջոցի համար:

Ֆրանսիական մեծ չեղափոխութիւնից չետոյ Ֆրանսիան բաժանւած է 86 գեպարտամենտի, որոնցից ամեն մէկը բաժանւած է «առոնդիսմաններով», գաւառակներով: Ամեն մի 100,000 բնակիչ ունեցող գաւառակ ընտրում է մի պատգամաւոր: Բնակիչների աճումի հետ աճում է և պատգամաւորների թիւը: 1885 թ. պատգամաւորների թիւն էր 576, իսկ ներկալ թւականին 581, քանի որ հինգ գաւառակների բնակիչների թիւը աւելացել էր 500,000-ով:

Ոչ մի պատգամաւոր չի ընտրւում մեն մենակ, ալ անպատճառ պատ.

կանում է եղած քաղաքական կուսակցութիւններից մէկին: Իսկ եթէ ստեղծւում է մի նոր կուսակցութիւն—մի նոր մարդու ուղղութեան անու. նով,—պատգամաւորը ընտրւում է ալդ իսկ թույլ, սակաւթիւ կուսակցութեան անունից:

Ոչ մի երկրում կուսակցութիւնների թիւը աչնքան մեծ չէ, ուրքան Ֆրանսիայում—մի երկրում, որը ունեցել է մեծ պատմութիւն և ուր կուսակցութիւնների իրար հետ ունեցած կռիւները դառել են առասպելաչ. կան: Եւ սակաւ—ամեն անգամ երբ գործը հասնում է մի ընդհանուր թշնամու հարածեւոյն՝ բոլոր կուսակցութիւնները իսկոյն միանում են իրանց հայրենիքի ազատութեան սուրբ գործում: Մի նորագոյն օրինակ կուսակցութիւնների օրինակելի միաձայնութեան կարող է լինել աչն ոգևորւած ընդունելութիւնը, որ Ֆրանսիացի քանում են աչս օրերս իրանց քաղաքական դաշնակցին—Խուսիակին—չանձին ուստաց նաւատորմիղի:

Սակաւ չչեղեհք և՛ մասնաւորապէս ներկայ ընտրութիւններին անցնելուց առանջ—մի գաղափար տանք Ֆրանսիական աչս ընտրութիւնների քնաւորութեան և եղանակների մասին ընդհանրապէս:

Ամենամեծ դերը ընտրութեան գործում կատարում է տպած թուղթը, որը զանազան չափաբարութիւնների, աղղերի ձևերով կպցնում են սովորական չափաբարութիւններին չափացրած սիւներին, մասնաւոր, հասարակական և պետական շինութիւնների պատերին, իսկ ընտրութեան օրը նաև չուշարձաններին, ծառերի ճիւղերին և բուշներին, հասարակական շինութիւնների սանդուխքներին և նոյն իսկ սալապատակին:

Աչք օրը պէտք է Պարիզում լինել ու տեսնել գոյն-գոյն աչք թըղթերի հարկահաղար օրինակները !

Թէև ըստ Ֆրանսիական օրէնքի արղելւում է չափաբարութիւններ կպցնելը մասնաւոր տների պատերին և մինչև անգամ տնատէրերը չիչեցնում և զգուշացնում էլ են ում հարկն է՝ դեֆանս դ'աֆֆիշէ ¹⁾ մակագրութիւններով—իրանց տների պատերի վրաչ—աչնուամենայնիւ կպցնողը անում է իւր գործը և տնատէրը երբէք չի դիմում օրէնքի օղնութեան բաւականութիւն ստանալու համար:

Պատգամաւորների չափաբարութիւնները պիտի լինին գոյնաւոր, իսկ սպիտակ թուղթը վերապահւած է միմիաչն պետութեան: Օրէնքի պաշտպանութիւնը վաղելում են նամասպէս և կեղեղիւները և չուշարձանները բաչց եթէ ոտիկանութիւնը քնած է լինում—արձաններն էլ են ծածկւում պատգամաւորական չափաբարութիւններով, օրինակ աչս տարի Վոլտերի կիսարձանին կպցրել էին մի կղերական պատգամաւորի չափաբարութիւն:

¹⁾ «Արղելւած է աֆիշաներ կպցնելը»:

Այդ չափաբարութիւնները լինում են զանազան ձևերի: Ամենից առաջ կայցնւում է 60 սանտիմէտր երկարութիւն և 20 սանտ. լայնութիւն ունեցող չափաբարութիւնը՝ 10—15,000 թուով, որը պարունակում է միայն թիկնածւի անոնը և սրա որ կուտակցութեան պատկանելը: Երկրորդ տեղը ըստ ժամանակագրականի բռնում է աւելի մեծ չափաբարութիւնը, այն է 80^{րդ} սանտիմէտր երկարութիւն և 30 սանտ. լայնութիւն ունեցողը, որը հանդէս է գալիս—երբ առաջին կարգինը անընթեռնելի է լինում շնորհիւ հակառակորդի վրան կայցրած ափիչաների: Ապա գալիս են հրաւիրաթղթեր—ժողովներին ներկայ լինելու, թող սրանց թիւն էլ լինի մի 15,000 հատ: Ապա գալիս է մի չորրորդ տպագրութիւն՝ 60 սանտ. երկարութեամբ և 80 սանտ. լայնութեամբ, որը պարունակում է թեկնածւի ծրագիրը, դաւանանքը և խոստումները: Այս եթէ այս բոլոր տպուող և ցրուող թերթերին աւելացնենք և թեկնածու պատգամաւորի պատասխանները, իւր «զրպատողների հասցէին», բաց խկապէս ռեկլամի համար թխած բացատրութիւնները,—այն ժամանակ միայն գէթ կարելի կը լինի մի գաղափար կազմել գործածող թղթի քանակութեան և տպարանների ունեցած գործի մասին:

Բացի այս տպած թղթերից, տպարանից, ցրողներից—թեկնածու պատգամաւորը, որը տնտեսաբար ուղղում է ընտրած լինել—ստիպւած է զիմել և գործ ունենալ հազար ու մի ալ տեսակի մարդկանց հետ, մարդկանց, որոնցից ամեն մէկը իրա համար մի մասն է ընտրել—իւր մասնա. գիտութիւն—ընտրողական բարդ գործից:

Այս իրաւ ահա թէ հերթով ավքեր են ներկայանում թեկնածու պատգամաւորին:

Վրոջը, որը գլուխ է անցնում մի թերթի (ի հարկէ՝ ի հաշիւ թեկնածու պատգամաւորի), մի թերթի, որը ընդ ամենը մօտ մի ամիս միայն պիտի գոյութիւն ունենալ և խիստ լողածների հետ ի պաշտպանութիւն և ջատագովութիւն թեկնածւի՝ պարունակի նաև խիստ չարձակումներ և հարւածներ աջ ու ձախ եղած հակառակորդների հասցէին:

Թեկնածւի քարտուղարը, որը բնակութիւն է հաստատում կռւի պաշտում, աչխնքն աչնտեղ ուր կատարւելու է պատգամաւորական ընտրութիւնը: Վարտուղարը աշխատում է անձնւիրաբար, օրն ի բուն մաշում փողոցները, շարունակ չաճախում սլ ճատներ, ճաշարաններ, որոնում և գտնում բարեկամներ, որոնց ուտեցնում է, խմեցնում է և նույն իսկ փող տանուլ տալիս թղթի, գումիրուղի մէջ և ալ խաղերում: Ներկայ է լինում ժողովներում, ուր առաջարկում է նպաստաւոր բանաձևեր իւր «տիրոջ» համար, գրում հասցնում նկատողութիւններ լրագրերին և այլն:

Ծափահարողը, որի դերը նրանում է կապանում, որ կարելիին չափ չատ ծափահարի իւր «տիրոջ»—սրա ճառեր արտասանելու ժամանակը

ընդմիջելով նրա ամեն մի նախադասութիւնը՝ կեցցես բացականչութիւններով:

Շւաքոզը—կատարում է ծափահարողի հակառակ դերը, աչսինքն շւաքնում է իւր «տիրոջ» հակառակորդների արտասանած ճառերի ժամանակ, իւր տիրոջ թեկնածութեան անշաղկոթեան դէպքերում—աղմուկ հանելով բանը հասցնում է անկարգութիւններին և նիստը փակել տալիս:

Ճանապարհ գցողը, որի արհեստը և դերը աչն է որ ճանապարհ գցի իւր թեկնածու պատգամաւորին ժողովատեղերից տուն: Տուն հասնելուն պէս—ճանապարհ գցողը աչնքան կեցցէ է կոչում, որ իւր «տէրը» բարեհաճում է դուրս գալ պատշգամբ և մի նոր ճառ արտասանել հաւաքած ամբոխին: Նոյն ճանապարհ գցողը բարձրագոյն կերպով զանազան վերաւորիչ մականուններ է կպցնում իւր «տիրոջ» հակառակորդին:

Ճառախօսները, որոնք առաջարկում են իրանց ծառայութիւնները աչն դէպքերում, երբ թեկնածու պատգամաւորը գուրկ է լինում ճառախօսական ընդունակութիւնից: Սրանք լինում են ղերատաններ, արտասանելով անգիր արած ճոճուան խօսքեր—սրանք հիացմունքի մէջ են գցում ունկնդիր ամբոխին:

Գրադարանի մուկը, որը գրադարաններ քրքրելուց չետոյ ներկայանում է պատգամաւորին աչն խաչտառակիչ և արատաւորող տեղեկութիւններով, որոնք ստւեր են զցում թեկնածուի ծնողների վրայ: Եթէ թեկնածու պատգամաւորը մերժում է ձեռք բերել աչդ գրադարանական մկան լուրթիւնը—ապա նոյն տեղեկութիւնները տանում են մկան ձեռքերով—պատգամաւորի հակառակորդի մօտ, որը ի հարկէ կը գնի աչդ տեղեկութիւնները:

Աչնուհետեւ առաջ են գալիս—քաղաքաչին վարչութեան քարտուղարը—որը թեկնածու պատգամաւորին տալիս է ընտրողների անունները և հասցէները, անպաշտօն վարժապետը—որը լանձն է առնում ծաւել չըջարեւրականները և նրանց վրա հասցէների գրելը, աղքատը—որին լանձնում են աչդ չըջարեւրականների ցրելը, փողոցաչին երգիչը—որը երգեր կը լօրինի ի փառաբանութիւն թեկնածու պատգամաւորին, ընտրողական թերթիկների ցրելիչը, որը կանգնած է լինելու աչն դռան շէմքին, ուր կատարւելու են ընտրութիւնները, վերահսկողը, որը աչք է պահում ընտրութիւնների կանոնաւորութեանը կամ անկանոնութեանը, և վերջապէս—չաղթանակի մարդիկ—որոնք նոր թիւած պատգամաւորին ձեռքերի վրա տանում են մօտակաջ սրճատունը:

Միջին թւով թեկնածու պատգամաւորի արած ծախքերը հասնում են 15—18.000 ֆրանկի, ասել է մօտաւորապէս պատգամաւորութեան երկու տարւաչ ուռձիկը:

Աչն էլ պէտք է ասել, որ Պարիզի իրա մէջ ընտրութեան վրա եղած

ծախքերը պակաս են քան գաւառում: Պարիզում ընտրւելու համար ամենակարեւորը է չուսալի ընտրողական կոմիտետի աջակցութեան ձեռք բերելը: Այս դէպքում բոլոր հոգսերը ընկնում են կոմիտետի վրա:

Աւելի դժար է գաւառներում ընտրւելը, ալսինքն գիւղերում և գիւղաքաղաքներում, ուր ընտրողները չեն ժողոված մի տեղ, ինչպէս Պարիզում, այլ փռւած են ընտրութեան տեղի շրջակայքում:

Գաւառական թեկնածուի գործը աւելի ծանր է և ընտրած լինելու համար—նա պէտք է ծանօթներ, ազգականներ ունենալ իւր գաւառում: Ամենից առաջ թեկնածուն պարտական է չաչտնել ոստիկանութեան իւր թեկնածութեան մասին—հակառակ դէպքում նա ենթարկւում է 10.000 ֆր. տուգանքի: Նւապա նա սկսում է իւր արշաւանքը ընտրող ձայների ետեւից՝ չաճախելով տօնավաճառները, հրապարակները, ուր որ չոք ունի ձայներ ձեռք բերելու: Թեկնածու պատգամաւորը հետքերած է ունենում Պարիզից... սիդարներ և մեծ-մեծ խոտուղիներ, որ նա անխտիր բաժանում է աջ ու ձախ իւր ընտրողներին—տալով նաև զանազան մեկնութիւններ թէ ինչու չչաջողւեցան իւր ալս ինչ ալն ինչ առաջարկները պատգամաւորների ժողովում: Նթէ նա հին պատգամաւոր է, արդէն գիտէ թէ որոնք են հեղինակաւոր և ազդեցիկ ընտրողները իւր շրջանում, ուստի նա շտապում է ամենից առաջ ալցելութիւններ անել ալցալիսիններին, սեղմել ամենմէկի ձեռքը, «մոն շեր ամի» ասել ամեն մէկին, պատմելով իւր ջանքերի, արած քաջերի, արտասանած ճառերի, գրած լողւածների մասին, ընդ միջն մի քանի փաղաքական խօսքեր ասելով իւր ամեն մի «կարեւոր» ունկնդրին: Սրանց թուումն են. տեղական մէրը, սրա օգնականները, բժիշկը, նոտարը, դատաւորը, գիւղատնտեսը, կապալառուն, ուսուցիչը, քահանան և ալն: Թեկնածուն, եթէ մասնագէտ է—չի խնայում իւր մասնագիտական խորհուրդները: Նթէ նա բժիշկ է՝ իւր խորհուրդների հետ և ձրի դեղորայք: Եթէ նա փաստաբան է, գիւղատնտես է—նմանապէս ձրի խորհուրդներ ամեն մի տեղական խնդրի վերաբերմամբ, որ և խոտանում է պաշտպանել պատգամաւորների ժողովում: Բացի մասնաւոր ալցելութիւններից և հրապարակական ժողովներից—թեկնածուն չաչտնում է և սրճատանը և գինետանը, և ալ տեղերում ներկայ եղողները նրա հաշով անուշ են անում գինի, աբսենթ, ամեր ¹⁾ պիկոն, դարեջուր, սուրճ և ալ «կոնսոմասիոններ», իսկ ինքը թեկնածուն ճառեր է արտասանում, զրոյցներ անում:

Շատ չաճախ պատահում է, որ հրապարակական ժողովներին մասնակցում են երկու հակառակ թեկնածուներ, պատերազմը սկսւում է թեկնածուներից միմի ճառով, որով պատգամաւոր թեկնածուն աշխատում է

¹⁾ Ֆրանսիայում գործածւող ըմպելիներ.

պարզել և պաշտպանել իւր ծրագիրը: Ապա խօսում է հակառակորդը: Շատ լաճախ վիճաբանութիւնները ալնքան ևն տաքանում, ներկալ հասարակութիւնը ալնքան է գրգռում, որ բանը հասնում է տուր ու գմբոցին և նոյն իսկ արինհեղութեան:

Ներկալ կուսակցութիւններից ամենախռովարարները—ընկերվարականներն են: Բաւական է, որ մէկը ընդդէմ լինի սրանց կարծիքներին, ահա գործ է սկսում տեսնել բռունցքը. ժողովում լսելի են դառնում ա լօ, ա լա լանտերն! (Չուրը պցել, կախել զրան): Աթէ թեկնածուն հեռատիւ չէ լինում և զգուշարար նահանջի ճանապարհ չի լինում պատրաստած՝ կարող է իւր կեանքը նաև վտանգի ենթարկած լինել:

Ներկալ ընտրութիւնների ժամանակ ալսպիտի դրութեան մէջ էր նախկին մինիստր Ս. Գիւլօն, չնայած որ մասնաւոր ժողովին հրաւիրած էին միաջն հրաւիրագրերով: Նրա մի գիրքը ընդդէմ «ընկերվարականների բռնաբարութեան» գրաւել էր վերջիններիս ուշադրութիւնը, որոնք և ներս էին խծկւել կեղծած հրաւիրագրերի օգնութեամբ, չնորհիւ իրանց ընկերակից Ալլամանին, որը վարպետութեամբ կեղծել էր հրաւիրագրերը իրա սեփական տպարանում:

Մի ուրիշ դէպք, բաւց աւելի վատ հետեանքով, պատահեց ընկերվարական Մոթանի անձի հետ: Սափրիչները դա հնաւկցութիւնը, (որը վերը պատմած խաղը խաղաց Գիւլօնի գլխին) չգոհացաւ չըւոցներով վարձատրել Մոթանին, այլ և վէրք հասցրեց նրան. իսկ պատճառը—պատճառը ալն էր որ Մոթանը հարուատ է և սեփական տներ ունի—թէն ընկերավարական է և մի ընկերավարական թերթ էլ է հրատարակում ժերմինալ անունով—կոմմունայի նախկին գեներալի Գրուսէի հետ:

Մինչև ներկալ տարին, ամեն անգամ նմանօրինակ ընտրութիւնների ժամանակ, բոլոր գոյների հանրապետականները ընդհանուր ժողովներ էին ունենում և համաձայնութիւն կապցնում իրար քւէ տալու հակահանրապետական և ալ թեկնածուների դէմ: Միմիաջն ալս տարի էր, որ հանրապետականները ալ ևս ոչ մի վախ չունենալով ուրիշ կուսակցութիւններից—ընտրութիւնը թողել էին ազատ մրցութեան:

Եւ նրանք չսխալեցին իրանց հաշիւների մէջ:

Քւէարկութիւնների հետեանքների մասին խօսւել է «Մուրճի» անցեալ № 7—8 Քաղաքական բաժնում:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՌՈՒՍ-ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ներկայ ընդհանուր Ֆրանսիայում կատարւում են մեծամեծ հանդէսներ ի պատիւ ռուսաց նաւատորմի ալիքելութեան: Ինչպէս որ երկու տարի առաջ, 1891 թ., Ֆրանսիական նաւատորմի մի էսկադրան, փոխադիրաւ Ժերվէի առաջնորդութեամբ, ի նշան քաղաքական միաբանութեան Ռուսիայի և Ֆրանսիայի մէջ, Կրոնշտատ պատերազմական նաւահանգիստը ալիքելեց և ինչպէս այդ աւիթով Պետերբուրգում մեծ հանդէսներ սարքեցին ի պատիւ Ֆրանսիական հիւրերի, այնպէս էլ այժմ ռուսական նաւային էսկադրան, առաջնորդութեամբ կոնտրադիրաւ Աւելանի՝ փոխալիքելութիւն է անում Ֆրանսիական առաջնակարգ նաւահանգիստ Տուրն քաղաքին, և Ֆրանսիացիք են հանդէսներ սարքում իրանց բարեկամ Ռուսիայի պատւին՝ թէ Տուրնում և թէ Պարիզում, և ոչ մի համայնք չի ուզում յետ մնալ բարեկամական ցոյցերից:

Յոյցերը մեծ են, փառահեղ են, վիթխարի են:

Դոքա՝ քաղաքական ցոյցեր են:

Ռուսաց նաւային էսկադրայի Տուրն ալիքելելովը ոչ միայն ամբաստանում է արդէն տարիներ առաջ կցած մի բարեկամութիւն, այլ դորանով իսկական դաշն է կապւում Ռուսիայի և Ֆրանսիայի միջև: Այդպիսի ցոյցերից յետոյ անհնարին է իրար հետ կապւած չզգալ և բոլոր քաղաքական միջադպացին գործերում ձեռք ձեռքի տւած չընթանալ:

Քայց և այնպէս թույլատրելի է հարցնել՝ կայ այդ երկու պետութիւնների մէջ թղթով կապւած դաշինք թէ ոչ:

Այդ բանին պատասխան դեռ ևս չկայ, միշտ դեռ հաստատ է, որ Ռուսիայի ու Ֆրանսիայի հակառակ բանակում՝ Վերմանիայի, Աւստրիա-Սլոնգարիայի և Իտալիայի միջև՝ թղթով կապւած դաշինք կայ, ամեն հինգ տարին մի անգամ վերանորոգելի:

Բայց եթէ թղթով կապւած դաշինք էլ չլինի,—Ռուսիայի և Ֆրանսիայի բարեկամութեան բնաւորութիւնը շատ և շատ պարզ է: Միջին Եւրոպայի եռապետական դաշնակցութիւնը ուղղած է մէկ կողմից Ֆրանսիայի, միւս կողմից Ռուսիայի դէմ: Անգամ եթէ Ռուսիայի և Ֆրանսիայի միջև որոշ դաշնակցական ծրագիր էլ չլինէր,—պէտք էր ընդհանուր հակառակորդների դէմ միանալ, թոյլ չտալու համար որ, ոչ միայն պատերազմի դէպքում, այլ և սովորական միջազգային խնդիրներում, Ֆրանսիան և թէ Ռուսիան ջոկ ջոկ վերցրած՝ ամեն մէկը երեք միաբան պետութիւնների դիմաց կանգնէր: Այդտեղ զեր են կատարում թէ բարձր քաղաքական շահերը և թէ Ֆինանսական, տնտեսական, մաքսային շահերը, որպէս նաև երկրորդական քաղաքական շահերը, մի խօսքով ամեն տեղ, ուր մի պետութեան քաղաքական ոյժը, նորա պրետիժը զեր է կատարում:

Այսպէս ուրեմն Ռուսիայի և Ֆրանսիայի բարեկամութիւնը, եթէ չասենք դաշնակցութիւնը, տարրական պահանջից բխած մի բարեկամութիւն է: Հետևապէս այդ առիթով հարց զնեւ այդ բարեկամութեան անկեղծութեան և խելացիութեան մասին, հակադրելով Ֆրանսիայի հանրապետականութիւնը և Ռուսիայի միապետականութիւնը,—այդ հարցը, ըստ մեզ, բոլորովին պարապ հարց է:

Քաղաքական զիրք պահպանելու համար հաւասարակշռութեան կոմբինացիաների մէջ մտնելը ոչ նոր է և ոչ էլ երբ և իցէ կարող է հնանալ:

Այլ բան է, եթէ դորանով դաշնակցողները ստիպւած լինեն հետևել այնպիսի ներքին քաղաքականութեան, որը խախտէր դաշնակցող պետութիւններից իւրաքանչիւրի հիմքերը:

Այդ սակայն, այդպէս չէ:

Բայց եթէ ներկայ քաղաքական բարեկամութիւնը Ռուսիայի և Ֆրանսիայի միջև սկսի այդ մտքով խորը ազդել իւրաքանչիւրի ներքին քաղաքական կեանքի վրայ լուսաւորութեան հակառակ մտքով,—մենք համոզւած ենք՝ որ այդ քաղաքական բարեկամութիւնն էլ կը սկսի խախտուել:

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

Ս. ՕԾՈՒՄԸ ՎԵՀԱՓԱՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԿՐՈՒՅԻ I-ի տեղի ունեցաւ ս. Էջմիածնում 26-ն սեպտեմբերի, վանքի գաւթում, զանգակատան առջև առանձին պատրաստած բեմի վրայ, ներկայութեամբ 8—10 հազար հոգու:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՕԾՈՒՄԻ ԱՌԻԹՈՎ, սեպտեմբերի 15-ին ստացանք հեռագիր Արիստակէս եպիսկոպոս Սեղրակեանից, որ առանձին տպած ռոշնը ցրեցինք Թիֆլիսի և մասամբ գաւառական մեր բաժանորդներին: Հեռագիրը այս էր.

«Խմբագրութեան «Մուրճ» ամսագրի, Էջմիածին 14-ն սեպտեմբերի: Բարեհաճութեամբ վեհափառ Կաթողիկոսի ներկայ սեպտեմբեր ամսի 26-ին նշանակած է ս. Օծումն Նորին Վեհափառութեան Տ. Տ. Մկրտիչ I Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց: Խնդրում ենք չպտարարէք ձեր ամսագրում ի գիտութիւն բոլոր բարեպաշտ և ջերմեռանդ հայերի: Անդամ սինոդի Արիստակէս եպիսկոպոս:

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ վրայ աւելացան պ. Վրոյրի պատրաստածները, ուր Խրիմեանը դուրս է բերւած երեք տեսակ դիրքերում: Համեմատապէս ամենալաջողւածն ենք գտնում աչն մէկը, որ կիսապրոֆիլով է դուրս բերւած, թէև նրբութեան ու արտապատկութեան կողմից նա չի կարող մրցել Նրուսաղէմում հանած աչն մի պատկերի հետ, որի մասին անցեալ ամիս լիշատակեցինք, և որից Թիֆլիսում չի ծախւում, և որպէս խմցանք, լուսանկարչի ազգանունն է Գրիգորեան: Բաց Վրոյրի կիսապրոֆիլով հանած լուսանկարը աւելի մեծ նմանութիւն ունի Խրիմեանի հետ, քան բոլոր աչն պատկերները, որոնք տարածւում են մեղանում, դոցա թւում նաև «Աղբիւր-Տարազինը»: Խրիմեանին, ինչպէս երևում է, աւելի չաջողում է նկարել պրոֆիլով. en-face պատկերներէն ամենալաջողւածը մենք տեսանք Էջմիածնում, դա՛ Նրեանում աշխատող լուսանկարիչ պ. Փեշտմալճեանի գործն է:

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆՑԻՆ վեհափառ. կաթողիկոսը նշանակել է ԼՂմիածնի ձեմարանի առաջ դատարարակ և Ուսումնական լանձնատնոցովի անդամ:

ՆՐՆԻԱՆԻ ԹԵՄԱԿԱՆ ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՉ նշանակւած է, Մեսրոպ քահանայ Մե-
լեանցի տեղ Նույն թեմի առաջնորդական փոխանորդը, մինչև
ցնոր անօրէնութիւն:

ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐԻ ԳՐՈՒՊՊԱ: Բժիշկ ուսանող պ. Արտաշէս Շխեանցը
ձեռնարկել է լուսանկարների մի գրուպա կազմել աչն բոլոր
պատգամաւորներից, որոնք ներկայացել են Նորին վեհափա-
ռութիւն Հայրիկին, սկսած Երուսաղէմից մինչ ԼՂմիածին, աչն
է մինչ ս. Օծոմը:

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ «ՄՈՒՐՃ»-Ի ՄԱՍԻՆ: Բաքուում հրատարակող միակ ամենօ-
րեալ թերթը՝ ռուսաց «Կասպից» (Каспій) լրագիրը իւր 170-
րդ համարում «Արաւեան» տորագրութեամբ մի լօղւած է զե-
տեղել «Հայկական նամակներ» խորագրով, ուր լօղւածագիրը,
խօսելով «Մուրճ» ի մասին, մեր ամսագրի հետեւեալ դրական
արժանաւորութիւններն է շեշտում. 1) «Համակրութիւններ
ղէպի ամեն ինչ որ լուսաւոր է և լաւ, 2) ձգտումն ծառայել
ժողովրդի շահերին, և 3) խումբ աշխատակիցների, որոնք չի-
տակութեամբ են վերաբերում զէպի գրականութիւնը» (Сим-
патіи ко всему свѣтлому и хорошему, стремление саудити
интересамъ народа и составъ сотрудниковъ... честно относи-
щихся къ литературѣ).

Իսկ «Մուրճ»-ի ամենառաջին ատկութիւնը լօղւածագիրը
գտնում է մեր ամսագրի ոգու մաքրութեան մէջ (чис-
топлотность), և, ինչպէս երևում է, Արաւեանը հիացած է
աչն բանից, որ «Մուրճ»-ը, բանակուելիս՝ գազափարի ուս-
ման ից գուրս չի գալիս (поземизируетъ на идейной
почвѣ).

Յանկանում ենք մեր կողմից որ Արաւեան և նորա քն-
կերները աչ ոգին իրանց սեփականը դարձնեն, որով նորա
աւելի համակրելի կը դառնան մեր աչքում:

«ՄՇԱԿ», ԼՐԱԳՐԻ ՆՈՐ ԽՄԲԱԳԻՐԸ: «Մշակ»-ի հիմնադիր և խմբագիր պ.
Գրիգոր Արծրունու մահից չետոյ, որպէս լատնի է, աչ լրա-
գիրը կտակով անցաւ տիկին Մարիամ Մելիք-Աղամալեանցի
ձեռքը, որի հրատարակութեամբ «Մշակ»-ի մի-երկու համար-
ները լոյս տեսան անցեալ 1892 թւականի գեկտեմբերի վեր-
ջերին, ժամանակաւոր խմբագրութեամբ պ. Յովհաննէս Տէր-
Մարկոսեանցի. Բալց ներկայ 1893 թւականի սկզբից «Մշակ»

լրագիրը ալ ևս չհրատարակեց՝ հաստատուած խմբագիր չունենեալու պատճառով: Այժմ, որպէս հաղորդում են, «Մշակ»-ի խմբագիր հաստատուած է պ. Ալեքսանդր Քալանթար:

Պ. Ալ. Քալանթարը իւր լարձրագուն ուսումը ստացել է Ռուսաստանի Պետրովսկի կոչած գիւղատնտեսական ձեմարանում և իւր մասնագիտութեան մէջ աւելի ցատնի է իբր կաթնատնտես, որի պաշտօնով նա երկար ժամանակ ծառայել է Ռուսաստանում ցայտնի կաթնատնտես Աերկչագինի մօտ: Նա առիթ է ունեցել իւր մասնագիտութեան վերաբերեալ քանձնարարութիւնով շրջել նաև Եւրոպայի մի քանի երկիրները: Փոխադրելով Անդրկովկաս, պ. Քալանթարը մինչ օրս ծառայում էր ամառնալին արօտատեղերին վերաբերեալ պետական պաշտօնով: Ունի բաղմամբիւ թէ փոքր և թէ խոշոր զբաժքներ կաթնատնտեսութեան և անասնապահութեան մասին, որոնց մէջ նաև «Անասնապահութիւնը Անդրկովկասում» գնահատելի աշխատութիւնը ռուսերէն լեզուով (տես դորա մասին պ. Յ. Սաքաթիւեանի լօղածը «Մուրճ» 1891 №

Իւր մասնագիտութիւնից գուրս, սակաւն, պ. Քալանթարը, բնական հակումով, նւիրած է եղել հազ գրականութեանը և մասնաւորապէս հազ մամուլին: Գլխաւորապէս ուսանողական տարիներում թղթակցել է «Մշակ» լրագրին, իսկ ապա, երկար տարիներից վտոց՝ «Մուրճ» ամսագրին, սորա հիմունքու ժամանակից մինչ շուրջ երեք տարի, մասնակցելով ամսագրի քննադատական-գրախօսական բաժնին և փորձելով իւր ոգիւրը բելլետրիստիկայի մէջ Ա. Նամակեան ծածկանունով: «Մուրճ»-ում տպածները լրացնելով ալ պատկերներով, նա հրատարակեց պատկերների երկու հատոր—«Պատրիկեանի նամակները» և «Աեանքի գծեր» խորագիրներով, որոնցից առաջինի մասին մի գնահատութիւն տրեց «Մուրճ»-ում նոյն ալս տարի (1893 № 6, լօղած Պետր. Մելքումեանցի):

Հասարակական ասպարիզում ևս պ. Քալանթարը անչալտ չէ. արդէն երեք տարի է, որ Թիֆլիսի Հրատարակչական Ընկերութեան նօր կազմի մէջ նա վարում է վարչութեան նախագահի պաշտօնը:

ՀԱՅՈՅ ԹԱՏՐՈՆ: «Մուրճ»-ի անցեալ № 7—8 համարից մեր ընթերցողները գլտեն արդէն, որ Թիֆլիսի հաւոց թատրոն վարելը մի քանի զրամատէրեր իրանց վրաչ են վերցրել: Այժմ կարող ենք հաղորդել, որ աղ անարարեներեներն են՝ պ. պ. Յովհաննէս Թումիեանց, Ատիկան Սուլխանեանց Նիկողայոս Տէր-Նիկողայո-

սեան: Խմբի մէջ են տիկիներն՝ Հրաչեայ, Արմա, Արաչեան, Վարդուհի, Մելիքեան և Պենեմէճեան: պ. պ. Պետրոսեան, Արեւան, Գաւթեան, Արաճամեանց, Պրենմեճեան, Արաքսեան և ուրիշներ:

ԱՐՍԷՆ ԳԻՄԱՔՍԵԱՆ վէպը, որ սպեց «Մուրճ»-ի առաջին կիսամեակում, նիւթ է կազմում «Հանրակից» լրագրի (սու 25 օգոստ.) մի առաջնորդողին, որ տոտրագրած է պ. Արիւար Արիւարեանցի սկզբնատառերով: Այդ չօղածից առաջ ենք բերում հետեւեալ կտորը.

«Արսէն Գիմաքսեանը ձգտում ունեցող զիրք մըն է, որ պիտի կրնաւ սղղիցիլ ըլլալ հանրային բարեքրու վրայ: Իր իմաստասիրութիւնն է թէ՛ զարդացած անձնաւորութիւնները պարտաւոր են աշխատիլ իրենց միջավայրին զարդացմանն ու չառաջդիմութեանը: Հանրային մտաւորական օգտին սրտանց աշխատողները չառ թեթեւ կը դառնեն կեանքի բեռը, հաճութիւն կրեն զայն: Այնքան զերագոյն պարտականութեան կատարումին մէջ կը կապնաւ:

«Վէպ» հերոսը, Արսէն Գիմաքսեան, ու չուրջը բոլորողները՝ Սարգիսեան, Մսերեան, Հարիգեան, տիպարներ են որք կը փակչէ... սրտից, որոնց կեանքը խորհելու կը հարկադրէ զքեզ և աչքիդ առջև կը պարզէ ընկերական պարտականութեանց հորիզոն մը ուր հաճութիւն կը խորասուզուի: Այդ դէմքերը կը տիրեցնեն ոգիդ, բայց ճիշդ, տառապեցնող տխրութեան ներքև չէ որ կ'ընկճուի, ալ ալն քաղցր թախծութիւնն է որ ուժ կուտայ ոգիին, կ'ամրապնդէ զայն: Ու քետոյ կը միութարւիս անոնց կեանքի բարեբաւասութեամբը, բարեբաւասութիւն որ չէ հիւսած ոսկիի թերթով և ոչ ալ սիրոյ մետաքսով, աշխատութիւն և հանրային պարտականութիւն կատարում, ահա ինչ որ կըցած է այդ մեծ սրտերուն հանգիստ և բերկրանք պատճառել:

«Զգաւոր ալ հզօր միջոց մըն է ժողովուրդ մը բոլոր մերկութեամբը նկարագրած Բարսեղեանները, Ինկաթեանները, Վէքիլեանները աչքպիտի դէմքեր են որ մէկ անդամէն կարելի է զգուշ աչք «խելացի», «եկեղեցու պաշտօնան ծանրախոհ» կեղծաւորներէն որ ժողովուրդ մը մեղկացնելու, ապականելու միջնորդներ են:

«Պէտք է չուսալ թէ այդ զիրքը Կովկասի նոր հալ սերնդին վրայ սարսկեցուցիչ տպաւորութիւն մը ընէ և կեղծաւորութեան պաշտօնական ներկայացուցիչներու աղղեցութենէն ազատէ նորերը, չնորհիւ զգաւորին»:

Պր. Արիւարեանի լուսածից քաղենք նաև հետևեալ կտորը՝

«Կարդացածս վեպ մը չէր, ինծի աշնպէս կը թւէր գէթ, ալ մաս մը Թիֆլիսի ժամանակակից պատմութեան, կենսագրութիւն մը ապրող անձերու: Ուրեմն ալ գիրքը պէտք է քննեն, ըսի, ուրիշներ, չեղոք քննադատներ, որոնց մտքի չափութիւնը չաղտորեն ծածկանուններու իսկական դէմքերը, ուստի և կարող ըլլան կատարեալ պաղարինութեամբ ուսումնասիրել «Արսէն Դիմաքսեանը» իւր հոգեբանական ու գեղարվեստական գործ միայն»:

Այս կարծիքը մեր սեփականէ՛մի քանի փոփոխութիւններով սակալն: Դա ոչ թէ Թիֆլիսի ժամանակակից պատմութեան մի մաս է, ալ առհասարակ Կովկասեան հայերի ժամանակակից հոսանքների պատմութեան մի մաս: Առիւը գաղափարական ուղղութեան ընդդէմ կեղծաւորութեան, իւր առջինորոշ գծերով, ինչ նա, ալ կռիւը, արտապատել է ալս վերջին երեսուն տարիներում,—ահա մեր կարծիքով, վէպի նիւթը: Բալց ոխալ է իւր ալս վէպը կենսագրութիւն է ապրող անձերի: Դա կենսագրութիւն չէ, բալց միայն վէպի գործող անձերի մէջ կան շատ գծեր, որ վերցրած են կեանքում գործած անձերից:

ՀԱՅՈՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ անուշադրութիւնը գէպի իւր հրատարակած գրքերը երբեմն ծաղաղեղութեան է համեմատ: Նորա հրատարակած վերջին գրքովի գոնէ շատ երեսները (№ 75, պ. Բալաղեանի գրածքը) ըստ երևութին, սրբագրութեան երես չեն առնել:

† ՄԻՐԻԲԵԼ, Ֆրանսիական զօրքի գլխաւոր շտաբի պետը վախճանեց: Հանգուցեալը նշանաւոր էր ոչ միայն իւր բարձր պաշտօնով, ալ իւր ղինւորական մեծ համբաւով առհասարակ: Նա մէկն էր աշն երեք գեներալներից, որոնց վրալ ամենամեծ լուսերն էին դնում հայրենասէրների կողմից: Սոսիէ, Միրիբէլ և Գալիֆէ—ահա Ֆրանսիական զօրքի գլխաւոր աստղերը: Մարի-Ֆրանսուա-Ժոզէֆ դը Միրիբէլ ծնւած էր 1831 թ., 1854-ին ստացաւ սպահութեան առաջին աստիճանը, մասնակցեց խաղաղական, չինական և մեքսիկական արշաւանքներում, Պարիզի պաշարման ժամանակ 1870—71-ին բրիգադի հրամայող էր, 1875-ին բարձրացաւ գեներալի աստիճանին, Գամբետտայի մինիստրնախաղաղութեան ժամանակ նշանակեց գլխաւոր շտաբի պետ, իսկ Գամբետտայի մինիստրութեան անկումից չետոյ նորից վե-

րադարձաւ զէպի զօրքը, մինչև որ Ֆրէյտինէի մինխտրութեան ժամանակ 1890 թ. նա նորից նշանակուեց պետ գլխաւոր շտաբի Միւրիբէլը համարում էր ֆրանսիական զօրքի ոգին:

† ՄԱԿ-ՄԱՀՈՆ, Ֆրանսիայի մարշալ, վախճանուեց: Հանգուցեալը քաջ զինւորական էր և անաջող քաղաքական անձն: Թիերի անկումից չետո՛ղ՝ նա ընտրուեց Նախագահ ֆրանսիական հանրապետութեան 1873 թ. և հրաժարուեց իւր պաշտօնից 1879 ին տեղ տալով Ժիւլ Գրեւիին:

ԴԱՒԱՌԱՆՍՆ ԳՐՈՆՆԻՈՒՄ տպւած պ. Յ. Մուրադեանցի զեղեցիկ խօլածի վրայ դարձնում ենք մեր ընթերցողներին ուշադրութիւնը:

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱՆ ԳՐԳԵՐ՝

- 1) ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԷ.—«Արսէն Դիմաքսեան»: Վէպ, արտատպւած «Մուրճ» ամսագրից: Թիֆլիս, տպար. Ռոսինեանցի, 1893 թ., գինն է 1 ռուբլի 50 կոպէկ:
- 2) ԲԱՂԱՂԱՆ, Սամուէլ.—«Զրուցներ հողի մասին»: Հրատ. Թիֆլ. Հր. Բնկերութեան: Թիֆլիս, տպար. Վրաց Հրատ. Բնկ., 1893 թ., գինն է 15 կոպէկ:
- 3) ՖԼԱՄՄԱՐԻՈՆ, Կամիլլ.—Հանրամատչելի նկարագրական ատողաբաշխութիւն, 100 նկարով: Յարմարեցրեց դասասուլթեան համար Շ. Գեւոր, թարգմանեց ֆրանսերէն չորրորդ տպագրութիւնից Տ. Յովհաննիսեան: Հրատարակեց Թիֆլ. Հայոց Հրատ. Բնկ.— Թիֆլիս, տպ. Մ. Ռոտինեանցի, 1893 թ. գինն է 1 ռուբլի:

Խմբագիր՝ ԱԼԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ

Հրատարակիչ՝ ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՎԱՐԴԱԶԱՐԵԱՆՅ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

„ՄՈՒՐՇ“ ԱՄՍԱԳՐԻ ԱՆՑԵԱԼ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Վ. ՄԱՍՈՒՍՅԱՆ ԵՆ ՀԵՐՏՆԱՆՔԻ ՓՆԵՐՈՂ

(Նշանակած զներքև առաջին երեք տարիների համար անփոփոխ պահպանելու են մինչև վերջը 1895 թ.)

«ՄՈՒՐՇ» 1889 թ. անկազմ.	4 ռ. — կ.
«ՄՈՒՐՇ» 1890 թ. անկազմ.	5 » — »
«ՄՈՒՐՇ» 1891 թ. (սակաւաթիւ) անկազմ.	10 » — »
«ՄՈՒՐՇ» 1892 թ. անկազմ.	9 » — »

Վ Ճ Ա Ր Ը Կ Ա Ն Խ Ի Կ

Ճանապարհածախքի համար ուղարկւում է մի-մի օր քլի
ամեն տարւոյ համար:

Կազմի համար վճարւում է վերադիր 60 կոպ. ամեն կիսա-
մեակի համար:

Դիմել՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „Мурчъ“.
Tiflis, Rédaction de la Revue „Mourtch“.

ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՒՆԻ ՎԱՃԱՌԵԼՈՒ

ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆԻ

Առաջիկայ տակալածիւ հեղինակութիւնները և հրատարակութիւնները.

1) Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ Պատմութիւն Տիեզերական, Մոսկա 1861 թ.	Լադարեան
Մոսկա	2	50
2) Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, 1861 թ.		3	—
3) Մխիթարայ Այրիվանեցոյ պատմ. հայոց 1860.		1	—
4) Всеобщая Исторія Вардана Великаго (XIII в.), переводъ съ армянскаго съ объясненіями и приложеніями, 1861 г. Москва.		4	—
5) Всеобщая Исторія Степаноса Таронскаго Асохика по презванію (XI в.), пер. съ армянскаго съ объясненіями и приложеніями, 1864 г.		4	—
6) Синодальное слово Нерсеса Ламбронскаго (XII в.) пер. съ армянскаго, 1864 г.		2	—
7) Шараканъ (Շարական) богослужебные каноны и пѣсни Армянской Восточной Церкви. Полный переводъ 1879 г. (Միացել է մի քանի օրինակ).		6	—
8) Армянскія надписи въ Карсѣ и Ани и въ окрестностяхъ послѣдняго, текстъ и пер., 1881 г.		1	50
9) Очеркъ Исторіи Арм. Восточной Церкви, 1864 г. —			65
10) Очеркъ религіи языческихъ армянъ (изслѣдованіе) 1864 г.		1	50
11) Отвѣтъ на замѣчанія г. Патканова, 1874 г.		—	65
12) Моисій Хоренскій и древній эпосъ армянскій (изслѣдованіе) 1881 г.		1	—
13) Династическій списокъ Хайкидовъ, изслѣд. 1884 г. —			65
14) Сказаніе о Романѣ и Давидѣ (Борисѣ и Глѣбѣ) по Арм. Четъи-Минеямъ (пер. съ армянскаго) —			75

15) Сказаніе о Св. Өаддеѣ у Варѳоломеѣ апостолахъ

Арменіи (пер. съ армянскаго) — 75

Գրքերի գները հաշված են ճանապարհածախքով հանդերձ:

Այս գրքերից զնեւ ցանկացողները թող բարեհաճեն զիմեւ իրանց պատէրներով ձեմարանի կառավարութեանը աջակիտ հասցէով՝ Въ Правленіе Лазаревскаго Института восточныхъ языковъ, Москва.

ՀԱՅՍ ՏԵՍԱԻ

Ս. Սրաւսիւսնեանցի

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱԶԳԵՐԻ

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

(Զարդարւած Հին եզրպտական, փիւնիկական և ասորական գրութիւններով և Արեւելքի Հին պետութիւնների քարտէզով):

281 երես, յառաջաբան եւ նիւթերի ցանկ

Խաւած է 800 օրինակ, փայլուն Լուսնի վերայ

Գինն է ճանապարհածախքով միասին 1 ռուբլի

Պէտք է զիմեւ կամ հեղինակին՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „МУРЧЪ“, և կամ՝ Въ центральный книжный магазинъ. Աւտովարաններին անուում է 20% զիջում:

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

և

ՎԱՃԱՌԻՈՒՄ Է

Յովհաննես Թումանյանից

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

ԳԻՆՆ Է 60 ԿՈՊԵԿ

Դիմել՝ Թիֆլիս, Центральная книжная торговля, կամ Հեղինակին՝
Норашенская ул. № 28. կամ «Մուրճ»-ի խմբագրատանը:

ВЫШЛА И ПРОДАЕТСЯ

ИСТОРИЯ АРМЕНИИ

Моисея Хоренского

НОВЫЙ ПЕРЕВОДЪ

Н. О. Эмина

(с примѣчаніями и приложеніями)

Цѣна 2 р. съ пересылкою 2 р. 25 коп.

МОЖНО ПОЛУЧАТЬ

въ Канцеляріи Лазаревского Института восточныхъ языковъ. Москва.

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ— ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ— ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1893 ԹՈՒԱԿԱՆԻ ՀԱՍԱՐ

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ Է

Տարեկան գինն է 10 ռ.

Բաժանորդագրութեան համար դիմել՝

ԽՐԱԳՐԱՏՈՒՆԸ } Тифлисъ. Въ редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“.

Կամ մեր գործակալութիւններին՝

ԹԻՖԼԻՍ.— Կենտրոնական՝ գրալաճատանոց:

» պ. Յովհաննէս Թումեանց, Սիօնի փողոց № 27:

» պ. Յովհ. Թումանեանցի մօտ, Հրատ. Բնկ. գրասենեակում,

Բարոնակաջա փողոց:

ԲԱՔՈՒ.— պ. Աւետիս Սուլլանեանց, աղենո „Надежда“ ընկ.:

ԵՐԵՒԱՆ.— պ. Աւետիս Աղամիրզեանց:

ԷՋՄԻՍՄԻՆ.— Արսէն աբեղայ Ղլտճեան:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՍՊՈԼ.— Ստեփան Վեհապետեան:

ԲԱԹՈՒՄ.— պ. Սարգիս Մակարեանց (գրատ. եղբ. Մովսէսների):

ԹԱԻՐԻՋ.— պ. Ասատուր-բէկ Միքայէլեանց:

ՌՈՍՏՈՎ և ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ.— Եղբ. Պ. և Դ. Ունանեաններ:

ՄՈՍԿՒԱ.— պ. Վարդան Թումանեանց (Чистые Пруды, д. Тупицына:

» պ. Ստեփան Վարդազարեան, Юшковъ переу., д. Адлеръ:

ՕԴԵՍԱ.— պ. Միքայէլ Մուրադեանց (գրատն. եղբ. Մովսէսների):

ՄԱՐՍԷՅԼ.— պ. Սիմէօն Միրզայեանց: Rue St Jacques № 86:

ԽՐԱԳՐԱՏՈՒՆԸ գտանուում է Թիֆլիս, Վեկամինեան փողոց, տուն № 8